יחידה 2:
המערב מציג את אתגרו

כתב: פרופ' חגי ארליך

כותב היחידה: פרופ׳ חגי ארליך

השתתפו בכתיבה: דובי־בן־עמי; חוה גולדין־בקר

יועצים: פרופ׳ יהושע פורת; ד״ר חגי הורוביץ

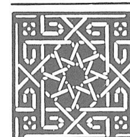
צוות הקורס:

ראש הצוות: פרופ׳ חגי ארליך
חברי הצוות: דובי בן־עמי; חוה גולדין־בקר; הדסה וורטמן; דרור זאבי; עמיחי ישראלי
עריכה והבאה לדפוס: עמיחי ישראלי
התקנה לדפוס: אדי זילצר
גרפיקה: בת־שבע שגיא־לוי
עטיפה ומפות: איבונה בר־עם
צילום: יורם וינברג
סדר מחשב: מירי בן־ששון

מסת״ב: ISBN: 965-302-337-3

בית ההוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה, קלאוזנר 16, רמת־אביב, ת״ד 39328, תל־אביב 61 392.
Everyman's University, 16 Klausner St., Ramat-Aviv, P.O.Box 39328, Tel-Aviv, 61 392. Printed in Israel.

סודר בסדר־מחשב של האוניברסיטה הפתוחה.

יעדי הלימוד

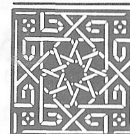
בתום לימודיך ביחידה זו אנו מצפים ממך שתוכל:

- להבחין בהבדלים שבין עוצמתו של המערב ומרכיביה לבין חולשתו של העולם העת'מאני.
- להכיר את הפרק ההיסטורי, ששימש כנקודת־המפגש בין שתי התרבויות.
- לעמוד על מהות האתגר, שהציב בכך "המערב" לאזורנו ולמנהיגותו.
- להבין מהו ההיגיון מאחורי הטענה, שמפגש היסטורי זה היווה את ראשית "העת החדשה" ב"מזרח התיכון".

בונפארט עונד את תג ה"טריקולור" לשיח' מצרי, כנראה השיח' אל־שרקאוי. השיח' אל־שרקאוי — ממתנגדי הכיבוש הצרפתי — הסיר מעליו, לפי המסופר, את התג במחאה

2.1

מבוא

ביחידה הקודמת למדנו על השקיעה הפוליטית של האימפריה העֻת'מאנית, על התרופפות מערכותיה והתנוונות מוסדותיה, על החולשה והקיפאון הכללי של עולם האִסלאם וביטוייהם המדיניים, הכלכליים, והיצירתיים־תרבותיים באזורנו. סיכמנו את הדיון בטיעון, כי בתוך השקיעה — אף שלוותה בפעילות פוליטית לא מבוטלת — היה מעט מאוד, אם בכלל, שיבשר את הופעתם של תהליכי תמורה והתקדמות. **האסלאם**, האידיאולוגיה הדומיננטית באזורנו, עיקר וסירס את הפוליטיקה בתוך האימפריה מן המימד האיכותי של התמודדות בין תכנים, והותירה מסגרת למאבקי כוח בלבד. ואולם את שחסר בתוך עולם האסלאם זימנה לו ההיסטוריה כאתגר מן החוץ: האימפריה האסלאמית בשקיעתה מצאה עצמה מתמודדת, החל מסוף המאה ה־18 ועד להתפוררותה בסוף מלחמת־העולם הראשונה, עם מעצמות **ה"מערב"** המפותחות, שעוצמתן הלכה וגברה.

המפגש בין מערב למזרח החל בתנאים של אי־שוויון, ואי־שוויון זה הלך וגבר: במרוצת דורות אלה הלכו מעצמות אירופה והתחזקו — ואילו עולם האסלאם הלך ונחלש. מפגש זה הפך להתמודדות לא רק בין עוֹצמות צבאיות, אלא גם, ואף בעיקר, בין תכנים שונים ומנוגדים של סדרי החברה, כליה הטכנולוגיים, אמצעיה הכלכליים, דפוסי אִרגונה ויסודותיה הרעיוניים. בכל התחומים הללו, וככל שהתפתח העימות, חשף המערב בעליונותו התוקפנית את חולשת סדריו של האסלאם.

עליונות זאת של אירופה הציבה בפני אזורנו את "אתגר המערב" **כאחד** מצירי ההתפתחות של ה"עת החדשה". עולם האסלאם העת'מאני נאלץ לעמוד בפני העובדה, כי נוכח עליונותו של הגורם החיצוני, הוא חייב לעבור תמורות ושינויים על מנת להישרד. אירופה הציבה בפני עולם האסלאם **אתגר קיומי**, שהוכיח לשליטיו, כי בתנאים כאלה של התמודדות לא יוכלו עוד להישאר מעוגנים בעבר ולהימנע מחידושים ומהתחדשות. במציאות זאת הפכה המִלה "חדש" ממושג, שהיה בעבר זהה על־פי־רוב ל"כפירה", למושג שאימוצו והשימוש בו הפכו לסם־חיים.

ההתייצבות מול עצם עליונותו של המערב הכניסה את עולם האסלאם באזורנו למַלכּוד, שממנו טרם נחלץ עד עצם ימינו אלה. כדי לשמור על קיומו נוכח עליונות המערב היה עליו לסגור פערים באמצעות הִשתנות ומודרניזציה. ואולם מודרניזציה והשתנות אלה היו בעצם שאילה של שיטות, של כלים ושל תכנים מן המערב עצמו. ככל שניסה עולם האסלאם לעמוד על נפשו מול המערב — כן הלך ונאלץ ל"התמערב" בעצמו. וכך החל התהליך, שהפך את אזורנו מ**"ארץ האסלאם"** ל**"מזרח התיכון"** של ימינו (כפי שהגדרנוהו בראשית היחידה הקודמת).

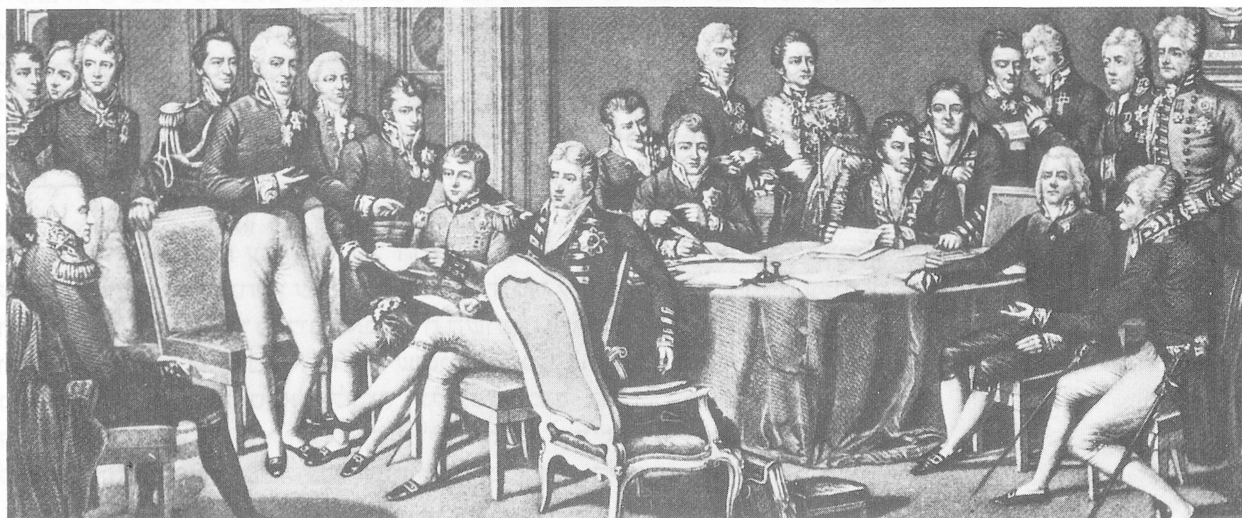
בתהליך זה חלו פרקי הִשתנות והתמורה של ה"עת החדשה", שבהם נעסוק בהמשך הקורס.

היחידה שלפנינו תעסוק בפרק ההיסטורי, שבמהלכו הוצג לראשונה **"אתגר המערב"** בפני אזורנו. מומנט הפתיחה של הפרק הוא המפלה העת'מאנית בשערי וינה (1683), שהיתה למעשה התבוסה הראשונה, שנחלו העת'מאנים מידי צבאות אירופיים. הדיון ייפתח באתגר, שהציבו — מאז מפלת וינה — נצחונותיהם הצבאיים של מעצמות מרכז אירופה ומזרחה, אוסטריה ורוסיה, לאימפריה העת'מאנית, ובהשפעתו הראשונית של אתגר זה על מערכותיה השמרניות של האימפריה. מכאן נעבור לדיון נרחב יותר בפלישת נפוליאון בונפארט בראש חיל-כיבוש צרפתי למצרים ולארץ-ישראל (1801-1798) — אירוע שבו הציגו המעצמות המפותחות יותר של המערב, צרפת ובריטניה, את כוחן העדיף — על מורכבותו — כנתון פתיחה לתקופת המעורבות האקטיבית שלהן באזור. בתום הדיון באתגר המערב נחזור פעם נוספת לווינה.

בעיר זו נערך בשנת 1815, עם תום עידן המלחמות הנפוליאוניות, הקונגרס הבינמעצמתי, שעיצב את פניה של אירופה לכמה דורות. המדיניות הכל-אירופית, שעוצבה בקונגרס, היתה רקע לכך שמן הקונגרס ואילך נמנעו מעצמות אירופה ליישם באופן ישיר ומיידי, בצורה של השתלטות וכיבוש, את עליונותן הצבאית על האימפריה הע'תמאנית. **בכך הוענקה לאימפריה המסלמית "תקופת חסד" בת כמאה שנה, לנסות ולהתמודד עם אתגר עליונותה רבת ההיבטים של אירופה בטרם תיישם זו שוב את עליונותה הצבאית**, תכבוש את "המזרח התיכון", ותחסל את האימפריה העת'מאנית במלחמת-העולם הראשונה (1918-1914).

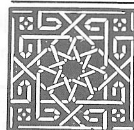
לקראת מלחמת-העולם הראשונה (ובשל סיבות שיידונו ביחידה 9) השתנתה מדיניותן של בריטניה וצרפת, והן הצטרפו לרוסיה במאמץ לכבוש את האימפריה העת'מאנית ולחלקה. תוצאות המלחמה הוכיחו, כי העת'מאנים עשו במהלך אותן 'מאה שנות חסד' כברת דרך ארוכה — אך לא מספקת.

ביחידה זו ננסה להבין את עוצמת האתגר וננסה לעמוד על מהותו. רק לאחר מכן נוכל ללמוד — ביחידות הבאות — את פרקי התמורה וההשתנות של האזור במהלך "העת החדשה".

איור 77
קונגרס וינה — נציגי מעצמות אירופה בישיבת המליאה, 1815.

2.2 ניצני האתגר: העימות עם "המעצמות היבשתיות" — רוסיה ואוסטריה

במהלך המאה ה־18 עמדה האימפריה העת'מאנית בעימות מתמשך עם שתי מעצמות אירופיות: **רוסיה הצארית ואוסטריה ההבסבורגית**. מאז המפלה העת'מאנית בשערי וינה (1683) ו"שלום קרלוביץ" (1699) הלכו שתי מעצמות אלה ודחקו בהדרגה את צבאות האימפריה המֻסלמית מזרחה, לכיוון הים השחור. תולדות המאה ה־18 רצופות במפלות עת'מאניות בחזית האירופית (עיין בקצרה בלוח המאורעות והתאריכים). אולם לעימות ממושך זה ולכשלונות הצבאיים שספגו העת'מאנים במהלכו היתה השפעה מוגבלת על הסדרים הפנימיים של עולם האסלאם:

ראשית, הן רוסיה והן האימפריה האוסטרית לא היו נציגותיו החזקות ביותר של המערב. רוסיה אך זה החלה להתנער מניוונה שלה, והאימפריה ההבסבורגית סבלה באופן כרוני מבעיות פנים חמורות. שתי אימפריות אלה עתידות היו בעצמן לעמוד במהלך "העת החדשה" שלהן בפני קשיים אדירים (האימפריה האוסטרית־הונגרית — כמו האימפריה העת'מאנית — התפוררה בעקבות מלחמת־העולם הראשונה) ונוכח מהפכות מכאיבות (המהפכה הסובייטית ברוסיה, שהתחוללה בשלהי אותה מלחמה). העוצמות הטכנולוגיות והצבאיות, שהעמידו אימפריות אלה במערכות נגד העת'מאנים, היה בהן די כדי להביא לניצחונותיהן, אך לא כדי לגרום למֻסלמים לטראומה, הנובעת בדרך כלל מעימות עם כוח, הנהנה מעליונות מוחצת. יתר על כן, מפלותיהם הצבאיות של העת'מאנים למעצמות אלה התרחשו בתוך אירופה, בשטחים שנכבשו בידי העת'מאנים ושהיו מאוכלסים בחלקם הגדול בנוצרים. מובן שהתהודה שנוצרה עקב מפלות אלה היתה פחותה בהרבה מתהודה שגורמות בדרך כלל מפלות, המתרחשות בביתו של המנוצח פנימה, על אדמתו, לעיני נתיניו (המֻסלמים) ולסבלותיהם.

ואולם המפלות הללו, על אף רישומן העקיף, בכל זאת הטביעו במידת מה את חותמן על מערכותיה הפנימיות של האימפריה העת'מאנית. בסוף המאה ה־18 וכתוצאה מן האפקט המצטבר מחזיתות המאבק עם מעצמות אירופה, החלו רוחות של תמורה ושל שינוי לנשוב בחצרו של הסֻלטאן באִסתאנבּול. בכך נעסוק להלן.

2.2.1 רוסיה והעת׳מאנים במאה ה־18

פיוֹטֶר "הגדול", שיש הרואים בו את פותח תהליכי "העת החדשה" ברוסיה, עלה לכס הצארים בשנת 1696, ושלט בממלכתו ביד רמה עד 1725. הוא שם מטרה לעצמו, להעביר את ארצו רחבת־הידים מודרניזציה והתמערבות מזורזים, ובעשותו זאת השיג הישגים רבים בתחומים השונים של המינהל, מוסדות השלטון, התרבות, פני החברה והעוצמה הצבאית. גדולתו של פיוטר התבטאה גם בכך שהיטיב להבין, כי מפעל אדירים זה שיזם תלוי היה ביצירת קשר רצוף, בעיקר עם מעצמות מערב־אירופה המפותחות ועם שאר חלקי העולם, שהיה גלום בהם פוטנציאל להתפשטות האימפריאלית הרוסית. כדי ליצור קשרים אלה ניהל פיוטר מדיניות, שמטרתה היתה להפוך את רוסיה למעצמה ימית. את הקשר למערב־אירופה שאף לקיים דרך נמלים בים הבלטי (עיין במפת אירופה); ואת הקשר לעולם האימפריות — קשר שהיה עדיין בחזקת חלום רחוק בזמנו — דרך נמלים בים השחור (כמעט כל נהרותיה ונתיבי השיט הפנימיים החשובים של רוסיה זורמים דרומה לים השחור, לימת אַזוֹב, ולים הכספי), ומן הים השחור, דרך מיצרי הדרדנלים — לים התיכון. לפיכך עברו רוב ימיו של פיוטר במלחמות, להבטיח את הגישה לחופים ולימים אלה.

איור 78
פיוטר הגדול מבקר במספנה אנגלית בדטפד. "סיור לימודים" זה בא לשרת את מטרותיו האימפריאליות של פיוטר, באמצעות פיתוח נמלים וחיזוק הצי.

את עיקר פעילותו מיקד פיוטר בשורת מלחמות בחזית הים הבלטי, ושם גם נחל לבסוף את הצלחתו. בחזית זו הוא ניהל מלחמה ממושכת ביותר עם השוודים (בין השנים 1712-1700), ובסופה, על אף כשלונות אחדים, הנחיל לרוסיה את השליטה על החופים המזרחיים של הים הבלטי. לחופו הקים פיוטר עיר חדשה, סֶנְט פֶּטֶרְסְבּוּרג (לימים, אחרי המהפכה הסוביטית — לנינגראד) וקבעה בשנת 1712 כבירתו.

החזית מול העת׳מאנים היתה עבור פיוטר מישנית בחשיבותה, והפעילות הרוסית בה נבעה במידה רבה מחששו של פיוטר, שהעת׳מאנים יפעלו בתיאום עם השוודים.

מיד עם עלותו לשלטון יזם פיוטר מִתקפה על העֳת׳מאנים, ועוד באותה שנה הצליח לכבוש מידיהם את האזור שבשפך נהר הדוֹן לימת אַזוֹב. אך פיוטר לא הצליח לגייס בעלי ברית אירופיים על מנת לנצל הצלחה זאת, ולכן בא מִפעלוֹ זה לידי סיום, ובשנת 1713 אף נאלץ פיוטר להחזיר שטחים אֵלה לידי הסֻלטאן, לאחר שנחל תבוסה מידיו בשנת 1711.

על מאבק זה, על סיבותיו ועל השלכותיו באימפריה העת׳מאנית, קרא בספרו של טולידאנו, עמ׳ 88.

איורים 79-80
משמאל: פיוטר הגדול. פסל ברונזה של הצאר הרכוב על סוסו, משנת 1782.
מימין: צילום חזיתי של הראש בפסל זה.

מִפנה של ממש ביחסי רוסיה עם האימפריה העֳת׳מאנית חל בימיה של הצארית **יקטרינה השנייה** (1796-1762). גם היא השקיעה מאמצים רבים בחזית האירופית, מתוך רצון להפוך את רוסיה למעצמה עולמית — והיא אף זכתה להישגים חשובים בחזית זו: כיבוש אוקראינה ורוב שטחיה של פולין. ואולם, שלא כפיוטר הגדול, השקיעה יקטרינה מאמצים רבים מול העֳת׳מאנים ונחלה הצלחות בחזית זו. היא חלמה על כיבוש אִסטאנבול, ושזרה בתוכניותיה האסטרטגיות גם חזון דתי —

החזרת עטרת קונסטנטינופול כבירת קיסרות נוצרית יוונית־אורתודוקסית (הכנסייה היוונית־אורתודוקסית במוסקבה נקראה "רומא השלישית", ומנהיגיה ראו שליחות לעצמם להקים מחדש את ביזנטיון). יקטרינה ניהלה שתי מלחמות ממושכות בעֻת'מאנים, וניצחה בשתיהן. מלחמת 1768-1774 (שבה היה שיתוף פעולה רוסי עם המורד עלי בֵּי אל־כביר ממצרים),* הסתיימה **בשלום כּוּצ'וּכּ־קאיְנַארְגַ'ה** (בולגריה; 21 יולי 1774), הנחשב לציון־הדרך החשוב ביותר בהיסטוריה של השטחים העֻת'מאניים באירופה. הסכם זה הִקנה לרוסיה גישה ישירה לים השחור; השפעה על הטאטארים שלחופיו; חופש שיט בזמן שלום לאוניות סוחר במיצרי הדרדנלים; זכות להקים קונסוליות בשטחים עת'מאניים; רשות להקים כנסייה באִסתאנבול — והישגים רבים נוספים. הוא גם נטע ברוסיה את ההכרה — שחוּזקה עקב חלוקתה של פולין שנתיים קודם לכן — כי אפשר אכן לחתור לפירוקה ולחיסולה של האימפריה העת'מאנית.

* ר' סעיף 1.10.2 ביחידה 1

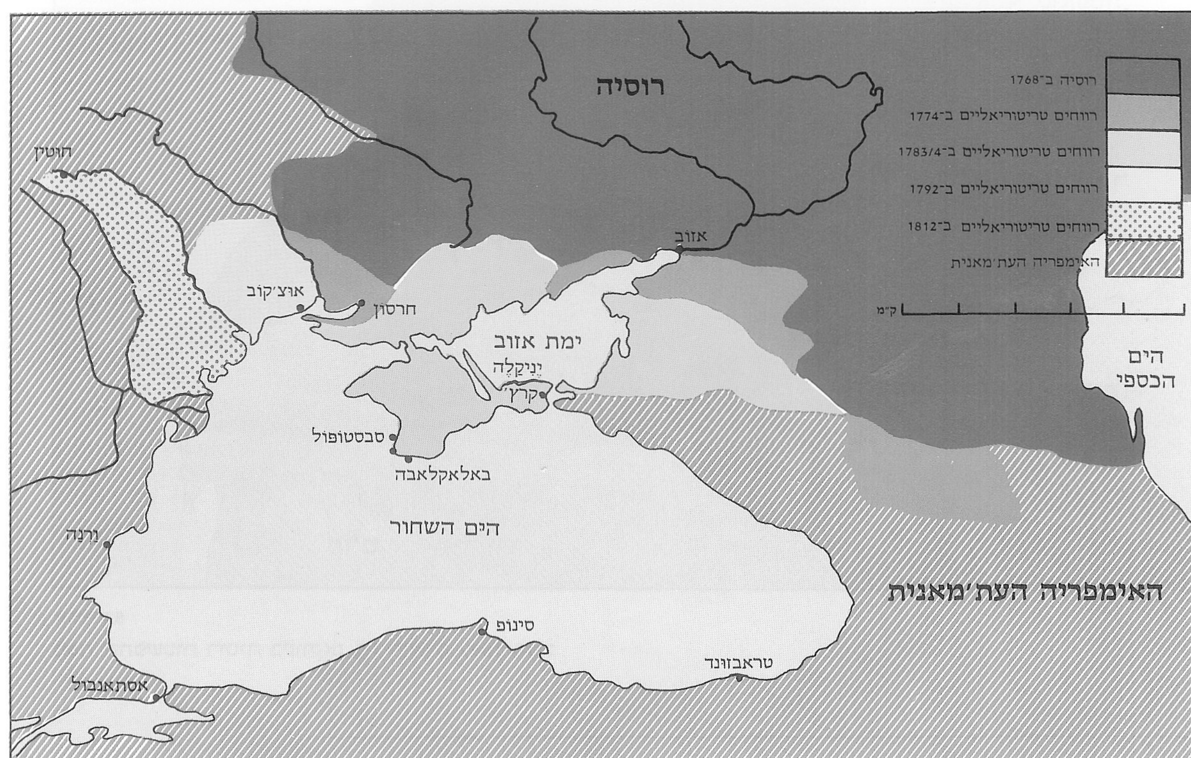
איור 81
הצארינה יקטרינה השנייה

המלחמה השנייה (1787-1792) הסתיימה **באמנת יאסי** (9 בינואר 1792), שהעניקה לרוסים שטחים נוספים לחופי הים השחור. "שלום יאסי" קבע סופית את אובדן חצי־האי קרים לעת'מאנים ואת סיפוחו לרוסיה.*

* להרחבה על מלחמות אלה קרא בספרו של מ' ס' אנדרסון, **חדירת המעצמות לאגן הים התיכון** (תל־אביב, 1972), ע"ע 9-40.

2.2.2 ההבסבורגים והעת׳מאנים במאה ה־18

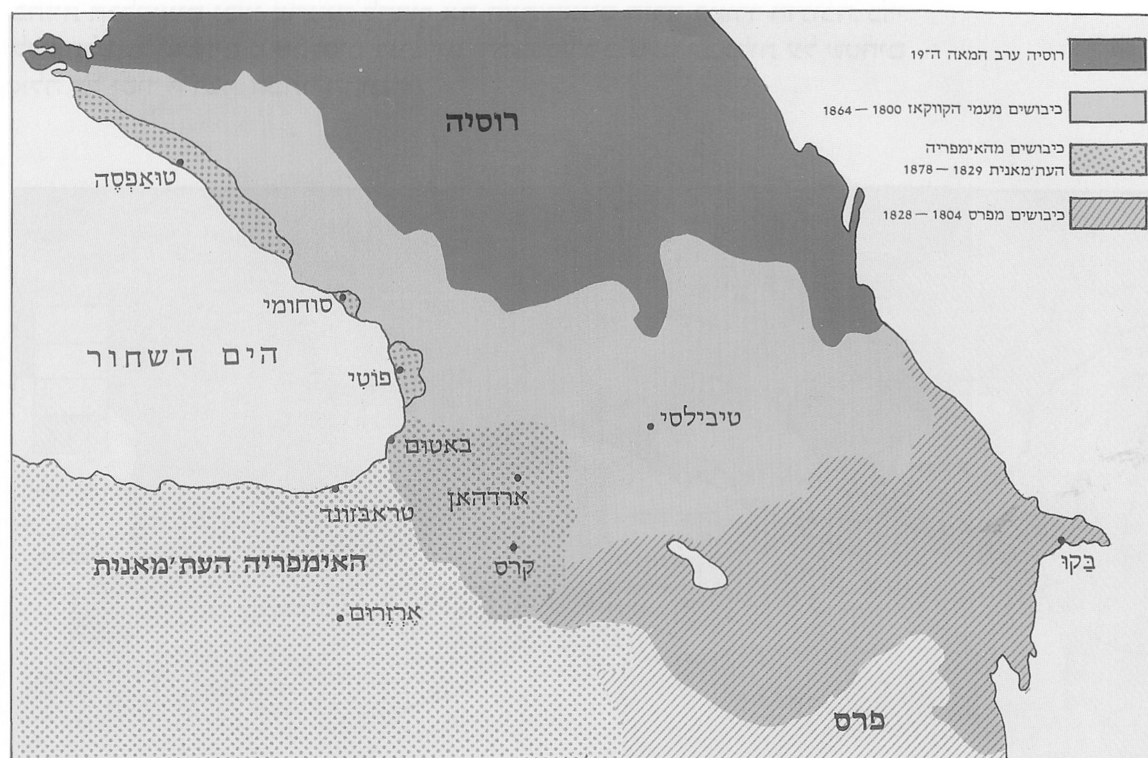
האימפריה האוסטרית־הונגרית תחת בית הבסבורג היוותה לעת׳מאנים איום קטן יותר מאשר הרוסים. במאה ה־18 חל צִמצום ממשי בכוחו של בית הבסבורג בבלקאנים — בין היתר בשל האיום התמידי של הצרפתים על החזית המערבית של ההבסבורגים. יתר על כן, האימפריה ההבסבורגית — בניגוד לרוסיה — לא שאפה להפוך למעצמה ימית על חשבון האימפריה העת׳מאנית. רוב מאמציה בחזית הבלקאנים נבעו מרצונה להדוף את העת׳מאנים חזרה במורד הדנובה, כדי להשתלט על שטחים מאוכלסים בנוצרים (ההבסבורגים טענו לבעלות על שטחים אלה על יסוד ירושת הכתר ההונגרי).

איור 82
מפת התפשטותה של רוסיה אל עבר הים השחור בשנים 1812-1774

לאחר תבוסת העֻת׳מאנים בשערי וינה בספטמבר 1683 נפתחה תקופה בת שני עשׂורים של ניצחונות אוסטריים על העת׳מאנים (וזאת בתקופה, שבה נכשלו מאמציו של פיוטר הגדול להתפשט על חשבון העת׳מאנים). כך, למשל, היכו האוסטרים את העת׳מאנים ב־1687 ליד מוהץ׳ (Mohacs) שבהונגריה, ובעקבות ניצחונם כבשו את בלגראד והתקרבו לאֶדירנֶה. התאוששות עֻת׳מאנית, שהביאה לכיבושה מחדש של בלגראד ב־1690, הוכחה זמנית וקצרת־ימים — ב־1697 שוב ספגו העת׳מאנים מפלה ניצחת מידי האוסטרים. בעקבות תבוסתם נחתם **שלום קרלוביץ** (26 בינואר 1699), שעל־פיו העבירו העת׳מאנים לאוסטרים את הונגריה, ושטחים נרחבים בטרנסילבניה, בקְרוֹאטִיָה ובסְלוֹוֶנְיָה. ב־1717 סייעו האוסטרים

לוונציאנים להביס את העת׳מאנים ובשנה שלאחר מכן, **בשלום פסרוביץ**, זכתה אוסטריה שוב בבלגראד ובחלקים של ואלאכיה. ב־1737 הצטרפו ההבסבורגים למלחמת הרוסים בעת׳מאנים אך הובסו והפסידו שוב את בלגראד. ב־1775 מסרו העת׳מאנים את בּוּקוֹבִינה לידי אוסטריה. ב־1787 שוב חברו האוסטרים לרוסים במלחמתם בעת׳מאנים, אך פרשו ממנה לפני שעלה בידי הרוסים להביס את העת׳מאנים. בעקבות השלום הנפרד, שחתמו עם העת׳מאנים, (**שלום סיסטובה**, 1781) שוב פינו האוסטרים את בלגראד, שאותה כבשו זמן קצר קודם לכן.

איור 83
מפת התפשטות רוסיה בקווקאז בין השנים 1800-1878

◀ על נושא זה ועל השפעת "שלום קרלוביץ" על האימפריה העת׳מאנית קרא בספרו של טולידאנו, ע"ע 85-88.

2.2.3 סלים השלישי — ראשית התיקונים ומפלתו

המפלות שספגו העת׳מאנים בחזיתות אירופה מידי האוסטרים והרוסים היה בהן, גם במהלך המאה ה־18, כדי לגרום לזעזועים באימפריה העֶת׳מאנית ולהציב אתגר להנהגת ריפורמות. אך לביצוען של אלה חסרה באימפריה מנהיגות עִקבית. הסֻלטאן הראשון, שפעל בעקביות לתמורה ולשינוי מתוך הכרה ברורה בצורך

להתחדשות ועל סמך האפקט המצטבר של המפלות הצבאיות החוזרות ונִשנות, היה **סֶלים השלישי** (1808-1789). הוא עלה לשלטון בעיצומה של המלחמה בקואליציה האוסטרית־רוסית וחש על בשרו את כאב המפלה ואת ההשפלה הכרוכה בחתימה על הסכם כניעה (**שלום יאסי**, 1792). הוא החליט לנצל את תקופת השלום שנפתחה על מנת לבצע ריפורמות מקיפות, שתחזרנה לאימפריה את עוצמתה. סלים יזם ריפורמות בשלושה תחומים:

- **במינהל הפנימי** — אִרגן סֶלים מחדש את גביית המִסים והשליט סדר בתחום האחוזות של הפיאודלים הצבאיים.
- **בקשרים עם מדינות המערב** — סלים הקים נציגויות דיפלומטיות קבועות בלונדון (מ־1793) ואחר־כך בווינה, בברלין ובפאריס, ושוב לא הסתפק במשלחות אד־הוק כבעבר.

איור 84
הסלטאן סלים השלישי — ציור בן הזמן

* במודרניזציה של צבא האימפריה — באמצעות הכנסת כלים ושיטות מערביים. תחום זה היה עיקר מפעלו של סֶלים וציר הריפורמות שלו (מפעל התיקונים כולו נודע בשם **נִטַ'אם־י גֶ'דיד** — "הארגון החדש" — אך שם זה יוחד בסופו של דבר לצבא, ונעשה כינויו). לצד יחידות הצבא הוותיקות הקים סֶלים יחידות צבא חדשות, במתכונת אירופית, הביא מומחים זרים* — בעיקר צרפתים — על מנת לאמנן ופתח בית־ספר ימי ובית־ספר צבאי, שבהם נלמדו נושאים כתותחנות, בניית ביצורים, ספנות ומדעי־עזר. באמצעות בתי־ספר אלה יצר סלים שכבה חדשה של קצונה מודרנית, שעתידה היתה — על־פי תוכניותיו — לפקד על צבא בנוי ומצויד במתכונת מערבית.**

* ר' הערך "המומחים הזרים בחצרו של סלים השלישי"

** ר' הערך "בתי־הספר הצבאיים של סלים השלישי"

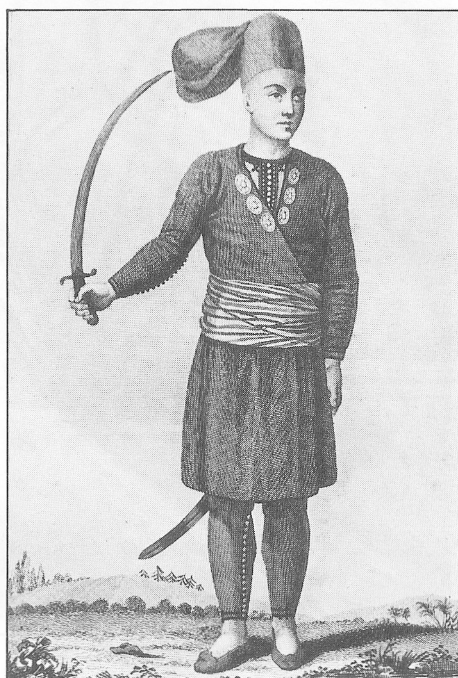
ואולם הכוחות החדשים, שצמחו מחידושיו של סלים, היו עדיין חלשים בהשוואה לכוחם של היסודות השמרניים, שהתנגדו מבית לכל חריגה מן המסורת ודבקו בישן ובמסורתי. בשנת 1805, כאשר ציווה סלים על גיוס כללי כדי לאייש את גדודי ה"**נִטַ'אם**", פרץ מרד גלוי במוקדי־הכוח של השמרנות: **הַיֶנִיצֶ'רים** ו**העֻלמא**. במהלך הקרבות הוכו גדודי הנִט'אם לפי־חרב וסלים הוכרח לשלוח את שרידי החילות החדשים לאנטוליה, ואת יועציו האירופיים — חזרה לאירופה. כמו כן כפו היניצ'רים על סלים למנות את **האגא*** שלהם לוֶזיר גדול.

איור 85
הסלטאן מצטפא הרביעי

* ר' הערך "אגא של היניצ'רים"

בשנת 1807 שוב הסתכן סלים בחידוש, צנוע לכאורה: הוא הורה למגויסי חילות־העזר ללבוש מדים, דוגמת אלה של צבאות אירופה. תגובת הַיֶניצ'רים והעֻלמא היתה טבח במצדדי הריפורמה. ב־29 במאי אותה שנה הודח סלים — באישורו של המֻפתי הראשי — בנימוק שפעל בניגוד לעקרונות האִסלאם הקדוש. בקיץ 1808, משהרימו חסידי הריפורמה ראש, רצח הסֻלטאן החדש, מֻצטפא הרביעי, את סלים. בנובמבר אותה שנה השלימו היניצ'רים את חיסול מרבית חסידיו ונאמניו של הסֻלטאן־המודרניזטור הראשון. במהלך אותה שנה אף התארגנו רבים מהתקיפים האזוריים שבאנטוליה, העלו את זכויותיהם הפיאודליות־שמרניות על הכתב, וקיבלו לכך את אישורו החתום של הוֶזיר הגדול.

איור 86
מפקד פלוגה ביחידות הנִטַ'אם־י ג'דיד של סלים השלישי

2.3 מעצמות מערב־אירופה והרקע להצגת אתגרן

כפי שראינו לעיל, הציבו המעצמות ה"יבשתיות", הפנים־אירופיות, רוסיה ואוסטריה, אתגר לאימפריה העֻת'מאנית לכל אורך המאה ה־18. ניצחונותיהם בשדות הקרב הביאו בסוף המאה לראשית התנערות האימפריה מקיפאונה, ביוזמת סֶלים השלישי. אך ניסיונותיו של סֻלטאן זה לחדש ולתקן הסתיימו בכישלון. בנוסף לעוצמתם של המתנגדים מבית עמדה ברקע כישלון זה גם העובדה, שאויביה האירופיים של האימפריה העת'מאנית — ובייחוד רוסיה, אויבתה הראשית — לא גילו בשדות הקרב עליונות איכותית מוחצת. **הם היו אולי מקור ליִראָה — אך בוודאי שלא היו מקור לחיקוי.** ניצחונותיהם היו לעתים מוחצים, אך לפעמים היו חלקיים, ואף פחות מכך, והעת'מאנים גבו מהם מחיר־דמים יקר. מעל לכל יש לזכור, כי מלחמות אלה נערכו על אדמת אירופה, בלב אזורים המיושבים אוכלוסיה לא־מֻסלמית.

תמונה זו השתנתה בסוף המאה ה־18, משהחלו מעצמות מערב־אירופה להציב את אתגרן בפני עולם האִסלאם העֻת'מאני. אתגרן של בריטניה ושל צרפת היה חמור מזה של רוסיה ושל אוסטריה בשל שתי סיבות עיקריות: ראשית, באותה עת כבר ייצגו מעצמות אלה וביטאו עוצמה אדירה, פרי תהליכים מהפכניים, שכבר היו בהן בעיצומם. שנית, למעצמות אלה היו זרועות ימיות חובקות עולם, שאִפשרו להן להביא את עוצמתן הצבאית לכל נקודה, שנשקה לחוף ים. בעוד שרוסיה ואוסטריה הדפו את העת'מאנים בחזיתות אירופה המרוחקות — יכלו בריטניה וצרפת להנחית את כוחותיהן העדיפים בלב־לִבה של "ארץ האִסלאם".

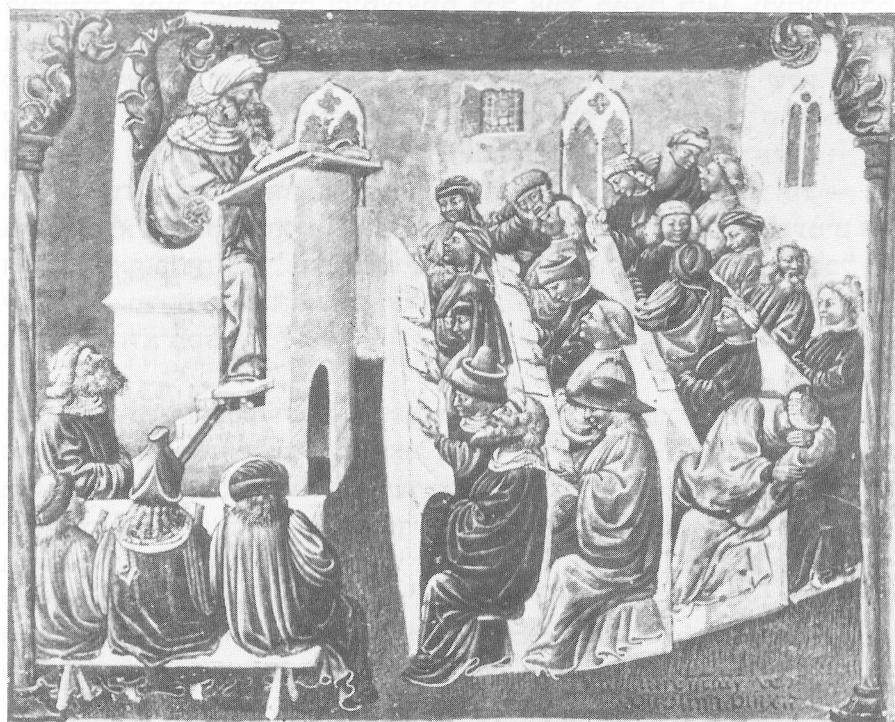
2.3.1 עוצמת המערב

בסוף המאה ה־18 כבר היו תהליכי העת החדשה בצרפת, בבריטניה ובמדינות אחרות במערב — בעיצומם. הוויתן הנוכחית כמעצמות מודרניות כבר היתה אותה עת, ומזה דורות, בתהליך מגוון ומהפכני של התעצבות. סקירה מפורטת של תהליכים אלה, שעיצבו את המערב בימינו, אינם כמובן מעניינו הישיר בקורס זה.* נזכירם איפוא להלן בחלקיות רבה, וכרקע מתומצת בלבד ליצירתה של העוצמה הכוללת, שמעצמות אלה החלו להציג מאותה עת כאתגר לאימפריה העת'מאנית.

* על המהפכה הצרפתית תוכל לקרוא בקורס **עידן המהפכות** 1830-1760 של האוניברסיטה הפתוחה, יחידה 4. על המהפכה התעשייתית באנגליה קרא **שם**, יח' 10-11.

2.3.1.1 התמורות בדת, הרנסאנס וההשכלה

במהלך המאה ה־18 הגיעה לשיאה רוח ההשׂכלה והראציונליזם באירופה. במרכזה עמדה התפיסה, כי האדם — ולא האֵל — הוא מרכז היקום, וכי על האדם להפעיל את תבונתו ככלי לגילוי הנִסתר — ולא רק לשינוּן הקיים — וכך יוכל הוא לפענח את חידות היקום ולנצלן לרווחתו. רוח ההשכלה ינקה משתי תמורות, שהחלו באירופה מאות שנים קודם לכן. האחת היתה **ההשתחררות מן התפיסות הַיְמֵי־בֵּיניימיות המאובנות של הדת**, תמורה שהחלה עוד במאה ה־15 עם היחלשות הכנסייה הקאתולית ופרוץ המהפכה הפרוטסטנטית. והשנייה — **תקופת הרנסאנס**, תור פריחת המדעים ותחיית התרבות והאמנות, שצמחו במקביל במאות ה־15 וה־16, כאשר הורתם בירידת כוח הכנסייה במאות הקודמות, ותוצאתם — המהפכה המדעית הגדולה, שעברה אירופה במאה ה־17. במאה ה־18 כבר היו ההשכלה והרציונליזם באירופה מסד לתנופה יצירתית אדירה בכל תחומי החיים, ובכללם המחקר המדעי, על תגליותיו והמצאותיו הטכנולוגיות, וכן בתחום ההגות החברתית־הפוליטית, שעמדה על מהות הקשר שבין רוח האדם ואיכות חייו לבין המסגרת הפוליטית שבה הוא חי.

איור 87
הרצאה באוניברסיטת בולוניה — ציור של לורנציוס וולטאלינה משנת 1420 בערך.

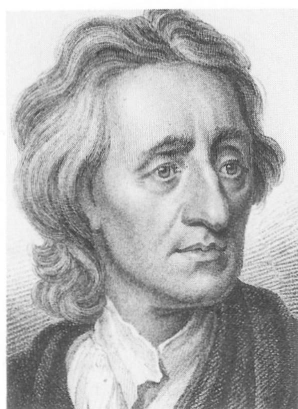
2.3.1.2 ראשית יצירת הקשר המודרני בין האדם למסגרתו הפוליטית

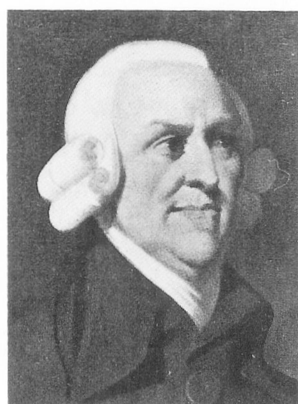
משכילי המאה ה־18 תרמו להשתחררות האדם במערב מן התפיסה הימי־ביניימית, כי שליטים עלי־אדמות זכאים לשלוט מתוקף רצון שמימי. הפילוסוף האנגלי **ג'ון לוֹק** (1704-1632) טען, כי לאדם זכויות טבעיות מלידה, וכי המלך שולט לא בחסד

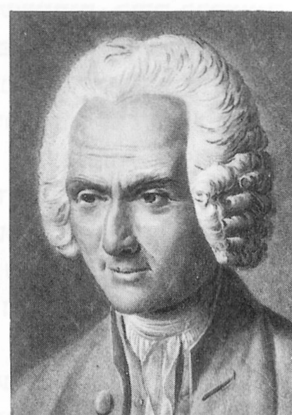
אלוהים, אלא ברצון העם, הרשאי לפיכך לסלקו מהשלטון, אם אין הוא ממלא את חובותיו. הסקוטי **אדם סמית** (1790-1723) גיבש את התפיסה, כי העבודה, הנובעת מהאדם עצמו (ולא אדמה או כסף), היא מקור העושר והרווחה; הצרפתי **מונטסקייה** (1755-1689) קרא להפריד בין שלוש הרשויות: המחוקקת, המבצעת והשופטת. בן עמו, **וולטייר** (1778-1694), קרא לשחרור המחשבה והפעולה ולמלחמה בכבלים הישנים של הדת ובשלטון האוטוקרטיה; צרפתי נוסף, **רוסו** (1778-1712), ניסח בחזונו את עיקרי החיים הדמוקרטיים.

להגותם של הללו ושל דומיהם נודעה השפעה רבה, שכן היא היתה שזורה באותה מאה עם ההתפתחויות הפוליטיות העיקריות בארצותיהם. באנגליה זכה הפרלמנט עוד במאה ה־17 להישגים רבים במאבקו להשגת השפעה (וכבר ב־1689 בוטל שם עיקרון ה"זכות האלוהית" של בית המלוכה). במהלך המאה ה־18 חלו בבריטניה תמורות מרחיקות לכת בתחומי הכלכלה ותמורות מתונות יותר בתחומי הקידמה החברתית. במקביל לתמורות אלה גברו בהתמדה חירות המחשבה וחופש היצירה בכל תחומי החיים. בצרפת, לעומת זאת, פיגרה המציאות הפוליטית אחרי הוגי־הדעות, ומרבית המאה ה־18 עמדה עדיין בסימן שלטונם של מלכים אבסולוטיים. אולם שלטון זה נכשל במהלך המאה כמעט בכל התחומים, וחוסל על־ידי "המהפכה הצרפתית" (1789). את הסדר החדש בצרפת ביקשו המהפכנים ליצור על התשתית הרעיונית של "הצהרת זכויות האדם והאזרח" (27.8.1789), שתימצתה בפשטות את מיטב ההגות המודרנית של המאה כולה: "כל בני־האדם הִנם בני־חורין ושווי־זכויות מיום היוולדם; ומטרת כל התאגדות פוליטית היא השמירה על זכויותיו הטבעיות של האדם". (מנסחי ההצהרה הושפעו גם מהצהרת העצמאות של ארה"ב, שפורסמה בשנת 1776, ואשר מנסחה, תומאס ג'פרסון, הושפע אף הוא ממשנתם של ההוגים המערב־אירופיים.)

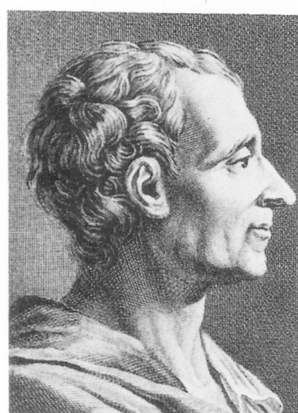
התפתחויות אלה בתחומי הפוליטיקה, החברה והאידיאולוגיה שימשו יסודות להפיכת **הלאומיות המודרנית** לכוח המניע העיקרי במערב.

איור 90
ג'ון לוק

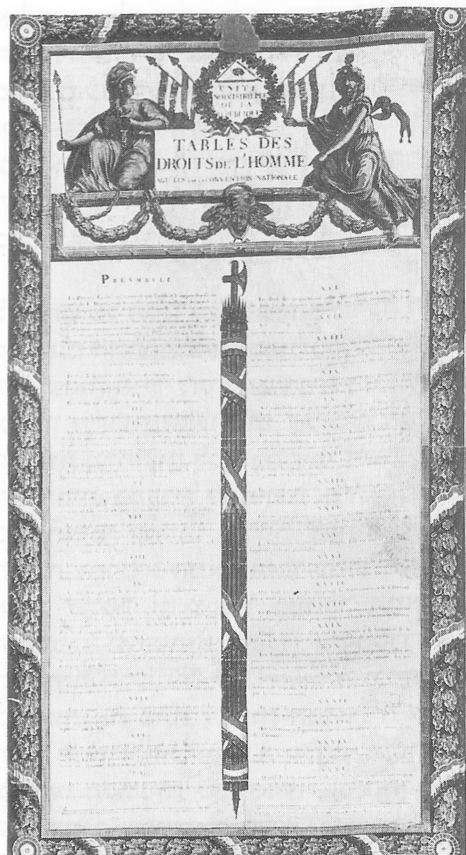

איור 91
אדם סמית

איור 88
ז'אן ז'אק רוסו

איור 89
וולטייר

איור 92
שארל דה־מונטֶסקְיֶה

■ נסה להשוות את עיקרי התמורות במערב, שנידונו לעיל, עם המציאות באימפריה העת'מאנית במאה ה־18. באילו תחומים תמקד את הדיון? הצג בקצרה ובכתב את תמציתם.

איור 93
"הצהרת זכויות האדם והאזרח" הצרפתית

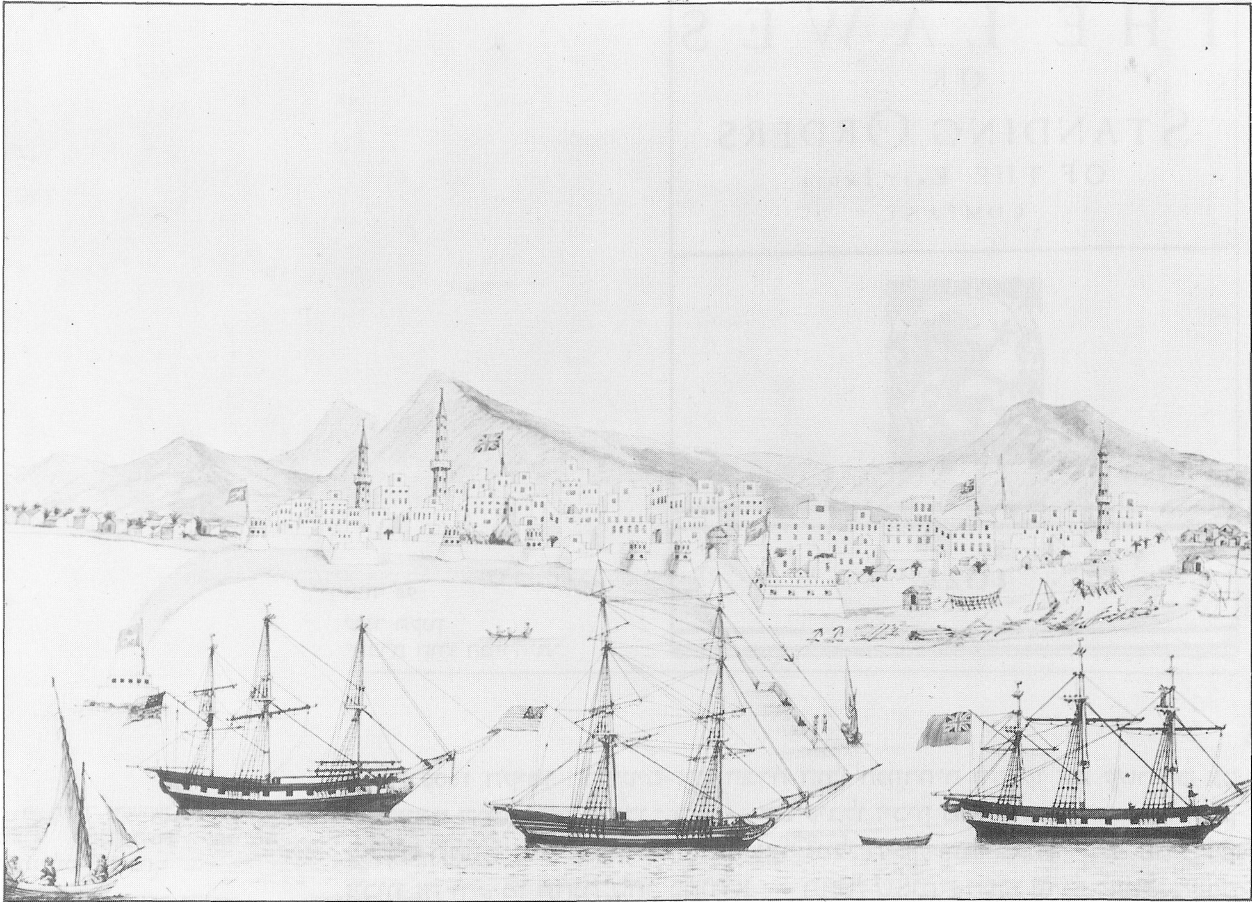
2.3.1.3 כלכלה — ועוצמה אסטרטגית

במחצית השנייה של המאה ה־18 החלה **המהפכה התעשייתית**: קודם בבריטניה ולאחר מכן בשאר מדינות אירופה. היתה זו תמורה מקפת ובעלת השפעה עמוקה לא רק על חיי הכלכלה, אלא גם על החברה ועל המדינה — להיבטיהם השונים והמגוונים. במרכזה של "המהפכה התעשייתית" עמד **מיכּוּן תהליכי הייצור**, שהיה מבוסס על סִדרת המצאות טכנולוגיות מהפכניות — אך במאות ה־19 וה־20 התרחבה והתפשטה גם לתחומי החקלאות, המסחר, התחבורה, הבנקאות ועוד ועוד, ולא פסקה למעשה עד עצם ימינו. המהפכה התעשייתית הביאה בכנפיה את הטכנולוגיה; את כוחו של ההון; את יתרונותיהם של התִכנון ושל היוזמה; את כושר הבנייה — ואת טכנולוגיית ההרס של העוצמה הצבאית המודרנית.

בסוף המאה ה־18 כבר נהנו לא רק אנגליה, אלא גם מעצמות אחרות במערב — ובראשן צרפת — מעוצמה ניכרת, אף שמהפכת המיכון התעשייתי טרם החלה בתחומיהן, או שהיתה ממש בראשיתה.

עוצמה זו היתה מבוססת, בין היתר, על מאות שנים של סחר בינלאומי. התגליות הגיאוגרפיות הגדולות של שלהי המאה ה־15 ושל המאה ה־16 וראשית הקולוניזציה האירופית מעבר לאוקיינוסים פתחו שווקים חדשים באמריקה, באסיה, באוסטרליה ובאפריקה. מדינות מערב־אירופה, שפיתחו זרועות ימיות, התחרו על הבכורה ברחבי תבל. תחרות זאת באה לידי ביטוי גם במלחמות בין־

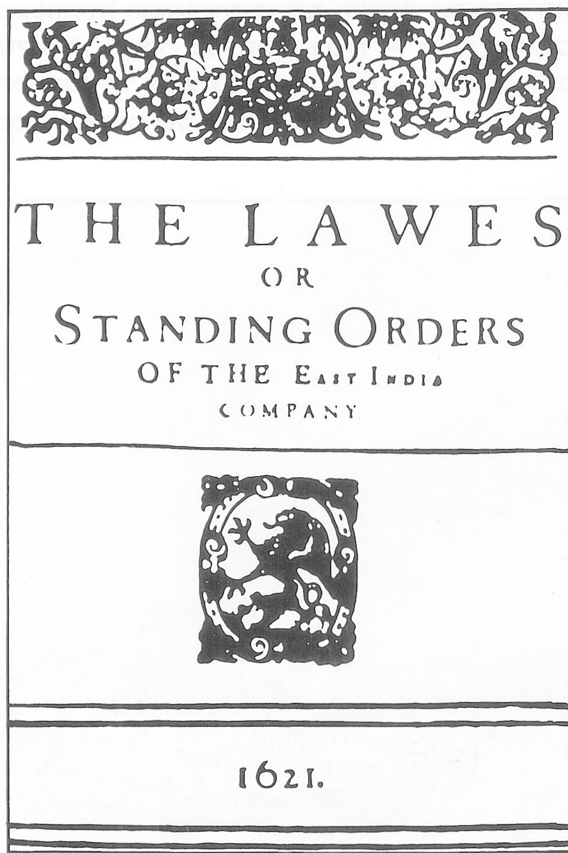
מעצמתיות ובמאבקים בזירות השונות של כדור־הארץ. תוך כדי תחרות זאת — שלוותה, כאמור, במלחמות רבות — הלכו והשתכללו אמצעי הלחימה ושיטות הלחימה של צבאות המערב. אלה — והגידול המתמיד בכושרן הכלכלי — היו **בסיס עוצמתו של המערב.**

איור 94
נמל מוח'א שבתימן

2.3.2 ראשית התעניינות המעצמות הימיות בשולי אזורנו

כזכור (מהיחידה הקודמת) היו הפורטוגלים הראשונים שהגיעו בדרך הים להודו. ניסיונותיהם במהלך המאה ה־16 להיאחז בים סוף ובמבואותיו נִבלמו, כפי שלמדנו, על־ידי צִיו של סֻלימאן "המפואר". בהודו עצמה לא העמיקו הפורטוגלים חדור, וסופם שאיבדו את עמדת הבכורה שלהם באוקיינוסים. את מקומם בהודו ירשו יורדי־הים והסוחרים הבריטיים, הצרפתיים ובמידה פחותה אף ההולנדיים. מעצמות אלה, באמצעות חברות הסחר שלהן, הקימו מושבות ברחבי תת־היבשת ההודית, רכשו זיכיונות והתחרו במרץ אלה באלה על הסחר ועל השפעה פוליטית. בשל החשיבות הרבה שייחסו המעצמות להודו הן שאפו להשתלט על הנתיבים אליה, וכתוצאה מכך גברה התעניינותן בים האדום.

THE LAWES
OR
STANDING ORDERS
OF THE EAST INDIA
COMPANY
1621.

איור 95
שער תקנון
"חברת הודו המזרחית"

בשנת 1600 הקימו הבריטים את **חברת הודו המזרחית** והידקו את קשריהם עם השליטים המוגוליים בהודו.* ב־1618 הם קיבלו זיכיון מהאִמאם הזַידי** של תימן להקים תחנות־סחר בנמל מוֹחַ'א ובשאר נמלי תימן, ועוד באותה שנה הם ניצלו זיכיון זה והקימו תחנת־סחר במוח'א — תחנה שאותה הפכו מרכז לעסקי הקָפֶה שלהם. הצרפתים, מתחריהם בהודו (**חברת הודו הצרפתית** הוקמה בשנת 1664 ופיקחה על מושבות צרפת ועל מאחזיה שם), ניסו אף הם ליהנות מהסחר בים האדום ולהיאחז בנמל מוח'א. בשנת 1709 עלה בידם לחתום על חוזה עם מושל העיר, אך ענייניהם שם הסתבכו והיקף סחרם בים האדום הלך ופחת.

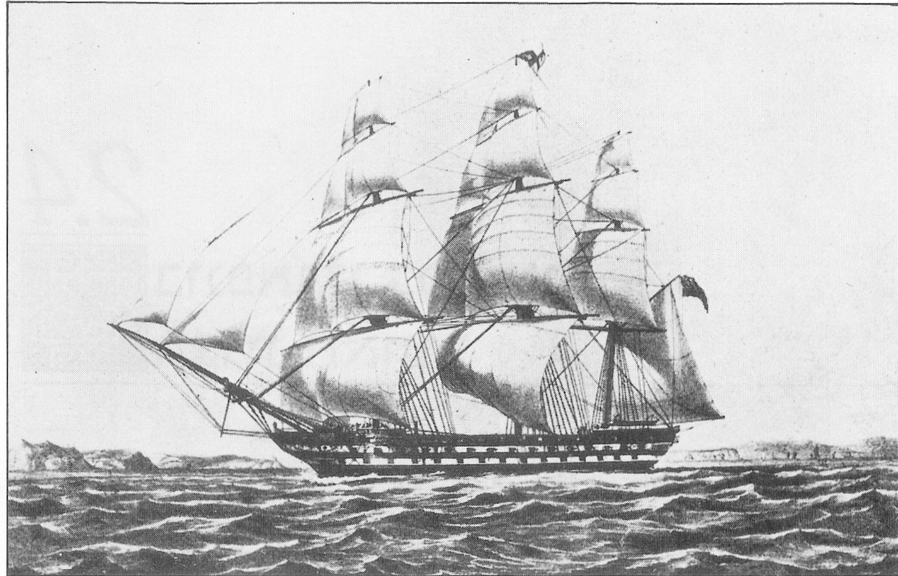
בינתיים הלכה וגברה התחרות בין הבריטים לצרפתים על שווקיה הבלתי־נִדלים של הודו. תחרות זאת היתה אחת הסיבות לפרוץ **מלחמת שבע השנים**. מלחמה זו, שבה התייצבו בריטניה וצרפת בראש מחנות יריבים, התחוללה בשנים 1763-1756 על פני זירות באירופה, באסיה ובאמריקה. בעקבות מלחמה זו איבדה צרפת את מיטב מושבותיה שמעבר לים, ובריטניה היתה למעצמה הימית החזקה ביותר, ששלטה ללא עוררין בסחר הבינלאומי. **שלום פאריס** (1763), שחתם את המלחמה, הותיר בידי הצרפתים רק נמלים זרים ספורים, ובשנת 1770 חדלה "החברָה ההודית" שלהם מלהתקיים.

בשנים שלאחר ניצחון בריטניה במלחמת שבע השנים הלכה וגברה אחיזתה של חברת הודו המזרחית בהודו. במקביל החלה ממשלת בריטניה להשתלט על חברת הודו המזרחית (חוק משנת 1768 קבע, שעל חברת הודו המזרחית לשלם היטל שנתי גבוה ביותר לקופת הממשלה; ב־1774 מינתה הממשלה "מושל כללי" להודו; ב־

* ר' הערך "השושלת המוגולית בהודו" (וכן הערך "פלישות המונגולים", בסופו).

** ר' הערך "הזידים בתימן"

1784 נחקק "חוק הודו", שקבע כי חברת הודו המזרחית תעסוק בסחר בלבד ולא תהיה מעורבת בפוליטיקה). הסחר עם הודו, שהיקפו גדל בהתמדה, היה אחת הסיבות להגמוניה של בריטניה באותה עת.

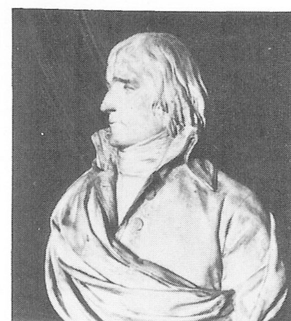
איור 96
ספינת מפרש "איסט אינדיאמן" בצי המסחרי של "חברת הודו המזרחית"

לאחר תבוסתם בהודו שוב החלו הצרפתים להתעניין בים האדום, אם כי לא רק כאזור סחר אלא בעיקר **כנתיב ימי להודו**. היות שהבריטים שלטו בהודו ובדרך הימית אליה, שעברה סביב יבשת אפריקה, ביקשו הצרפתים לרכוש השפעה בנתיב הקצר יותר להודו, שעבר דרך **מצרים** והים האדום. בנתיב זה היתה לצרפתים עדיפות על־פני הבריטים, כיוון שהם השכילו לשמור על קשריהם בלוואנט, בעוד שבריטניה הזניחה את קשריה עם אזור זה. את הקפיטולציות,* שקיבלו מהעֻת'מאנים בשנת 1535, ניצלו הצרפתים, בין היתר, להקמת תחנות־סחר וקונסוליות בלוואנט ולחיזוק קשרי התרבות עם תושביו ועדותיו. זאת ועוד, מאז ימי לואי ה־14 השתעשעו שליטי צרפת ומדינאיה ברעיון לצרף את מצרים לאימפריה הצרפתית. הם עודדו את סחרה של צרפת עם מצרים, עד כי בסוף המאה ה־18 עלה היקפו פי 25 על היקפו של הסחר הבריטי עם מצרים. **בעקבות מפלתם במלחמת שבע השנים ניסו הצרפתים להפוך את יתרונם בסחר עם מצרים לנכס אסטרטגי, במטרה להכשיר את מצרים כתחנה בדרך הים הקצרה יותר להודו.** ב־1785 חתמה צרפת על חוזה סודי עם הבֵּיים הממלוּכּיים של מצרים, אשר הקנה לה פריווילגיות על־פני הבריטים בשיט בים סוף. אולם המהפכה הצרפתית, שפרצה ארבע שנים לאחר מכן, והמלחמות הממושכות, שפרצו ביבשת אירופה בעקבותיה, הסיחו את הדעת מהמאבק על הדרך להודו.

* ר' הערך "קפיטולציות"

ואולם תוך שנים ספורות עתיד היה להיפתח דווקה מזירה זו הפרק הראשון של מפגש ישיר בין המערב, על עוצמתו החדשה ונימרצותו, ובין "ארץ האסלאם" השוקעת; מפגש שהתחולל לא עוד בשוליה של האימפריה העת'מאנית, אלא באחד מאזוריה החשובים ביותר — במצרים.

2.4
בונפארט במצרים — הצגת האתגר

איור 97
נפוליאון בונפארט

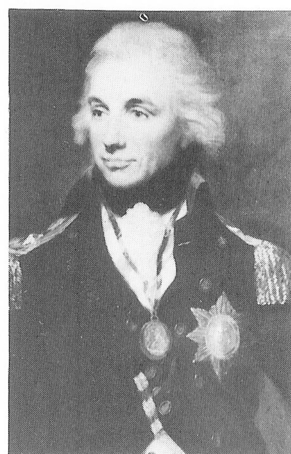
אחד המהלכים במסגרת המלחמה הממושכת, רבת הפרקים והתהפוכות, שפרצה באירופה בעקבות המהפכה הצרפתית, היה פלישתו של צבא צרפתי בפיקודו של הגנראל **נפוליאון בונפארט** לוִילאית העֶת'מאני מצרים.

הפלישה — בחודש יולי, שנת 1798 — היתה חלק מתוכנית אסטרטגית, שהגה בונפארט, ושנועדה להכות בבריטניה באמצעות השתלטות על הודו, או לכל הפחות על הדרך אליה. בתולדות המאבק הממושך בין בריטניה לצרפת* תופסת פלישתו של בונפארט למצרים פרק שולי בלבד. הבריטים עמדו על כוונותו של נפוליאון, והצי האנגלי בפיקוד האדמיראל **נלסון** השמיד (ב־1 באוגוסט 1798) את הצי של בונפארט במפרץ **אבו־קיר**** ליד אלכסנדריה, בסמוך לאתר הנחיתה הצרפתית. עם אובדן השליטה בים התיכון שוב לא היה לתוכניתו של בונפארט שום סיכוי להצליח. בונפארט ניסה אמנם להמשיך בתוכניתו, כאילו דבר לא קרה, ופלש לארץ־ישראל — אך פלישתו זו הסתיימה בכישלון גמור. לאחר תבוסתו חזר בונפארט לצרפת (אוגוסט 1799), ואילו חיל־הכיבוש הצרפתי התפנה ממצרים בסוף 1801, לאחר סִדרה של כשלונות צבאיים נוספים.

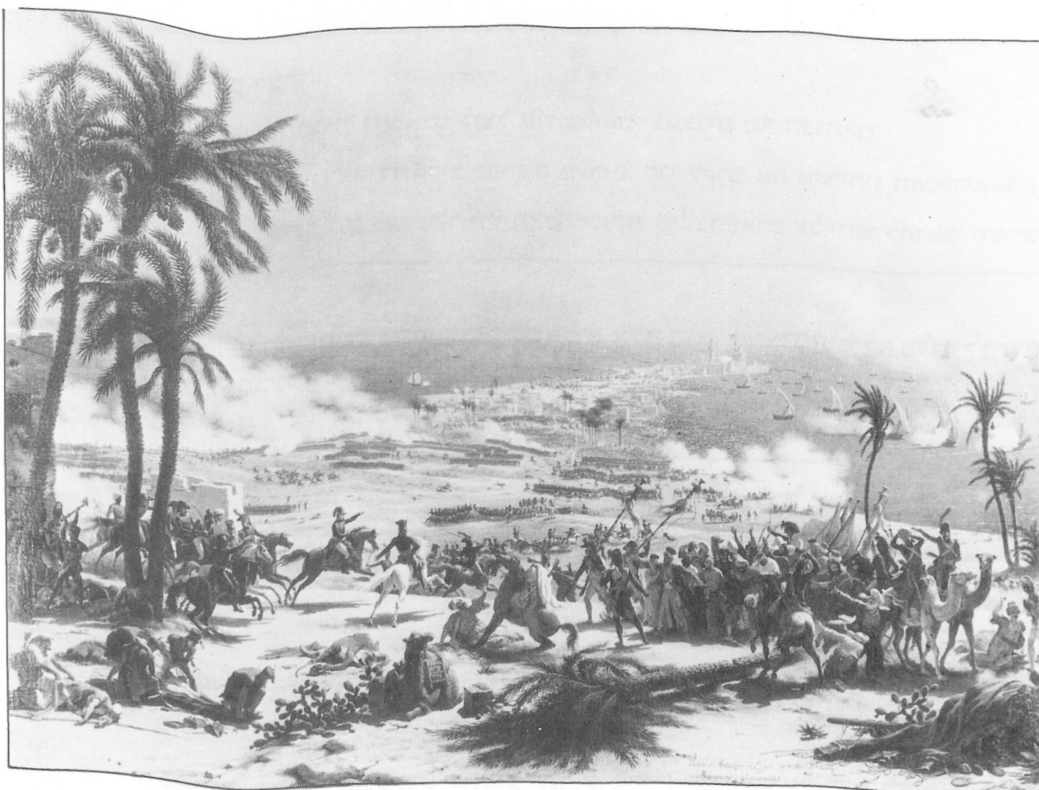
* ראה הערך "המלחמות הנפוליאוניות"

** ר' הערך "קרב אבו־קיר"

אך בעוד שבהיסטוריה האירופית היתה הפלישה הצרפתית למצרים בבחינת אפיזודה שולית, הרי בדברי־הימים של אזורנו נודעה לה חשיבות רבה, בהיותה מפגש ישיר ראשון בין המעצמות המערביות, צרפת ובריטניה, לבין החברה האִסלאמית, סדריה וערכיה.

איור 98
האדמירל נלסון. ציור מאת ל' פ' אבוט.

◄ על תולדותיה של הפלישה הצרפתית למצרים קרא בספרו של שמעון שמיר, פרק א', ע"ע 19-34.

איור 99
קרב אבו־קיר

2.4.1 יעדי המבצע

◀ על יעדיו האסטרטגיים של המבצע לכיבוש מצרים שוב וקרא **בשמיר**, ע"ע 20-21.

עיין בפקודת המבצע, שניתנה לבונפארט על־ידי הדירקטוריון:*

1. המפקד העליון של "צבא המזרח" ינהיג את כוחות היבשה והים אל מצרים ויכבשנה.
2. הוא יגרש את הבריטים מכל מאחזיהם במזרח, שאליהם יוכל להגיע, ובייחוד ישמיד את כל תחנות הסחר שלהם בים האדום.
3. הוא יבקע את מיצר היבשה של סואץ [יחפור בו תעלה] ויבטיח לרפובליקה הצרפתית את השליטה ואת הבעלות הבלעדית על הים האדום.**
4. הוא ישפר בכל האמצעים העומדים לרשותו את תנאי חייהם של תושבי מצרים.***
5. הוא יקיים, ככל הניתן לאל ידו, יחסים של הבנה עם הסלטאן העת'מאני [סֶלים השלישי] ועם נתיניו.
6. אין להדפיס צו זה.

* עיין בערך "הדירקטוריון הצרפתי"

** ר' הערך "רעיון חפירת תעלת סואץ במחשבה הצרפתית מאז לואי ה־14"

*** ר' הערך "תושבי מצרים ערב פלישת בונפארט"

■ תן דעתך:

כיצד התכוון בונפארט לנצל את שליטתו במצרים נגד הבריטים.

- במה רצה להשקיע בפיתוח מצרים, כדי לקדם את מטרותיו האסטרטגיות?
- כיצד השפיעו מטרותיו האסטרטגיות של בונפארט על יחסו לתושבי מצרים?

דומה, כי המשתמע מהתשובות לשאלות אלה הוא, שהצרפתים לא פלשו למצרים לצורך מבצע חד-פעמי קצר, אלא התכוונו להשתלט עליה לדורות רבים.*

* ר' הערך "מדיניותו וצעדיו של בונפארט במצרים כפי שהתבטאו במכתביו"

שאלה 1

מה היו היתרונות, שעשויים היו לצמוח לצרפת מהפיכתה של מצרים למושבה שלה?

2.4.2 האמצעים שנקט בונפארט להשגת יעדיו

כאמור, התכוון בונפארט לתקוע יתד צרפתית במצרים על מנת להופכה למאחז קבוע. האמצעי לכך היה בראש ובראשונה **הכוח הצבאי**, ובהפעלתו נכשל, כפי שלמדנו, בעיקר בשל עליונותה **הימית** של בריטניה. אולם יחד עם הפעלת כוח צבאי נגד הבריטים, נגד העֻת'מאנים ונגד תושבי מצרים עצמם, השתמש בונפארט במכלול של אמצעים נוספים: דיפלומטיים, אידיאולוגיים, תעמולתיים וכיוצא באלה.

■ עיין מחדש בתיאורו של שמיר ותן דעתך לנקודות הבאות:

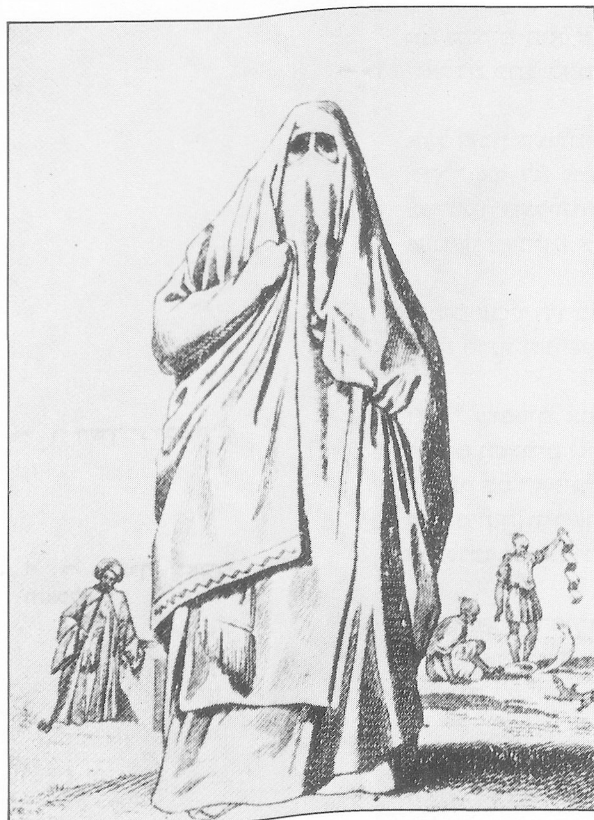
- כיצד ניסה בונפארט לרצות את הסֻלטאן, סֻלים השלישי, אף שכבש במפתיע את אחת הפרובינציות החשובות שלו?
- מדוע רצה להשמיד את הממלוכים, שהיו האֶליטה של מצרים?
- מדוע וכיצד שאף לשלב בשלטון את "נציגי העם המצרי" — העֻלמא?

ברור שבונפארט קיווה, שתושבי מצרים לא יראו בו אויב, אלא יקבלוהו כמשחרר וכמבשרה של קִדמָה, וכי שאף שהסֻלטאן העֻת'מאני יקבל את השלטון הצרפתי במצרים כעובדה קיימת, שיש למצות את יתרונותיה. לצורך השגת שני יעדים אלה השתמש בונפארט בתעמולה מגוונת. בין היתר הפיץ הצבא הצרפתי מיד עם נחיתתו כרוז, שבונפארט ויועצו ניסחו באוניית-הדגל הצרפתית. כרוזים אלה הודפסו ברבבות עותקים במכונת הדפוס הערבי, שהמצביא הצרפתי טרח להביא עִמו מספריית הוותיקאן שברומא.* לפניך ניסוחו של כרוז זה, מתוך ספרו של ההיסטוריון המצרי אל-ג'ברתי[1]:**

* ר' הערך "מכונת הדפוס שהביא בונפארט מרומא"

** ר' הערך "עבד אל-רחמאן אל-ג'ברתי"

[1] עבד אל-רחמאן אל-ג'ברתי, עַג'אאִבּ אל-אַתַ'אר פִּי אל-תַּרַאגִ'ם וַאל-אַחְ'בַּאר. קאהיר, 1298 (הִגְ'רה — 1880-1879), כרך ג', ע"ע 4-5.

איורים 101-100
דמויות מתושבי מצרים בזמן פלישת בונפארט. מימין: פלאח; משמאל: אישה רמת יחס.

בשם אללה הרחמן והרחום, אין אלוה מבלעדי אללה; אין לו בן ולא שותף במלכותו.
מאת ארץ צרפת, המבוססת על יסודות החירות והשוויון [על-ידי] המצביא הגדול, שר הצבאות הצרפתיים, בונפארט:

כל תושבי מצרים יודעים, כי זה זמן ממושך נוהגים הסַנאג'יק [מושלי הסנג'קים] אשר שולטים בארץ מצרים, ביחס משפיל וגס כלפי ה"מִלָּה" [העדה] הצרפתית. הם עושקים את סוחריה בכל סוג של פגיעה וקיפוח. עתה הגיעה שעת העונש.*

הם — הכנופייה הזאת של הממלוכים, שהובאו מארצות גיאורגיה [גרוזיה] ומהקווקאז* — גרמו לפיגורנו במשך תקופה ארוכה, בהשחיתם את הארץ היפה שביפות, שאין כמוה על פני כדור-הארץ כולו. והנה, ריבון העולמים הכל-יכול גזר על חיסול שלטונם.

מִצרים! כבר נאמר לכם, שלא באתי לארץ הזאת, אלא כדי להכחיד את דתכם. זהו שקר ברור, ואל תאמינו לו. אִמרו למעלילים, שלא באתי אליכם, אלא כדי להציל את זכותכם מידי העושקים. אני עובד את אללה, ישתבח ויתעלה, יותר מן הממלוכים ומכבד אני את נביאו ואת הקֻרְאן הנכבד. ועוד אִמרו להם, כי כל בני-האדם שווים בפני אללה, וכי הבדל בין איש לרעהו הוא בתבונה, במידות הטובות ובידיעות בלבד. ואילו בין הממלוכים לבין התבונה והמידות הטובות קיימת סתירה.

מה מבדיל אותם מזולתם, אשר מעניק להם את הזכות לשלוט במצרים לבדם וליהנות מכל מנעמי החיים בה: שפחות יפות, סוסים אצילים ובתים משמחי לבב?

* ר' הערך "יחס הממלוכים לסוחרים צרפתיים · ערב פלישת בונפארט"

* ר' הערך "מוצא הממלוכים"

אם מצרים. היא אִלְתִזאם לממלוכים — יציגו נא את שטר ההפקדה [שטר החוב], שאללה כתב להם.

אבל ריבון העולמים רחום, צודק וארך־אפיים. בעזרתו, יתעלה, אל יתייאש מעתה ואילך אף לא אחד מאנשי מצרים [מן הסיכוי] לשרת במִשׂרות הרמות ולזכות במדרגות העליונות, ולפיכך העֻלמא — אנשי המעלה ואנשי הבינה מביניכם — הם שינהלו [מעתה] את ענייני השלטון, ובכך ישתפר מצב האומה כולה.

בימים עברו היו בארץ מצרים ערים גדולות, תעלות רחבות ומסחר משגשג. את כל אלה הרסו העושק ותאוות הבצע של הממלוכים.

זקנים, שופטים, אִמאמים, אל־צֻ׳רבַּגִ׳יה* ונכבדי הארץ! אִמרו לאומתכם, שהצרפתים גם הם מֻסלמים נאמנים; וההוכחה לכך היא, שהם כבשו את רומא הגדולה והחריבו בה את כס האפיפיור, שתמיד עורר את הנוצרים להילחם באִסלאם. אחר־כך הם פנו לאי מלטה וגירשו ממנו את האבירים, אשר טענו שאללה, יתעלה, מבקש מהם להילחם במֻסלמים.**

ועם זאת, הצרפתים היו תמיד אוהבים מסורים להוד מעלתו הסֻלטאן העֻת׳מאני — אללה יאריך את ימי שלטונו — והאויבים של אויביו. לעומת זאת, נמנעו הממלוכים מלציית לסלטאן והמרו את פקודותיו ולא צייתו, אלא לחמדנותם שלהם.

אשרי תושבי מצרים, אשר יקבלו אותנו בלי כל השתהות, כי אז ישתפר מצבם ויאמירו דרגותיהם. גם אשרי אלה, שיֵשבו בבתיהם בלי לנטות לשום צד מן הצדדים הלוחמים. כאשר ייטיבו להכירנו — ימהרו לקראתנו בלב שלם. אך אוי ואבוי לאלה, שיישענו על הממלוכים במלחמה בנו, כי הם לא ימצאו אחר־כך דרך להיוושע ולא ייוותר מהם זכר.

הסעיף הראשון:
כל הכפרים השוכנים בתחום מהלך שלוש שעות מהמקומות, שיעברו בהם צבאות הצרפתים — חובה עליהם לשלוח נציגים מטעמם למצביא, כדי שיידע על כניעתם ועל הניפם את דגל הצרפתים, שהוא לבן־כחול־אדום.

הסעיף השני:
כל כפר שייצא נגד הצבא הצרפתי — יועלה באש.

הסעיף השלישי:
כל כפר שייכנע לצבא הצרפתי יניף כמו כן את דגל הסֻלטאן העֻת׳מאני, ידידנו, יארכו ימיו.

הסעיף הרביעי:
השיח׳ים בכל כפר יסמנו מיד את כל הנכסים, הבתים והרכוש, השייכים לממלוכים, וחובה עליהם לעשות כל מאמץ לבל יאבד דבר מהם.

הסעיף החמישי:
חובה על כל השיח׳ים, העֻלמא, השופטים והאִמאמים להמשיך למלא את תפקידיהם, ועל כל אדם מתושבי הערים להישאר שליו בביתו. כמו כן, תקוים התפילה במסגדים כרגיל, ומן הראוי שהמצרים כולם יודו לאללה, ישתבח ויתעלה, על סיום שלטון הממלוכים באומרם בקול רם: יאריך אללה את רוממות הסֻלטאן העֻת׳מאני! יאריך אללה את רוממות הצבא הצרפתי! יקלל אללה את הממלוכים וייטיב את מצב האומה המצרית!

* ר׳ הערך ״צ׳רבג׳יה״

** ר׳ הערך ״אבירי מלטה והאסלאם״

איור 102
ממלוך צעיר

על מדיניותו של בונפארט כותב שמיר (ע"ע 21-22):

לכבוש את מצרים היה קל יותר מלשלוט בה. אותה עת שרר ניגוד תהומי בין הצרפתים למֻסלמים לא רק בדפוסי השלטון, שבהם הורגלו שתי החברות, אלא בעצם תפיסת מהותו של השלטון ומטרותיו. בונפארט ייצג את רעיונות המהפכה בדבר ריבונות העם, שוויון האזרחים וקידמה המושתתת על ההיגיון והמדע. רעיונות אלה היו זרים לעולם האִסלאם, אשר ראה בדת את המסגרת הכוללת לחיים וחונך לכניעות מוחלטת לשליט המֻסלמי. לזכותו של בונפארט יש לזקוף את העובדה, שהוא השכיל [...] לעמוד על משקלו הרב של האִסלאם בחיי החברה המקומית. הוא השתית, לפיכך, את מדיניותו על ניסיון לשלב את שתי תפיסות-העולם גם יחד, והציג את עצמו בפני המצרים הן כלוחם לזכויות העם והן כחסיד נאמן של האִסלאם.

לאורו של סיכום זה חזור ועיין בכרוז של בונפארט ותן דעתך:

- כיצד הציג בונפארט את יחסו לאסלאם (ולנצרות...) ומדוע.
- כיצד ובעזרת איזה טיעון הוא הציג את עצמו בפני תושבי מצרים כקרוב יותר לאסלאם מאשר הממלוכים (ומדוע הממלוכים, על-פי טיעון זה, אינם מֻסלמים טובים).
- היכן בכרוז הציג עצמו בונפארט כ"לוחם לזכויות העם".
- היכן בכרוז ניסה בונפארט להנחיל לתושבי מצרים את התודעה, שהם לא רק "מֻסלמים" אלא גם "מִצרִים" ו"אומה מִצרית".

שאלה 2

כיצד ניסה בונפארט להשתמש בתשלובת של תפיסת־עולם אִסלאמית ושל תפיסה מערבית לאומית־מודרנית על מנת לקדם את יעדיו במצרים?

2.4.3 עוצמת המערב כפי שהציגה בונפארט במצרים

צבא הכיבוש הצרפתי ומנהיגו הביאו ללִבה של 'ארץ האִסלאם' את מיטב עוצמתו של המערב המפותח. מרכיביה השונים של עוצמה זאת התנגשו עם התרבות המקומית בעקבות כיבוש מצרים ובשל רצונם של הצרפתים להנציח כיבוש זה.

איור 103
בונפארט והגנראלים שלו

2.4.3.1 עוצמתו הצבאית של צבא בונפארט

עוצמתו הצבאית של צבא בונפארט הומחשה היטב בניצחונותיו המכריעים והמהירים על הממלוּכּים, שהיו אדוניה הצבאיים של מצרים זה מאות בשנים.* כלי־הנשק, הטכנולוגיה הצבאית, תורות הלחימה, מִבנה הצבא וחילותיו השונים, כפי שהציג המערב לראשונה באמצעות בונפארט — ובאמצעות הבריטים יריביו —

* ר' הערך "קרב הפירמידות"

השאירו רושם עמוק על שליטי האזור ועל תושביו. נדון בעוצמה הצבאית הצרפתית — ובעיקר בלקחים שהפיקו שליטי האזור ותושביו מעוצמה זו — ביחידה הבאה, הדנה בתקופה שלאחר פלישת בונפארט. בפרקים אלה (שלהם עשויה לשמש פרשת שלטונו של סלים השלישי כמבוא) נראה, כיצד הפכה הכרתם של שליטי האזור בעליונותו הצבאית של המערב לבסיס לתמורות באזורנו.

2.4.3.2 "המכון של מצרים": עוצמת הטכנולוגיה, התרבות וחוכמת־המדינה

משלחת המדעים והאמנויות בת 165 המלומדים, שהביא בונפארט למצרים, כללה מדענים רבים, שהיו ממיטב המוחות של צרפת באותה עת. הם גויסו על מנת לסייע למעשה המדיני בעזרת הידע הרחב שלהם בתחומי המדע והתרבות. לצורך מיסוד פעולתם הקים בונפארט ב־22 באוגוסט 1798 את **המכון של מצרים** והגדיר את מטרותיו:

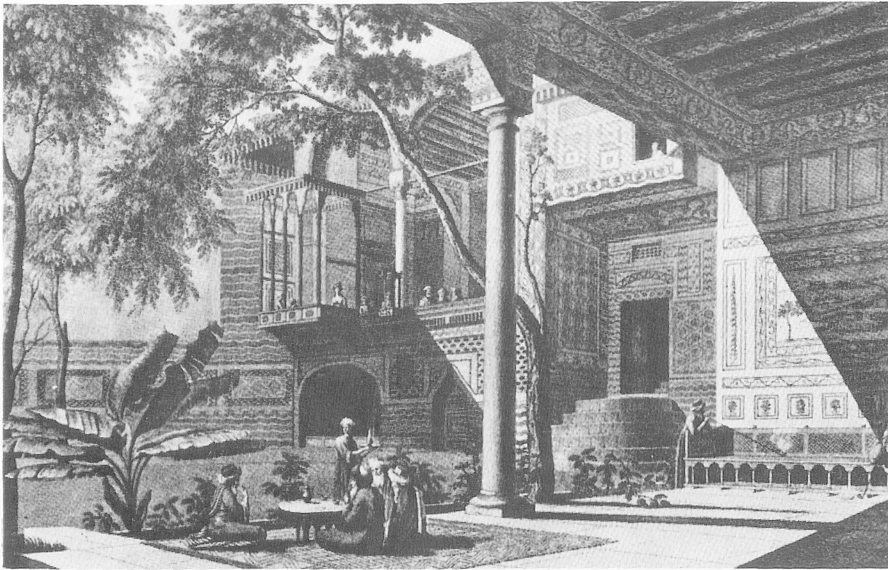

איור 104
קרב הפירמידות

- קידום המדע במצרים;
- מחקר, לימוד ופרסום של נושאים הקשורים במצרים;
- מתן ייעוץ לממשלה בכל תחום שיידרש.

המכון כלל ארבעה מדורים:

- מתימטיקה, ובו 12 מלומדים.
- פיסיקה ומדעי הטבע, ובו 10 חברים.
- כלכלה מדינית, ובו שישה חברים.
- ספרות ואמנות, ובו שמונה חברים.

איור 105
חצר משכן "המכון של מצרים" בקאהיר

בונפארט הִרבּה להתייעץ עם מלומדיו, להפעילם ולהטיל עליהם משימות מגוונות. משימות אלה כללו, בין היתר: מציאת מקורות דלק; סכירת הנילוס וגישורו; הקמת רשת טחנות־רוח; חפירת בארות במדבר; הכשרת השיט בנילוס להובלת עצי בנייה מאתיופיה; תכנון תעלת סואץ;* הקמת שירותי בריאות וסניטציה; הפעלת בתי־דפוס; ייסודם של עיתונים; הפצת כרוזים מטעם המימשל; קידום חלוצי ומזורז של מדעי הארכיאולוגיה והאגיפטולוגיה; מיפוי גיאוגרפי מדעי של מצרים; ריפורמות בשטחי התחיקה, המשפט וההוראה; הקמת מועדון חברתי־תרבותי (שכלל ספרייה, אולם ריקודים, מסעדה וגן שעשועים) וכיוצא באלה.

* ר' הערך "ניסיונו של בונפארט לכרות את תעלת סואץ"

פעולתם הנמרצת של מדעני בונפארט, איש איש בתחום התמחותו, הותירה מִשקע חלוצי בתולדות המחקר של מצרים העתיקה ובמחקר המזרחני במערב.** בתחום המעשי היא תרמה בעיקר לניסיון לבצר את שלטון הצרפתים במצרים.

** ר' הערך "תרומת 'משלחת המדעים' ו'מכון מצרים' לחקר האגיפטולוגיה"

השפעתם הישירה של מדעני בונפארט על תושבי מצרים במהלך תקופת הכיבוש היתה מעורבת. האוכלוסייה המקומית התרשמה אמנם מן היכולת הטכנולוגית של הצרפתים — שעליונותה בלטה גם לעיני הדיוטות — אך הישגים אחרים, למשל בתחומי המחקר המדעי, לא היו מובנים לאוכלוסייה ולכן לא הותירו רושם רב. (עיין מחדש בדוגמה שמביא שמיר בע"ע 30-31, ובהסברים שהוא נותן לה.)

2.4.4 הניסיון לשלוט באמצעות הנחלת ערכים חדשים

2.4.4.1 ההיבט האידיאולוגי

ממעשיו של בונפארט עולה בבירור, שהוא שאף לגשר על הפערים שבין התרבויות כדי לשכנע את תושבי מצרים לשתף פעולה עם מימשלו. מהצהרותיו גם עולה, כי הוא חש, שאחת הדרכים לבנות בסיס לגשר כזה היא קירוב האֶליטה המקומית לרעיונות, שרווחו באותה עת בצרפת. ראינו לעיל (בכרוז של בונפארט), כי בצד הכבוד שרחש לאִסלאם, ניסה בונפארט להנחיל לתושבי מצרים תודעה של **לאומיות מצרית**. רעיון מודרני זה עשוי היה, לו היכה שורשים במצרים, לעזור לצרפתים בשני היבטים (באותה עת הפיצו הצרפתים את רעיון הלאומיות המודרנית בקרב העמים שנלחמו בהם; הם עשו כן הן משיקולים פרגמטיים והן מתוך תחושת שליחות):

- ראשית, היה הרעיון תורם לניתוקה של מצרים מן האימפריה העֻת'מאנית. לאומיות מצרית — כלומר **התחושה והאמונה, כי קיימת אומה מצרית כמסגרת חיה של קבוצה אנושית, שיש לה עבר ייחודי משלה ומן הדין שייכון לה גם עתיד עצמאי וריבוני נפרד** — היתה מביאה בהכרח דרישות לעצמאות. ואכן, תוכניתם של הצרפתים היתה לבצר לאורך שנים את ייחודיותה הפוליטית של מצרים ולנתקה למעשה (ואולי גם להלכה) מן האימפריה העֻת'מאנית. בונפארט קיווה, כי ככל שתגבר התודעה **הלאומית** של המצרים, כן יגבר רצונם להסתייע בצרפתים כדי להגיע לעצמאות.
- שנית, ברעיון הלאומיות המודרנית גלום גם הרעיון בדבר **ריבונות העם**. בונפארט קיווה (כפי שראינו כבר לעיל), כי רעיון זה יביא לצמיחתה של מנהיגות מקומית, וכי "נציגי העם במצרים" יסכימו לשתף עמו פעולה וליטול חלק במוסדות המינהל והשלטון שהקים. נרחיב על כך מעט להלן.

■ תן דעתך:

המשכילים במצרים, שאליהם יכול היה בונפארט לפנות, בתקווה שיקלטו ויפיצו את תודעת הלאומיות המודרנית, היו בעיקר **העֻלמא**.

לאיזה מַלכּוד נקלע בכך המהלך כולו?

2.4.4.2 ההיבט המינהלי־ארגוני

בונפארט ביצע בתקופת שלטונו הקצרה במצרים ריפורמות חשובות בסדרי השלטון והמינהל. המהפכנית שבהן היתה הקמתם של מוסדות שלטון מצריים, שאמורים היו לגשר בין מימשל הכיבוש הצרפתי לבין "העם המצרי". בתוכנית זו, שהיתה גם פועל־יוצא מתוכניתו הכללית וגם מסקנה הגיונית בשל מיעוט כוח־האדם שברשותו, קיווה בונפארט להקים לצד מערכת השלטון הצבאי גם מערכת של מוסדות מקומיים, שבעצם קיומה תנטרל עוינות ותסייע בחיי היומיום.

הציבור, שממנו קיווה בונפארט לגייס כוח־אדם לאיוש מוסדות השלטון, היה ציבור העֻלמא, שזכו להערצה ולכבוד מצד השכבות העממיות. גם במערכת המסורתית העֻת׳מאנית היה לעֻלמא תפקיד שלטוני מסוים — במסגרת הדִיוַאן, שפעל תחת הוַאלי (ראה שמיר, עמ׳ 10). בונפארט הקים אף הוא מערכת של דיוַאנים, אך זו אמורה היתה להיות נבדלת באופן עקרוני מקודמתה המסורתית: היא אמורה היתה להיות מושתתת על עיקרון הייצוגיות; להיות מורכבת מנציגי העם ללא השתתפותם של פקידי־שלטון ושל מפקדי־צבא; ולקיים בידיה סמכויות של ממש. כדי לזכות בשיתוף פעולה מצד העֻלמא פטר אותם בונפארט ממִסים ומהחרמות למיניהם, העתיר עליהם גינוני־כבוד וניסה לטעת בהם תחושה, שהשלטון עתיד להיכון בידי הדִיוַאנים.

הדִיוַאן החשוב הראשון שהוקם היה זה של קאהיר. הוא הורכב מתשעה שיח׳ים מתושבי העיר* והתכנס מדי יום ביומו. בונפארט חילקו לשלוש ועדות:

- ועדה לפיקוח על משטרת העיר.
- ועדה לפיקוח על השווקים ועל ההספקה.
- ועדה לפיקוח על הקבורה ועל סדריה.

הוועדה הראשונה קמה, לאחר שבונפארט ציווה להקים בקאהיר משטרה עירונית, ובכך יישם את העיקרון החשוב והמתקדם, שיש להפריד בין צבא למשטרה. בקאהיר הוקמו חמש יחידות משטרה בנות 65 חיילים עת׳מאניים כל אחת. בראש כל יחידה הוצב מפקד מקומי, וכל הכוח היה תחת פיקוחו של הדיואן. גם שאר ועדות הדיואן עסקו בפיקוח על הנושאים שבתחומי טיפולן. מובן, כי הצרפתים פיקחו מקרוב על פעולת הוועדות.

דיואנים דומים הוקמו בכל רחבי מצרים. בראש כל פרובינציה הציב בונפארט מפקד כללי צרפתי ולצִדו דִיוַאן בן שבעה חברים, כולם מקומיים. הדיואנים בפרובינציות הופקדו על קידום ענייני הציבור, על המשטרה, על העברת ביקורת ציבורית לאוזני המימשל, על מתן עזרה למפקד הכללי בענייני מיסוי וכיו״ב.

מאוחר יותר הקים בונפארט את הדיואן הכללי, שייצג את כל מחוזות מצרים. דיואן זה היה מעין מועצה כללית ואמור היה להידרש, כסמכות מייעצת, לכל בעיותיה של מצרים. לצורך הקמת הדיואן הוציא בונפארט צו, שהורה לשלוח לבירה ממיטב ״נכבדי הארץ״. בעקבות הצו בחרו מפקדי הפרובינציות מתוך אותם נכבדים, שהיו מוכנים לשתף פעולה עם הצרפתים, את בעלי ההשפעה הרבה ביותר. כל אחד מ־13 מחוזותיה של מצרים שיגר משלחת בת תשעה חברים (נציגות המחוזות אל־שַרְקִיָה ומַנוּפִיָה היתה כפולה) ואת קאהיר ייצגה משלחת בת 27 חברים. הנציגים שנשלחו לקאהיר היו למעשה מעין אסֵפה מכוננת, וממנה הוקם לבסוף הדיואן הכללי, שבו השתתפו 25 איש — מהם נבחרו תשעה לוועדה המתמדת (מאוחר יותר הוגדל מספר הנציגים בדיואן ל־60 איש, ו־14 מתוכם נבחרו לוועדה המתמדת).

* ר׳ הערך ״חברי הדיואן של קאהיר״

2.4.5 כישלון הצרפתים והתגובה המקומית

2.4.5.1 ההיבט האסטרטגי

המבצע הצרפתי לכיבוש מצרים, שהחל בנחיתה מוצלחת ובכיבוש מהיר של קאהיר, לווה עד מהרה בשורה של כישלונות אסטרטגיים. ב־1 באוגוסט 1798 היכה הצי הבריטי בפיקודו של אדמירל נלסון את הצי הצרפתי, שעגן באבו־קיר.* השמדת הצי הצרפתי והעליונות המוחלטת של הבריטים בים התיכון חיסלו כל סיכוי, שבונפארט יוכל להגשים את תוכניתו הכוללת, והביאו לבידוד הצבא הצרפתי שנחת במצרים. ב־11 בספטמבר — יותר מחודש לאחר ניצחון הצי הבריטי בקרב אבו־קיר — הכריז הסֻלטאן סלים השלישי (שהיה באותה עת בברית עם הבריטים) מלחמה על חיל־המשלוח הצרפתי. גם הממלוכים גילו התנגדות פעילה לצרפתים. חלקם, בראשותו של מֻראד, ברח למצרים העילית והטריד משם את הצרפתים. ממלוכים אחרים, ברשותו של אִבראהים, מצאו מקלט בחצרו של הוַאלי אחמד אל־ג׳זאר* בעכו. בנסיבות אלה גבר חששו של בונפארט, כי מכיוונה של ארץ־ישראל תפתח רעתו.

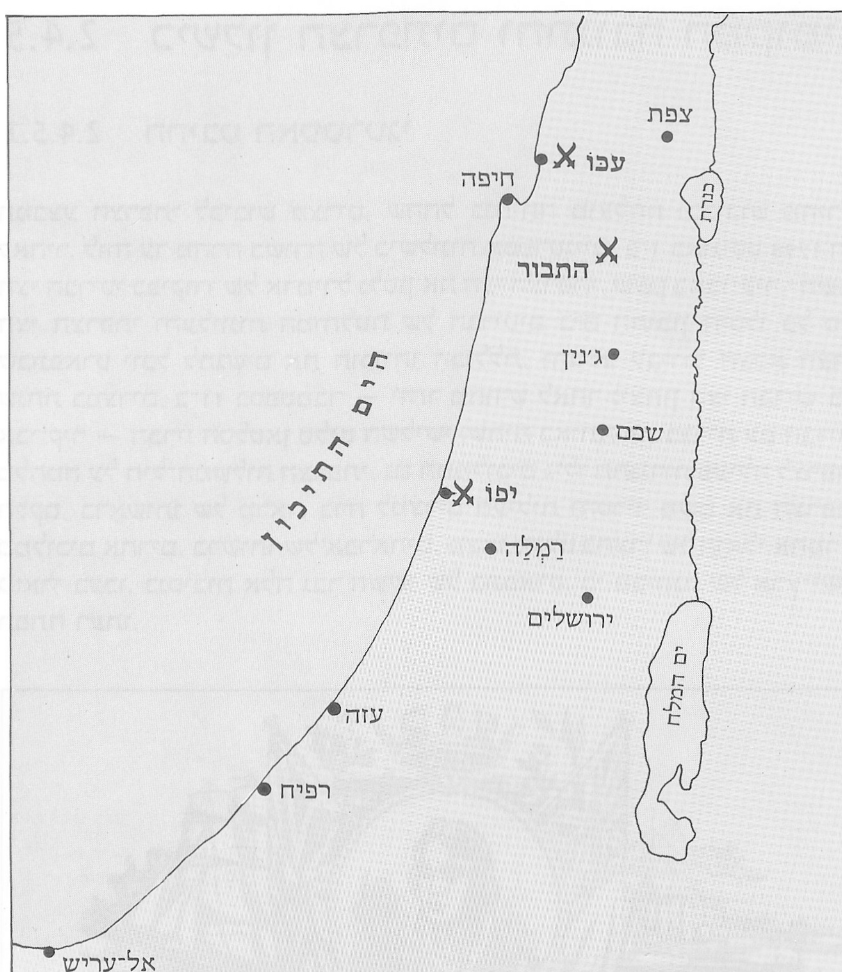
* ר׳ שוב הערך ״קרב אבו־קיר״

* ר׳ הערך ״אל־ג׳זאר (אחמד פאשא)״

איור 106
סמל ״ליגת הצי״ ובמרכזו דיוקנו של האדמירל נלסון וציטטה מדבריו: ״אנגליה מצפה שכל אדם ימלא את המוטל עליו״.

כדי למנוע היערכות בריטית־עֻת׳מאנית נגדו החליט בונפארט לכבוש את ארץ־ישראל. הוא לא היה השליט הראשון במצרים — וגם לא האחרון — שפלש לארץ־ישראל. משחר ההיסטוריה הורגלו שליטיה של מצרים לראות בארץ־ישראל את הבסיס האפשרי היחיד להיערכות נגדם, גשר המשמש את אויביהם. מסעו של בונפארט לארץ־ישראל החל בפברואר 1799 ונסתיים בסוף מאי במפלה צבאית בשעריה של עכו (להלן נדון בפרשה זו בקצרה).

איור 109
מפת מסע בונפארט לארץ־ישראל

בקיץ, עת חזר בונפארט בראש צבאו המוּכֶּה מצרימה, דאגו הבריטים להעביר אליו אינפורמציה על המצב הפנימי בצרפת. מוּדע לכישלון האסטרטגי של מבצעו במזרח, עלה בונפארט בחשאי (ב־22 באוגוסט 1799) על סיפונה של אונייה צרפתית והפליג חזרה למולדתו. לפני שעזב, מינה את **קְלֶבֶּר** למפקד העליון של הכוחות הצרפתיים במצרים. קלבר (שנרצח בידי קנאי מֻסלמי) ויורשו, גנרל **מֶנוּ**, ניהלו מאבק נואש להישרדות — מאבק שהסתיים בכניעתם הסופית של הכוחות הצרפתיים לבריטים ולעֻת'מאנים בספטמבר 1801.

◀ חזור וקרא בספרו של שמיר את הקטעים הנוגעים להיבט הצבאי־אסטרטגי של מסע בונפארט למצרים (ע"ע 26-29; 31-32).

■ תן דעתך:

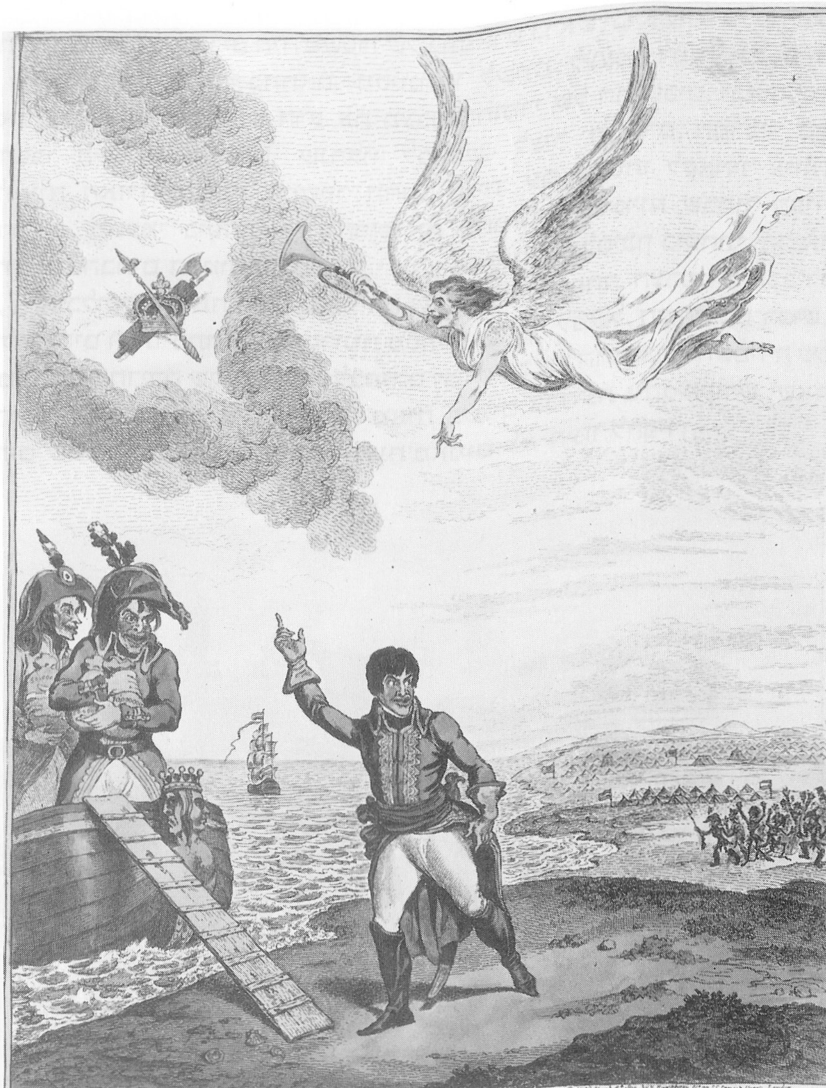
- מדוע חרצה מפלת אבו־קיר לשבט את התוכנית הכוללת של בונפארט?
- מדוע חברו הבריטים והעת'מאנים למאמץ משותף נגדו?

איור 107
גנראל קְלֶבֶּר

איור 108
גנראל מֶנוּ

איור 110

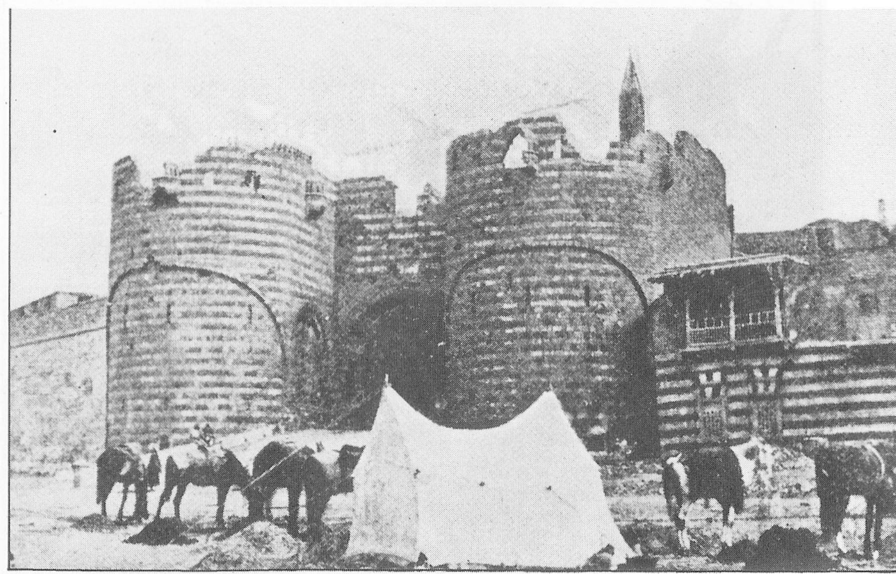
בונפארט עוזב את מצרים — קריקטורה בריטית בת הזמן משנת 1800.

2.4.5.2 תגובתם של תושבי מצרים לכיבוש הצרפתי

כאמור, עמדה כל פרשת המבצע הצרפתי מתחילתה בסימן כישלון צבאי, וכתוצאה מכך לא היה לבונפארט שום סיכוי להגשים את תוכניתו האסטרטגית המקפת. למעשה, **נכשל** הצבא הצרפתי בכל משימותיו — חוץ מאשר בעצם כיבושה של מצרים — וימי שלטונו בארץ הכבושה היו קצרים ביותר במונחים היסטוריים. על רקע זה יש אולי להעריך את כישלון מאמציו של בונפארט לבנות במצרים מוסדות, להנחיל ערכים ולחולל תמורות בסדרי החברה ובמערכותיה הארגוניות והפוליטיות של מצרים. אפשר רק לדמיין, מה היה עולה בגורל תוכניותיו בתחומים אלה, לו עלה בידו לתקוע יתד בארץ הנילוס לשנוֹת דור. ואולם, הבריטים הכשילו את מבצעו — והשאלה איננה רלוונטית. על קרקע המציאות נתרחשה בתנאי לחץ קשים אפיזודה קצרה, אך אינטנסיבית, של מפגש בין המערב, על ערכיו ועל יסודות עוצמתו — כפי שהציגם בונפארט — לבין התושבים המֻסלמיים של הוִילאיֶת העת'מאני, מצרים.

מנקודת מבטם של בני מצרים היה משטרו של בונפארט בראש ובראשונה **שלטון של כובש זר**, ותגובתם היתה בהתאם. ניסיונותיו לשוות לעצמו דמות של ידיד האִסלאם עלו בתוהו. הכיבוש הרע את מצבם החומרי של התושבים, ובתוך זמן קצר הפכו הקשיים הפיזיים, שנתלוו לכיבוש, לציר היחסים המרכזי בין האוכלוסייה האזרחית לבין המשטר החדש. מייד עם כניסתו לקאהיר ציווה בונפארט — מטעמי ביטחון — להרוס את החומות הפנימיות שבתוך העיר ולהחריב את הבתים הסמוכים למצודה.* אנשים, שנחשבו לסיכון ביטחוני, הוצאו להורג, והאוכלוסייה היתה נתונה באווירה של טרור ושל פחד. הצרפתים הכבידו את עול המִסים ושינו בתחום זה עקרונות מסורתיים. כך, למשל, הנהיגו מס־רכוש, שיישומו הצריך חדירה של הרשויות לבתיהם הפרטיים של התושבים. השמירה על פרטיותו של הבית המֻסלמי היתה זה מאות בשנים בבחינת נוהג מקודש, שאף הקשוחים שבשליטים הממלוכיים או העת׳מאניים לא העזו להפירו.

* ר׳ הערך ״מצודת קאהיר (הקלעה)״

איור 111
״באב אל־אַזַב״. — שער במצודת קאהיר, שהיתה חלק מהביצורים של קאהיר העתיקה. בונפארט הרס חלק מחומות העיר הפַאטִמית, שהיא גרעינה של העיר קאהיר.

המרירות הרבה, שהצטברה בקרב האוכלוסייה האזרחית נגד הצרפתים, התפרצה החוצה ב־21 באוקטובר 1798 בצורת מרד של תושבי קאהיר. הצרפתים, אף שהופתעו, הצליחו לחסל את המרד באכזריות בתוך יומיים. אולם האירוע הפך לראש־פרק חדש ביחסים שביניהם לבין האוכלוסייה, וממנו ואילך הוסר למעשה המעטה המתקדם, שעטה על עצמו משטר הכיבוש.

◀ קרא שוב בספרו של שמיר על תגובת המצרים לכיבוש ועל מרידותיהם (ע״ע 23-26; 27-28).

■ תן דעתך:
האם פעלו תושבי מצרים כמִצרִים או כמֻסלמים?

כזכור, ניסה בונפארט לבנות יחסים של דו־קיום עם תושבי מצרים, בין היתר באמצעות הקמת הדיואנים. בהקשר זה כותב שמיר (עמ' 24):

> כישלונו של בונפארט לשבור את המחיצה העבה בין האירופי למוסלמי היה חמור שבעתיים בשל העובדה שהוא ניסה לבסס את שלטונו דווקא על אלה שייצגו את העמדה המוסלמית במלוא תוקפה — המשאיח' הדתיים.

■ תן דעתך:

- לתפקידם של העֻלמא כמנהיגי התגובה המקומית, על מִכלוֹל היבטיה וביטוייה.
- לאותם תחומים בפעילות משטר הכיבוש, שהתקבלו על דעתם של תושבי מצרים והרשימו אותם.
- לנושאים ולתחומים, החומריים והרוחניים, שבהם הציגו הצרפתים פער בלתי ניתן לגישור.
- לקשר שבין הכישלונות הצבאיים של בונפארט (אובדן הצי שלו; המלחמה בבריטים ובעת'מאנים) לבין המרידות במצרים.

שאלה 3
מה היו הסיבות, המאפיינים והביטויים של תגובת תושבי מצרים לכיבוש הצרפתי?

2.4.5.3 המסע לארץ־ישראל

מלכתחילה תיכנן בונפארט מסע לכיבוש ארץ־ישראל וסוריה (יש לזכור שארץ־ישראל לא היתה באותה עת בעיני העת'מאנים אפילו לא יחידה אדמיניסטרטיבית, וחלקיה השתייכו על־פי־רוב לוילאיתים של סוריה). ההשתלטות על חבלי ארץ אלה מכוּונת היתה בראש ובראשונה לקדם צבא צרפתי לעבר הודו — היעד המרכזי של המבצע כוּלו — אך גם להגשים מאוויים מסורתיים של צרפת בלוואנט. אולם בנסיבות האסטרטגיות החדשות, שנוצרו לאחר מפלת אבו־קיר, הפך המסע לכיבוש ארץ־ישראל משולב בתוכנית התקפית שנועדה בעצם לצורכי הגנה על המאחז הצרפתי במצרים. בארץ־ישראל ובחופי סוריה הלכה והתגבשה קואליציה אנטי־צרפתית חזקה, שכללה צי בריטי, צבא עֻת'מאני וכוחות מקומיים שונים, שמביניהם בלט אחמד אל־ג'זאר. הכורח לנטרל בסיס זה הניע את בונפארט לצאת בתחילת פברואר 1799 בראש חלק מצבאו לעבר ארץ־ישראל.

סיכוייו של בונפארט לכבוש את ארץ־ישראל היו קטנים מסיכוייו לכבוש את מצרים — ערב הפלגתו לשם. הוא יכוֹל היה להפריש למסע רק כ־13 אלף ממיטב החיילים של צבאו (שאליהם נִלוו מצרים רבים בתפקידי סיוע ושירות שונים וכן חלק מאנשי "משלחת המדעים" ולצִדם אנשי מינהל, רפואה וכספים). **חסרה לבונפארט השליטה בים**, שהיתה הכרחית להובלת תותחי המצור הכבדים, שהיו דרושים לפיצוח החומות; וכן ניטל ממנו גורם ההפתעה, שסייע לו רבות בכיבושה של מצרים.

▶ קרא בספרו של שמיר את תת־הפרק "מסע בונפארט בארץ־ישראל" (ע"ע 201-208).

אחד הגורמים המרכזיים לכישלונו של בונפארט בארץ־ישראל היתה שליטתם של הבריטים בים והסיוע שהגישו לאויביו. בין היתר, יירטו ספינותיו של סִידְנֵי סְמִית את תותחי המצור, שבונפארט ניסה להגניב לחופי עכו. לסיוע הבריטי נודעה חשיבות עליונה בכל הקשור לעמידתה של עכו במצור* ולכישלונו הכולל של בונפארט בארץ־ישראל. (אכן, בהיסטוריה הצבאית ידועים מקרים מעטים בלבד של נפילת עיר־חוף, שתושביה קיימו את השליטה בים, בידי כוחות יבשה עדיפים, שצרו עליה.)

* ר' הערך "המצור על עכו"

איור 112
האדמיראל סֶר וו' ס' סמית על חומות עכו. ציור בן הזמן של הצייר אקסטיין (2-1800).

תודות לסיוע של הצי הבריטי הפך מִגוון הגורמים המקומיים בחזיתות סוריה, לבנון וארץ־ישראל לסבך, שגם גאון צבאי ומדיני כבונפארט לא השכיל לתמרן בתוכו בהצלחה.

■ קרא שוב את הקטעים הרלוונטים **בשמיר** (ע"ע 202-206) ותן דעתך לנושאים הבאים:

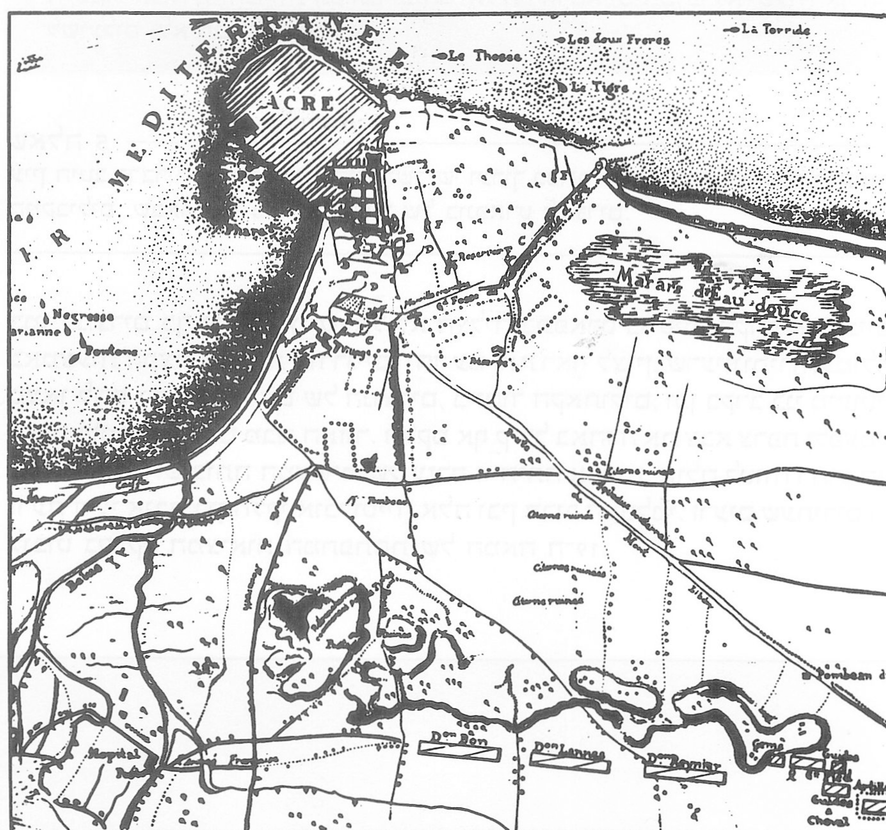
- הוַאלי של דמשק, מרכיבי כוחו ושקיעתו לקראת סוף המאה ה־18.
- מרכיבי כוחו של אל־ג'זאר, הוַאלי של צידון ומושל עכו.
- מרכיבי כוחו של בשיר השני,* אמיר הר הלבנון.

* ר' הערך "בשיר השני"

שאלה 4

ערוך לעצמך — על־פי עמודים אלה — רשימה של קבוצות האוכלוסייה השונות, ושל גורמים נוספים בעלי חשיבות פוליטית, שפעלו באזורי שליטתם של שלושה מושלים אלה ערב פלישת בונפארט.

כזכור לך, הזכרנו כמה מגורמים אלה ביחידה הקודמת (1.10.2 — 1.10.7) בדיוננו על מכלול הכוחות המקומיים, שעלו במהלך המאה ה־18 ברחבי המזרח התיכון, במקביל לשקיעת כוחה של המערכת הריכוזית העת׳מאנית. באותו הקשר סיכמנו, כי עליית כוחות אלה בזמנם, והמאבקים ביניהם, היו מאבקי כוח ללא היבט אידיאולוגי; ועל כן — כך הוספנו — היה בהם מעט מאוד מן התמורה האיכותית, האמורה לבשר על ראשיתה של תקופה חדשה.

איור 113

המצור הצרפתי על עכו, מפתו של הקולונל ז׳קוטן משנת 1799. בים סומן מקומן של ספינות המלחמה הבריטיות, שחיפו באש תותחיהן על העיר. על המפה צוינו גם כיוון התקפת ההסחה הצרפתית וכיוון ההתקפה הראשית, קווי העמדות הצרפתיות וסוללות תותחי המצור של הצרפתים. במזרח העיר סומנו מִבצרו של אל־ג׳זאר ומסגד אל־ג׳זאר.

במקביל למסעי המלחמה ניסה בונפארט לקדם את האינטרסים שלו באמצעות הפצתה של תעמולה לאומית ואחרת בקרב מִגוון הגורמים הללו. הוא פרסם כרוזים, ברוח מנשרו למִצרִים, והפיצם בקרב בני לבנון וארץ־ישראל: מֻסלמים, שיעים, דרוזים, עלוים,* נוצרים לעדותיהם, יהודים ובני עדות אחרות. לכולם הבטיח בונפארט שיחרור וקידמה ברוח משיחית ורפובליקנית מודרנית.

* ר׳ הערך "עלוים"

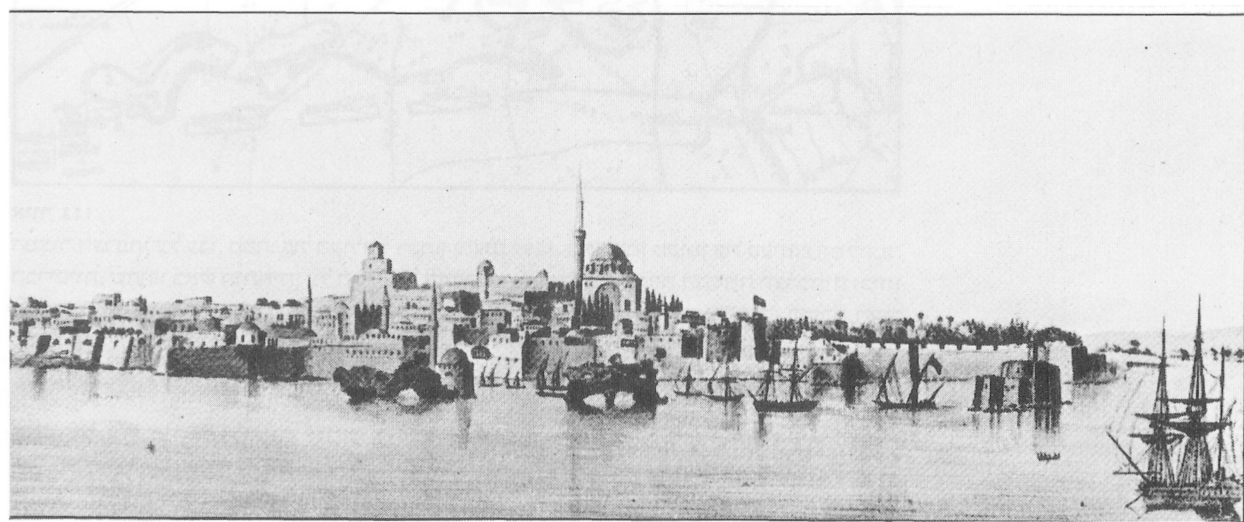
תשובתו של הסֻלטאן סֶלים השלישי, שהופצה בקרב ציבור מגוּון זה באמצעות שליחיו, יש בה כדי ללמד רבות על תפיסת העולם המֻסלמית־עֻת׳מאנית כפי שבוטאה אז, בעת ראשיתו של העימות עם המערב, על עוצמתו ועל רעיונותיו:

דעו שבני האומה הצרפתית — ימחה האל את משכנותיהם וישפיל את דגליהם [...] — אינם מאמינים בייחודו של האל ריבון השמיים והארץ [...], אלא עזוב עזבו את הדתות כולן.[...] הם הגיעו לכך, ששדדו את כנסיותיהם ואת עדיי צלביהם ופגעו בכמריהם ובנזיריהם. הם טוענים, כי גלוי וידוע, שאין אמת בספרים שהובאו על־ידי הנביאים; כי הקֻראן, התורה והאבנגליון אינם אלא כזבים ודברי הבאי; [...] וכי כל בני־האדם שווים ושותפים באנושיותם ואין לאחד יתרון או זכות על חברו, אלא כל איש מכלכל בעצמו את מעשיו ואת צורכי מחייתו. [...] בסיפורי כזבים ובגיבובי הבלים הם פונים לכל עדה באומרם: "אנחנו משלכם ונמנים עם דתכם ועם קהילתכם". הם נושאים לה הבטחות שווא ובאים אליה באיומים נוראים [...]. הישמרו אפוא מתחבולותיהם ומזיופיהם ואל תיראו מאיומיהם, כי לא ישעה האריה לשועלים ולא הבז — לעורבים.

שאלה 5

עיין היטב בדבריו של הסֻלטאן סלים השלישי וערוך בכתב השוואה ביניהם לבין הרעיונות המקבילים, שבאו לידי ביטוי במנשרו של בונפארט למצרים.

כמו במצרים כך גם בארץ־ישראל לא הצליח בונפארט בניסיונו לקדם את ענייניו באמצעות הפצת רעיונות מודרניים. יחד עם זאת ראוי לציין, שרעיונותיו ותעמולתו מצאו להם הד בלבותיהם של הנוצרים, בייחוד הקאתולים, וכן בקרב בני מיעוטים לא־מֻסלמיים אחרים מבני האזור. חלקם אף קיבל באהדה את צבא צרפת ולפעמים גם סייע לו. חשיבותה המעשית של עזרה זו היתה אפסית. אולם לטווח רחוק היא זרעה זרעי איבה בין חלקי אוכלוסייה אלה ובין הרוב המֻסלמי, זרעים שעתידים היו לנבוט בקרקע המציאות המתפתחת של המאה ה־19.

איור 114
עכו בימי אל־ג׳זאר. על־פי ציור בן הזמן.

בהיעדרה של היענות עקרונית־רעיונית לפנייתו של בונפארט מצדם של המֻסלמים — הרוב המכריע של האוכלוסייה באזור — נשארה הבמה פנויה למשחקי־כוח בלבד. כפי שקראת, המתינו מרבית הגורמים שבמפתו המנומרת של האזור להכרעה בין בונפארט, מחד גיסא, לבין אל־ג׳זאר, החילות העת׳מאניים והבריטים, מאידך גיסא. כל ניצחונותיו המזהירים של בונפארט בקרבות היבשה (קרב התבור* למשל) לא הועילו, וכך גם הישגיו בכיבוש ערי החוף — אל־עריש, עזה, יפו וחיפה. המפתח לאזור כולו ובסיס הקשר עם הכוח הימי הבריטי היתה עכו של הואלי אחמד אל־ג׳זאר.**

* ר׳ הערך "קרב התבור"

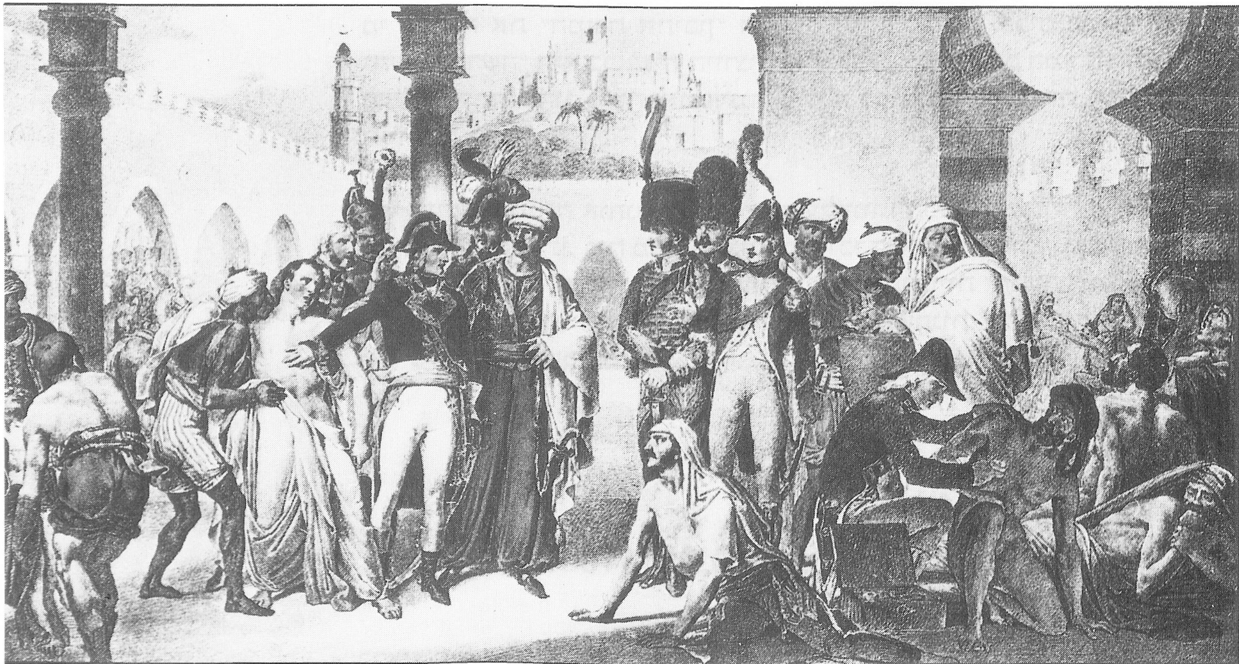
** ר׳ שוב הערך "המצור על עכו"

נוסף לעזרה הבריטית בציוד ובאש עזרו לנצורים בעיר גם אירופים נוספים (ובראשם צרפתי מפליטי המהפכה ויריבו מנוער של בונפארט). עם הכישלון מול חומות העיר קרס הניסיון הצרפתי להיאחז בארץ־ישראל, בלבנון ובסוריה, וצבאו של בונפארט, שסבל אבדות בשיעור של יותר משליש מכוחו, חזר מצרימה.*

* ראה שוב הערך "המלחמות הנפוליאוניות"

יהא זה פשטני לייחס את כישלונו של בונפארט בארץ־ישראל ובסוריה רק לנוכחות ולעזרה הצבאית הבריטית. בניגוד למצרים, שבה פגשו הצרפתים אויב מוגדר, הממלוכים, שהכרעתו הפכה אותם לאדוניה הצבאיים של הארץ — המציאות בחבלי "הסהר הפורה" היתה שונה. באזור זה נתקל בונפארט בכוחות מקומיים רבים ומגוונים ובמציאות גיאוגרפית, המקשה מאוד על הקמתה של מערכת ריכוזית.

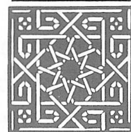
האזור חסר את ההומוגניות היחסית, שאִפיינה את מצרים ושאִפשרה לבונפארט להשתלט עליה ולשלוט בה. הבדלים אלה בין מצרים לסהר הפורה — כפי שעוד נראה — באו לידי ביטוי לא רק בהקשרה של פרשת בונפארט, אלא גם בתהליכים המרכזיים של דברי ימי העת החדשה באזור כולו.

איור 115

בונפארט מבקר את חייליו חולי הדֶבֶר ביפו. בעיר פרצה מגיפה, כיוון שאיש לא טרח לקבור את אלפי החללים. ציור מאת ז׳אן אנטואן גרו.

2.5 סיכום: פלישת בונפארט כראשית "העת החדשה" באזורנו

היסטוריונים רבים רואים באפיזודה הקצרה של פלישת בונפארט למצרים את נקודת הפתיחה של "העת החדשה" באזורנו. היסטוריונים אחרים — בעיקר מבני האזור עצמו — חולקים על כך ומעדיפים לבחור נקודת־פתיחה, הנובעת מפעילותם של מקומיים ולא מפלישתו של זר. הוויכוח בשאלה זו הוא לגיטימי, שכן אין אנו עוסקים בתופעות חד־משמעיות ומוחלטות.

בקורס שלנו בחרנו להציג את "העת החדשה" כמסלול ההיסטורי, שעבר אזורנו מהיותו "ארץ האִסלאם" העת׳מאנית אל היותו "המזרח־התיכון" של ימינו. במונח 'המזרח התיכון' של ימינו — כזכור לך מהיחידה הקודמת — הגדרנו אזור שבו שרויים בערבוביה ערכים, תכנים וכלים אסלאמים־מקומיים בצד ערכים, כלים, מסגרות ותכנים מערביים.

מי שרואה את "המזרח התיכון" דהיום בחזות שכזאת יסכים בוודאי, שתחילת "העת החדשה" היא בראשית היווצרות התהליך, שעיצב את המזרח התיכון ועדיין מעצבהו למה שהִנו. גישה זאת איננה שוללת כמובן גישות אחרות, אלא נשענת על הגיונה שלה.

לפי הגישה המנחה אותנו היתה תודעת עליונותו הכוחנית של "המערב" והתגובה לה מצד בני אזורנו, כוח מניע מרכזי לתהליכי השינוי והתמורה, שעיצבו באזור זה את פרקי "העת החדשה". מרגע שנפגשו מחדש תרבויות "המערב" והאִסלאם נוצר עבור תושבי אזורנו אתגר קיומי — להתחיל להִשתנוֹת, על מנת לשׂרוד במציאות של עימות מתמשך עם כוח עדיף.

2.5.1 פלישת בונפארט: הצגת אתגרי המערב

בראשית דיוננו הצבענו על כך, שהמגע בין האימפריה האִסלאמית־עת׳מאנית לבין מעצמות אירופה לא החל עם פלישת בונפארט. סקרנו בתמציתיות את העימות

הממושך לכל אורך המאה ה־18 עם רוסיה ועם אוסטריה וכן את ראשית תהליך התמורה וההשתנות שנבע ממנו (הריפורמות של סלים השלישי).

אולם, כפי שלמדנו, פלישת בונפארט למצרים היא שהיתה, למעשה, המפגש המשמעותי הראשון של החברה האסלאמית באזורנו עם עוצמתה של אירופה המערבית. מפגש זה קשר את האזור למעגלי ההתעניינות האקטיבית של צרפת ושל בריטניה, וההיסטוריה של האזור עמדה מאז בסימן העימות בין שתי התרבויות.

אכן, במהלך האפיזודה הקצרה של הכיבוש הצרפתי נדחסו ובאו לידי ביטוי נמרץ רבים ממרכיבי עוצמתו של המערב המפותח. מבחינה זאת אפשר אולי לומר, כי בונפארט פעל כבמאי, המעלה על הבמה מחזה דמיוני, ששמו "העת החדשה במזרח התיכון", וכבר בסצינת הפתיחה הוא מציג, בפירוט ובבהירות, את דמותו ואופיו של אחד מבכירי המשתתפים — "אתגר המערב".

הבה וניתן דעתנו, בדרך של חזרה תמציתית, על כמה ממרכיבי "אתגר המערב" — כפי שבאו לביטוי בפרק שלמדנו.

2.5.1.1 העוצמה האסטרטגית

פלישת בונפארט חשפה את יכולתו הצבאית של "המערב", את כלי המלחמה שבידו ואת שיטות הניהול וההפעלה של צבאותיו ושל צייו. כמו כן הפגינו הצרפתים את הישגיו הטכנולוגיים של "המערב", ולא רק בתחום הצבאי — הישגים שהיו פרי מחקר מדעי. בפעילותם במצרים הודגמה בקצרה גם יכולתם של הצרפתים לתכנן ולבנות כלכלה איתנה, כדי שתשרת את העוצמה הצבאית.

2.5.1.2 סדרי מינהל וחברה

בתחום זה הפגינו הצרפתים את יכולתם לתכנן ולארגן מערכות מינהל ומשפט מודרניות, המבוססות על רעיונות מערביים בדבר מקומו של הפרט בחברה ובכלכלה, זכויותיו וחובותיו.

2.5.1.3 רעיונות הלאומיות המודרנית

הצרפתים הפיצו — בעיקר בדברי תעמולה נוסח הכרוז שקראנו — את הרעיונות המערביים של הלאומיות המודרנית: שלתושביה של כל ארץ ישנה זכות טבעית לקיום ריבוני במסגרת לאומית ייחודית, ו"ריבונות העם" היא הקובעת את תוכנה הפנימי של המסגרת הלאומית ואת סדריה הפוליטיים.

■ חזור על הפרטים הרלוונטיים לשלושה נושאים אלה; **אנו עוד נתייחס בהמשך קורס זה, ביחידותיו הבאות, לחלוקה זו של "אתגר המערב"** (שנן אותה).

2.5.2 לאחר האפיזודה: "המערב" בולם ומנטרל את תוקפנותו הצבאית

לאחר פלישת בונפארט למצרים עוד המשיכו "המלחמות הנפוליאוניות" להסעיר את המערב במשך כמעט שני עשורים. האימפריה העת'מאנית והוילאית מצרים היו מעורבים במלחמות אלה: האימפריה הסתבכה במלחמה — בעיקר לצדו של נפוליאון — נגד רוסיה ובריטניה. נגד הבריטים זכו העת'מאנים להצלחות משסיכלו פלישות למצרים ולמיצרי הדרדנלים. מאידך הוכו העת'מאנים קשות בידי הרוסים במלחמה, שהתנהלה בשנים 1807-1812.

אולם התופעה, שהסתמנה בפלישת בונפארט למצרים, חזרה על עצמה גם מאוחר יותר: שום מעצמה אירופית לא היתה מוכנה, שיריבתה תשתלט על האימפריה העת'מאנית החלשה, או על חלקיה, ופיצול זה של המערב שמר על האימפריה מפני כיבוש ישיר (כך, למשל, בעקבות פלישת בונפארט למצרים כרתו הרוסים ברית עם העת'מאנים, בינואר 1799).

איור 116
הצאר אלכסנדר הראשון

עם הבסת נפוליאון התכנסו מעצמות המערב בקונגרס בווינה (1814-1815) כדי להשכין שלום ולקבוע הסדרים, שימנעו מהן את מוראות המלחמה. אף שנושאי המזרח התיכון לא עלו ישירות על סדר יומו העמוס של הקונגרס (בשל התנגדותו של הצאר הרוסי, אלכסנדר הראשון), הרי נודעה לו חשיבות רבה גם לאזורנו. בווינה נטשו מעצמות אירופה לתקופה של כשני דורות את דרך המלחמה ביניהן ועלו על דרך הפשרנות הדיפלומטית (שנשענה על הלכי רוח והסדרים שמרניים — תוצאות מפלת צרפת המהפכנית). המגמה החדשה של הידברות כדרך למניעת מלחמות באה לידי ביטוי גם במזרח התיכון. את ניגודי האינטרסים שלהן באזור פתרו המעצמות לאחר קונגרס וינה בעיקר באמצעות משא ומתן.

מה היו ניגודי אינטרסים אלה בין מעצמות המערב?

אם נתאר את האינטרסים של המעצמות על פני סקאלה, הרי נמצא שרוסיה היתה בקצה אחד של אותה סקאלה, ואילו בריטניה בקצה השני שלה. בתווך נמצאו שאר מעצמות אירופה — מהן קרובות יותר לבריטניה ומהן קרובות יותר לרוסיה.

2.5.2.1 רוסיה

מימי פיוטר הגדול, וביתר שאת מימי יקטרינה, שאפו הרוסים להשתלט על מיצרי הדרדנלים והבוספורוס, להשתלט על אזורי הבלקנים ועל עמיהם ולהפוך את קונסטנטינופול לנמלם. משמעות הדבר היתה, בעצם, פירוקה של האימפריה העת'מאנית. תמורת קבלת המיצרים וקונסטנטינופול מוכנים היו הרוסים "לתת" את שאר חלקי האימפריה למעצמות אירופיות אחרות. הצעות ברוח זו הם העלו פעם אחר פעם באוזני הבריטים, הצרפתים והאוסטרים.

2.5.2.2 בריטניה

במערכת ניגודי האינטרסים התייצבה בריטניה בקוטב המנוגד והיתה הכוח העיקרי, ששמר על שלמותה של האימפריה העת'מאנית.

עד סמוך לפלישת בונפארט למצרים היו האינטרסים של בריטניה באימפריה העת׳מאנית מוגבלים לתחום **המסחרי** בלבד (במאבק בין הרוסים לעת׳מאנים במהלך המאה ה־18 אף תמכה בריטניה ברוסים). אולם בסוף המאה ה־18, בגבור ההצלחות הרוסיות ועם פלישת בונפארט למצרים, הלך והתגבש גם עניינה **המדיני** של בריטניה באזורנו: **מניעת השתלטות מעצמות אחרות** — בעיקר רוסיה, אך, כפי שראינו, גם צרפת — **על שטחי האימפריה**. שלמותה של האימפריה העת׳מאנית ועצם קיומה על גדות הים השחור ומיצרי הדרדנלים הפכו, מבחינתם של הבריטים, לערובה הטובה ביותר בפני הפיכתה של רוסיה למעצמה ימית־אימפריאלית. החשש, כי רוסיה תגיע למימי הים התיכון, תקים לעצמה זרוע ימית חזקה ותיטול חלק בתחרות על מושבות מעבר לימים, הניע את המדינאים הבריטיים לדבוק **בעיקרון שלמותה של האימפריה העת׳מאנית** (לעתים, כפי שנראה, רק להלכה) עד לפרוץ מלחמת־העולם הראשונה. (הראשון שניסח עיקרון זה היה שר החוץ ג׳ורג׳ קַאנִינְג, שכיהן בשנים 1807-1809.)

איור 117
ג׳ורג׳ קאנינג. התמונה, מאת לורנס, הִיא מאוסף גלריית הדיוקנות הלאומית, לונדון.

2.5.2.3 צרפת

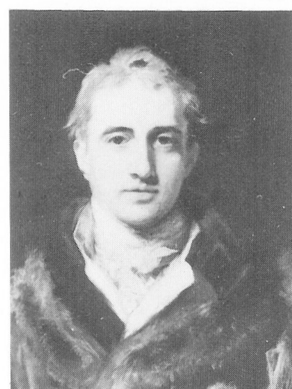
במערכת הניגודים האירופית ניצבה צרפת בתווך, כשהיא לכודה בין הגישה הבריטית לזו הרוסית: מחד גיסא, היו לצרפת באזורנו אינטרסים מסורתיים בתחומי התרבות, הדת והמסחר והיא גם מיאנה לנטוש את התוכנית האסטרטגית של בונפארט — להשתלט על נתיבי סחר אסטרטגיים, שעברו בתחומי האימפריה העת׳מאנית.

מאידך גיסא, היתה צרפת זה דורות בעלת־בריתם של העת׳מאנים במלחמתם הארוכה בהבסבורגים. במשך הזמן גם הלך וגבר חששה — כפי שגבר חששה של בריטניה — מפני השתלטות רוסיה על מימי הים השחור ועל מיצריו, בואכה לים התיכון, על ההשלכות החמורות, העלולות לנבוע מפירוק האימפריה ומהופעת יריב בשיעור כוחה של רוסיה על המפה האימפריאלית הימית.

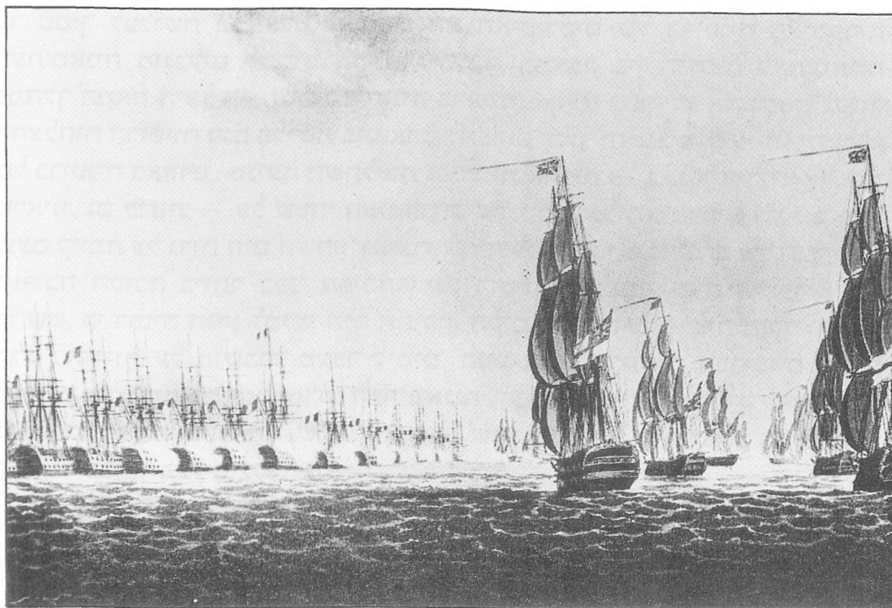
2.5.2.4 הקיסרות ההבסבורגית

׳האימפריה האוסטרית׳ שינתה בעקבות ״המלחמות הנפוליאוניות״ את מדיניותה המסורתית, התוקפנית, כלפי האימפריה העת׳מאנית. מעצמה רב־לאומית זאת הפכה בעקבות **מלחמות המהפכה** למעוז השמרנות באירופה ולשומרת חרוצה ועקבית של הסטטוס־קוו ושל השלום. לא היו לה אינטרסים ימיים, והיא העדיפה להימנע מזעזועים בינלאומיים, שהיו מתלווים לפירוקה של אימפריה כה גדולה כזו העת׳מאנית.

איורים 118-119
הנסיך קְלֶמֶנְס פוֹן־מֶטֶרניך (1773-1859), שר החוץ ולימים הקאנצלר של האימפריה האוסטרית־הונגרית, היה — ביחד עם שר החוץ הבריטי באותה עת, הרוזן קַאסְלְרֵה (למטה) — מאדריכלי קונגרס וינה.

קונגרס וינה (1815-1816), שסיים את עידן המלחמות הנפוליאוניות ופתח תקופה של הידברות בין־מעצמתית, מסמל שלב חדש בתולדות ה״שאלה המזרחית״. (עד אז עברה ״השאלה המזרחית״ שני שלבים: עד מפלת העת׳מאנים בשערי וינה השאלה היתה, איך להתגונן מפניהם; ומאז — איך להכות בהם ולהודפם מאירופה.) השאלה שעמדה בפני מעצמות המערב בקונגרס וינה ולכל אורך המאה ה־19 היתה: איך לקדם במזרח את האינטרסים המנוגדים של כל אחת מהן נוכח שקיעתה וחולשתה של האימפריה העת׳מאנית — בלי שהדבר יביא למלחמה אירופית נוספת.

איור 120
קרב הנילוס — ראשית המערכה. הצי הצרפתי משמאל, והאוניות הבריטיות — מימין. שים לב לדגלי המעצמות, המונפים על תרני ספינות הקרב.

הפשרה, שנוצרה מתוך מקבילית הכוחות המנוגדים הללו, היתה — מנקודת המבט של דיוננו — שהמעצמות עשו מעתה ככל יכולתן כדי להימנע ממעורבות צבאית ישירה בנעשה בתוך האימפריה. (רוסיה עוד זכתה להישגים טריטוריאליים במלחמה נגד העת'מאנים בשנים 1829-1828, אולם לאחר **שלום אדריאנופול*** ב־1829 נסוג גם הצאר ניקולאי מהמגמה הרוסית המסורתית, והעדיף להתפשר עם קיום האימפריה בגבולותיה על מנת להימנע להבא מן הסיכון של התנגשות עם מעצמות המערב.)

* ר' הערך "חוזה אדריאנופול"

פלישת בונפארט, כצומת הפגישה הראשונה בין המערב המפותח ובין האימפריה האִסלאמית־העֶת'מאנית, המחישה באופן ברור את עליונותן הצבאית־הכוחנית של מעצמות אירופה על־פני האימפריה. ואולם בשל האופי שלבשה מכאן ואילך **השאלה המזרחית**, נשארה העליונות הצבאית לאורך מרבית המאה ה־19 רק ברקע ההתפתחויות, ולא באה שוב לידי ביטוי פעיל בצורה של מלחמת כיבוש.

כפי שעוד נלמד, הפעילו מעצמות המערב מדי פעם לאורך המאה ה־19 משלחות־עונשין, איימו בהפעלת כוח, ואף נגסו בשוליה של האימפריה; אך היה זה רק בשנת 1882 עת נחת שוב חיל משלוח מערבי (בריטי) על מנת לכבוש חלק נכבד מן האימפריה העת'מאנית (מצרים).

2.5.3 מורשת הפלישה כפתח לתהליכי שינוי ותמורה

פלישת בונפארט למצרים היתה ציון־דרך היסטורי בתולדות אזורנו, על השינויים והתמורות שחלו בו. כפי שלמדנו ביחידה הקודמת, היו רוב השינויים שחלו לפני

הפלישה, במהלך המאה ה־18, בתחום מאבקי הכוחות **הפנים־עת׳מאניים** המסורתיים. רובם לא הציג אפילו אחד מן ההיבטים העקרוניים של תמורה ממשית: שיפורים טכנולוגיים; הכנסת שיטות וכלים כלכליים חדשים; התארגנות חברתית חדשה; הלכי רוחות תרבותיים־יצירתיים חדשים; עיצוב מישטר פוליטי בעל איכויות חדשות; וניסיון ליישם רעיונות חדשים באשר למסגרותיו ולתכניו. לא כן היה באשר לתמורות, שחלו באימפריה מראשית המאה ה־19, לאחר פלישת בונפארט. תמורות אלה כבר עמדו בצל המפגש עם עוצמת המערב ואתגרה, היו — כפי שנלמד ביחידות הבאות — בעלות איכויות מודרניות ונשאו בכנפיהן את זרעי המודרניזציה. (אגב, לא כל ההיסטוריונים מסכימים עם קביעה זו, וגם לכך נתייחס, אם כי בצמצום, ביחידות הבאות.)

מדוע היתה הפלישה נקודת־מפנה כה מהותית?

התשובה מורכבת מכמה חלקים:

- הפלישה הדגישה את הכורח בתמורות עקרוניות ואיכותיות על־ידי עצם הצגת עליונותה הכוחנית, רבת ההיבטים, של הציוויליזציה האירופית. מעתה ואילך עמדו שליטי האזור בפני הבְרֵרָה: לקפוא על השמרים ולהסתכן בתוצאות הנובעות בדרך כלל ממצב של חולשה, או לנסות לסגור את הפערים באמצעות הכנסת תמורות ותיקונים.

- הפלישה הכניסה את אזורנו למעגל ההתעניינות של המערב. תוכניתו הנועזת של בונפארט הדגישה את היות אזורנו ״מזרח תיכון״. כלומר, אזור גשר בין המעצמות האימפריאליות לבין המושבות ב״מזרח הרחוק״ ובאפריקה. מהפלישה ואילך לא פסקה ההתעניינות האקטיבית של מעצמות אירופה בנעשה באזורנו, ובכך הפך ״אתגר המערב״ — כזרז של תהליכי שינוי ותמורה — לגורם של קבע בהיסטוריה החדישה שלו.

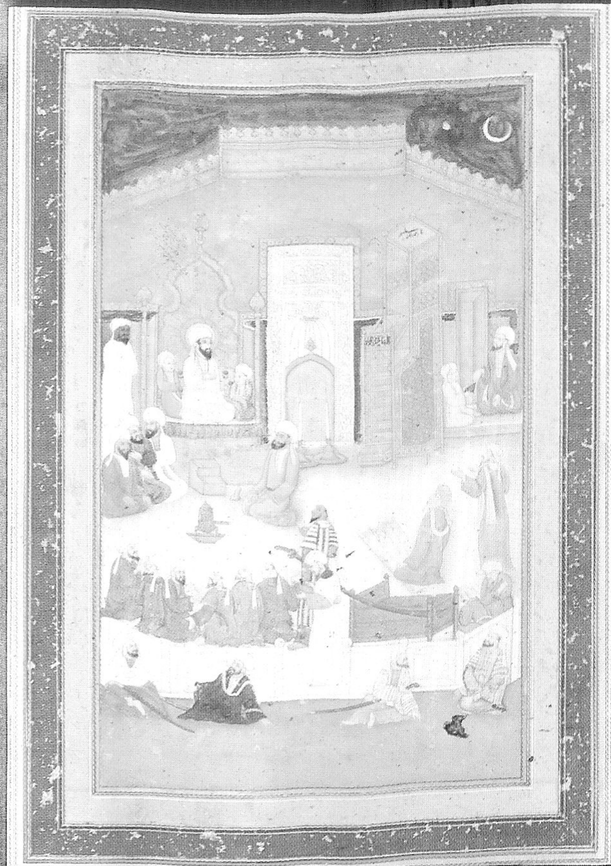
- הפלישה העניקה לאזורנו ״מאה שנים של חסד״ על מנת להשתנות ביוזמתו. הפלישה — ואירועים אחרים במזרח, הקשורים ב״מלחמות הנפוליאוניות״ — המחישו למעצמות המערב את הסכנה, שנשקפה לשלום ביניהן כתוצאה מקידום צבאי של אינטרסים מנוגדים באזורנו.

  בשל חוסר יכולתן של המעצמות להגיע להבנה בנושא ״הבעיה המזרחית״, ובשל אי רצונן לצאת למלחמה בשל סיבה זו, נמנעו כמעט לכל אורך המאה ה־19 מלפגוע בעצם קיומה של האימפריה האִסלאמית המזרח־תיכונית. כך הוענקו **לשליטי האזור** ״מאה שנות חסד״ ליזום **בעצמם** את התמורות ואת השינויים שהתבקשו מן המצב, ולנסות להגשימם.

- הפלישה תרמה להפיכת מצרים לחלוצת תהליכי התמורה באזור. ההשפעה המיידית והישירה ביותר של הפלישה הורגשה, כמובן, במצרים. משטר הכיבוש של בונפארט פגע קשות הן בממלוכים והן במערכת השלטונית העת׳מאנית — שני הכוחות הפוליטיים, שנאבקו ביניהם זה מאות בשנים על השלטון בוִילאית. בכך הותיר הכיבוש אחריו מעין חלל ריק ורקע נוח להיווצרותו של משטר פוליטי מסוג חדש. ההצלחות היחסיות, שהיו לבונפארט בתחומי השלטון והמינהל במצרים, לעומת כישלונותיו בסהר הפורה — היה בהם כדי להצביע על האופציות, שנפתחו בעמק הנילוס בפני המשטר החדש, שעתיד היה לקום בעקבות בונפארט. מבחינה זאת יש אולי טעם להשוות את הישגיו של בונפארט בוילאית המצרי גם לכישלונותיו — בו בזמן כמעט — של סלים השלישי בביצוע ריפורמות באִסתאנבּול. גם כאן וגם

כאן בלטה העובדה, עד כמה נוחים־יחסית היו תנאי התשתית של מצרים, על היבטיהם השונים, הגיאוגרפיים והאנושיים, לצמיחתו של שלטון ריכוזי וליכולתו לבצע פרוגרמות של שינוי ותמורה.

תהליכי "העת החדשה" החלו באזורנו באותו מומנט היסטורי, שבו עמדו שליטיו על הכורח להשתנות. פלישת בונפארט תרמה לכך, שממנה ואילך — כפי שנלמד — שליטיו הפוליטיים העיקריים של עולם האִסלאם המזרח־תיכוני שוב לא היו בני שושלת עֻת'מאן לבדם, אלא גם — ובמקביל — אלה ששלטו במצרים. זאת ועוד, בפרקי ההשתנות והתמורה, המרכיבים את ההיסטוריה המודרנית של "המזרח התיכון", הפכה דווקה קאהיר לחלוצתם של תהליכים אלה.

1

2

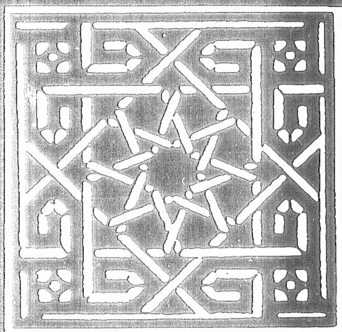
1

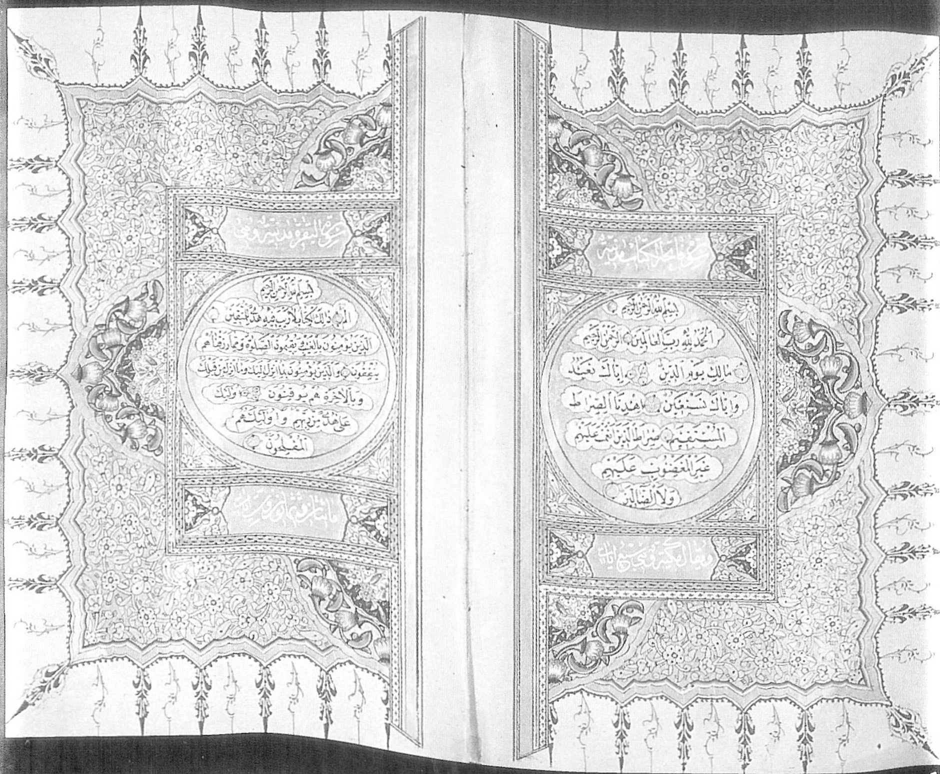
מיניאטורה מוגולית (ר' הערך), המתארת את הנביא מֻחמד יושב בחברת ה"צַחַאבָּה" — קבוצת תומכיו בראשית דרכו (שעִמה נִמנו גם ארבעת הח'ליפים הראשונים — ר' ערך) ובחברת נכדיו.

2

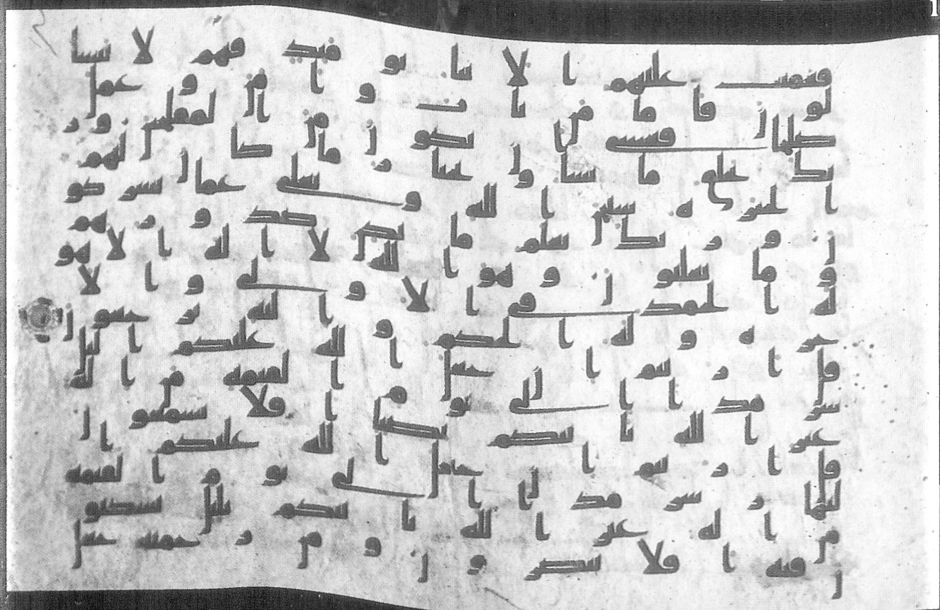
מיניאטורה שצוירה במצרים או בסוריה במאה ה־14, המתארת את המלאך ג'בְּריל (גבריאל). המלאך ג'בריל הוא מי שהוריד, על־פי המסורת המֻסלמית, את הקֻראן (ר' ערך) ומסרו לשליח האל — מֻחמד.

לוח א

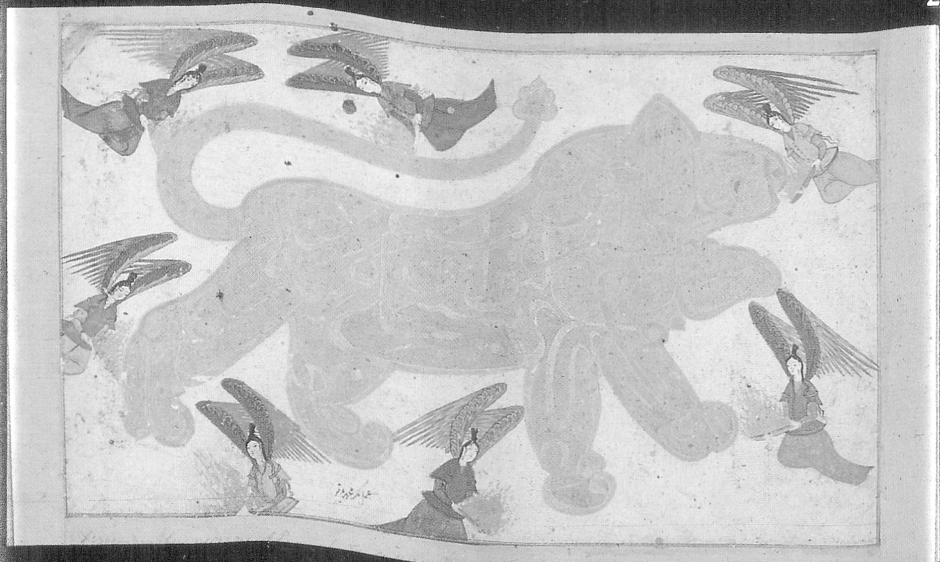

1

2

3

1

דף פתיחה מעוטר של קראן עת'מאני מן המאה ה־17 (באדיבות יד ל. א. מאיר — מוזיאון האסלאם, ירושלים).

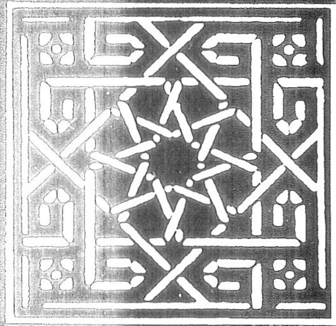
2

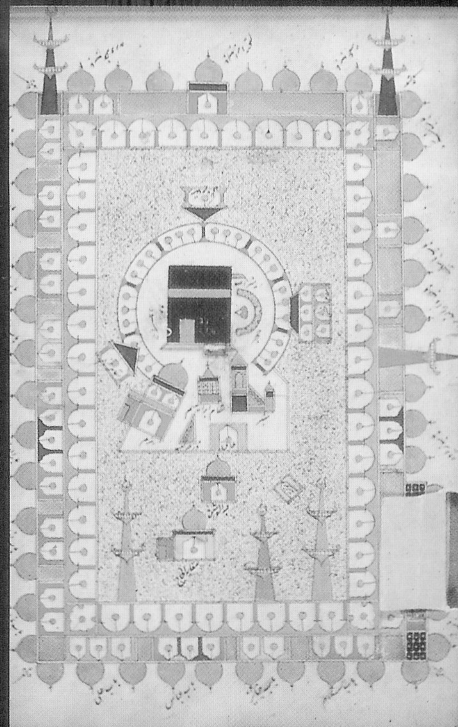
דף קראן בכתב כופי, שנכתב בעראק במאה ה־9. דף זה הוא מתוך אחד מכתבי־היד המוקדמים ביותר של הקראן ששרדו. שים לב, שבגרסה זו עדיין אין מופיעות הנקודות הדיאַקריטיות באותיות הערביות (באדיבות יד ל. א. מאיר — מוזיאון האסלאם, ירושלים).

3

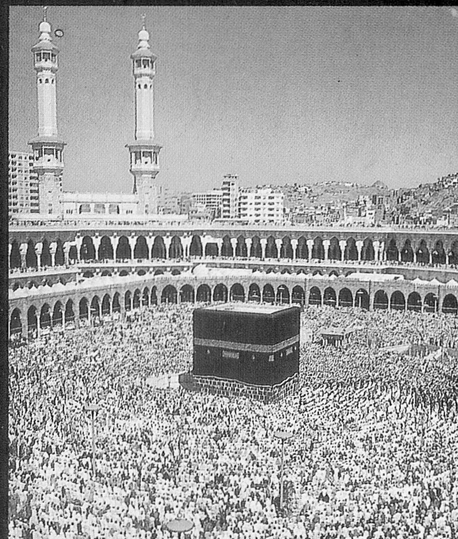
עיטור קליגרפי מסלמי בדמות אריה. צויר (על נייר) באיראן במאה ה־18. הקליגרפיה היא אחד משיאיה של האמנות המסלמית, והיא פותחה בשל האיסור שחל באסלאם על ציור ופיסול של דמויות, ובייחוד במסגדים. המיניאטורות שבכתבי־יד מסלמיים, שבהן מצוירות דמויות, מקורן בהשפעות — מאוחרות יחסית — של האמנויות הפרסית, התורכית וההודית.

לוח ב

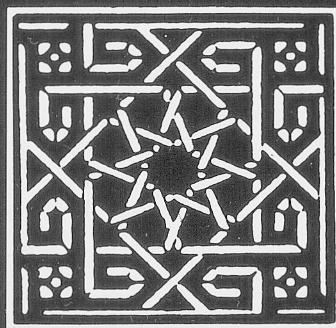

1

2

3

לוח ג

1

מיניאטורה מִסלמית, המתארת באופן סכימטי את המסגד הגדול במכה וחצרו, שבמרכזה הכעבה (ר' הערך: "החג', הכעבה ומסגד קבר הנביא").

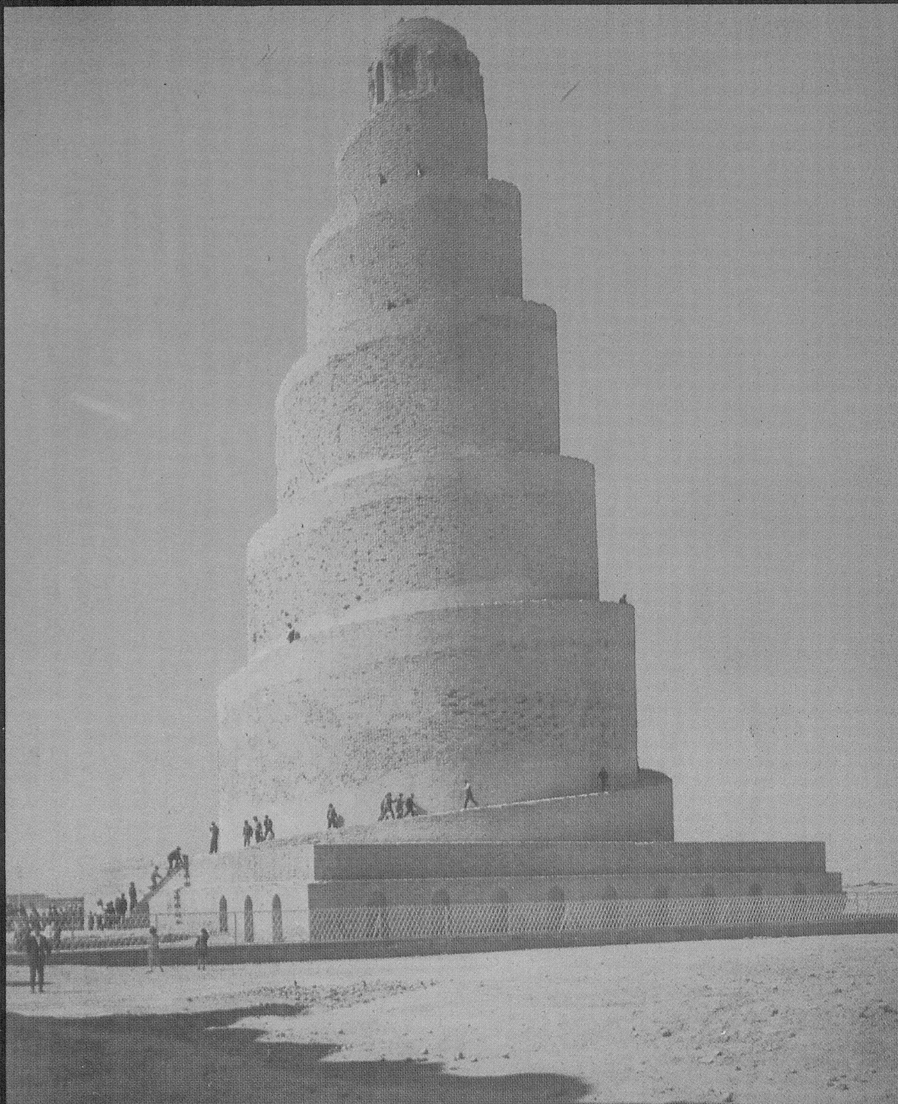
2

מיניאטורה מתוך כתב־יד מהמאה ה־15 של ה"מקאמאת" — יצירתו של המשורר המפורסם אל־חרירי (שחוברה במאה ה־11). הציור מתאר את ה"מַחְמַל" — שיירת החג' למכה, ובראשה מנגנים ונושאי דגלי החג'.

3

מראה חצר המסגד הגדול במכה, ובמרכזה הכעבה, בעת טקסי החג'.

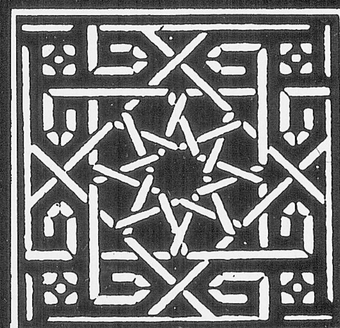
לוח ד

1

2

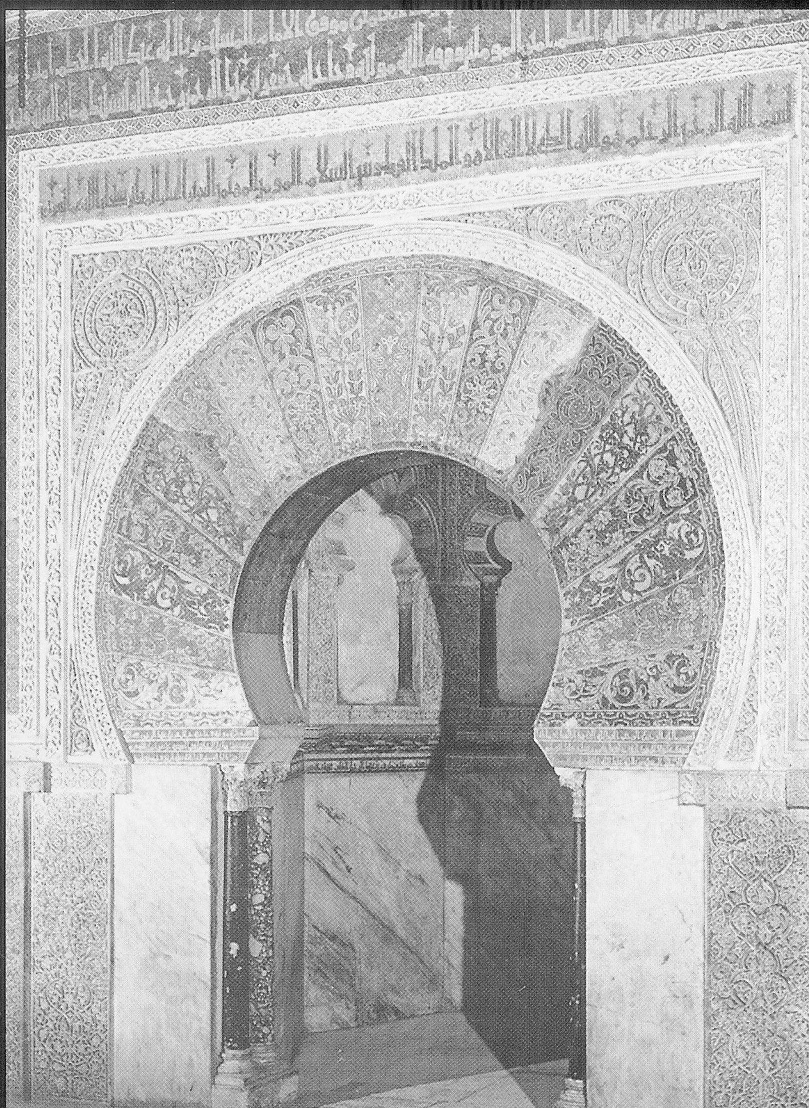

1

המינארֶט של המסגד הגדול בסָמַרָה שבעִראק. המסגד נִבנה בידי הח׳ליף העבאסי אל־מֻתַוַאכִּל, ובנייתו החלה בשנת 847. מסגד זה, שהוא עצום בשטחו, נועד להכיל קהל רב בתפילות יום השישי. מינארט זה מתייחד במדרגות החיצוניות, והוא שימש כהשראה למסגד אִבן טולוּן שבקאהיר (ר׳ להלן; וראה הערכים: ״בית עבאס״: ״מצוות היסוד באסלאם״).

2

קַצְר אל־חַ׳ארְנַה שבירדן. זוהי אחת ממצודות המִשמר האֻמַייות, אשר שרדה כמעט בשלמותה (ר׳ הערך: ״בית אֻמיה״.)

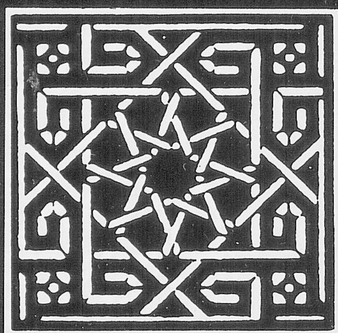

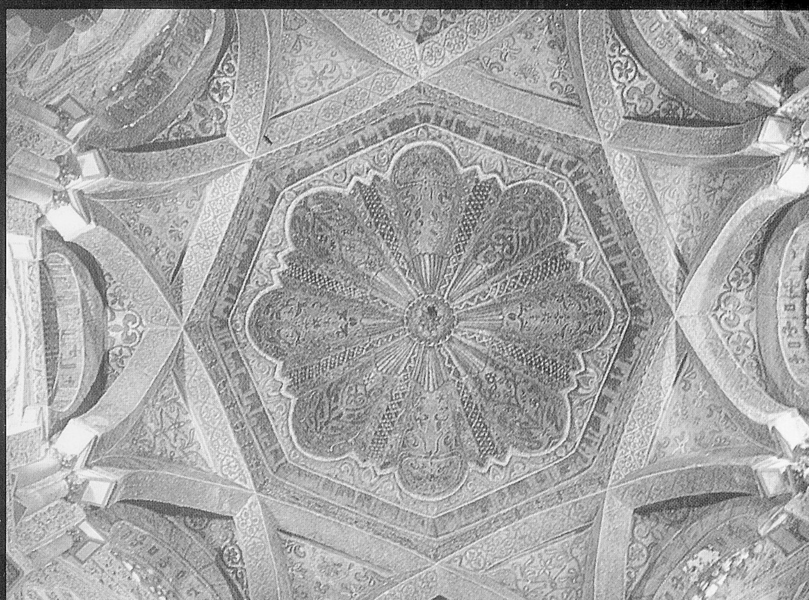
1

1-2

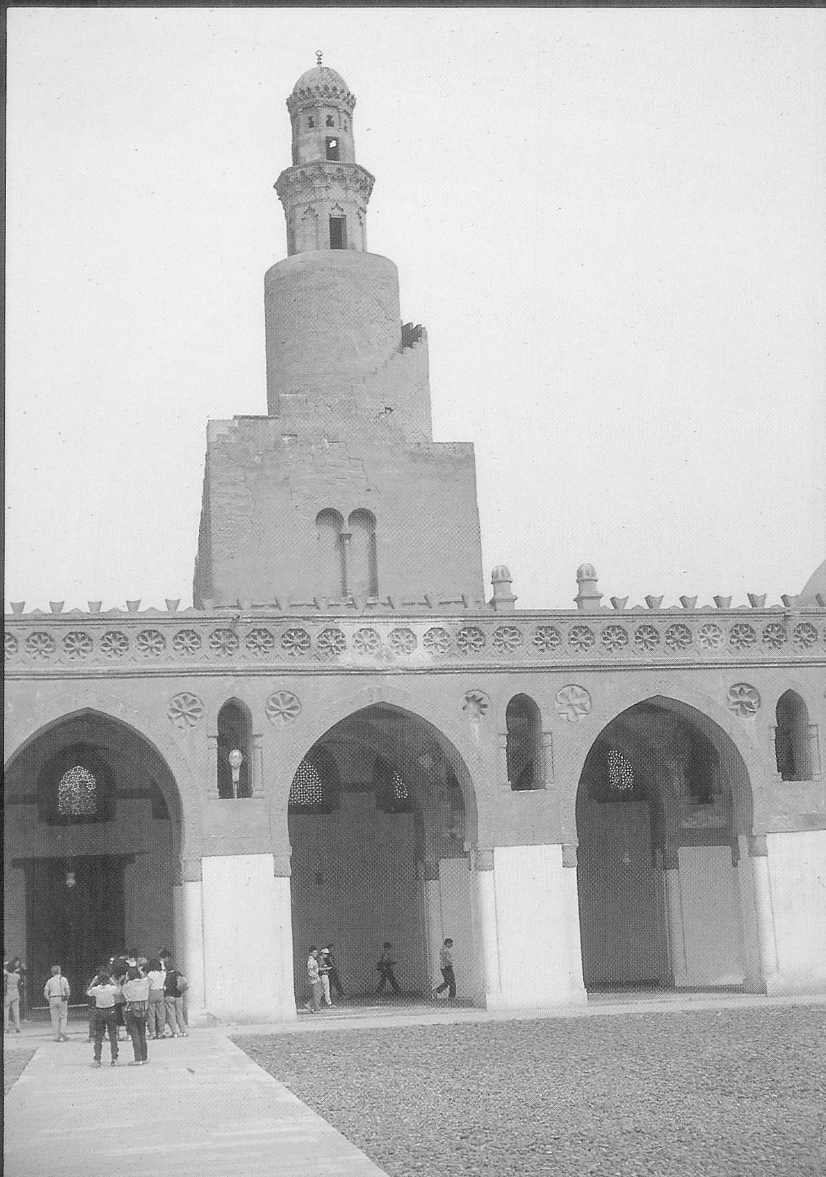
הנסיך האֻמַיי עבד אל־רחמאן החייה בשנת 756 את השושלת האֻמַיית בספרד, לאחר עליית השושלת העבאסית לשלטון (בשנת 750). שלטונה של השושלת האֻמיית הביא לספרד תקופת פריחה ושגשוג בכל שטחי התרבות (לפריחה זאת תרמו גם יהודי ספרד, ותקופה זו נודעה במקורותינו בשם "תור הזהב"). אחד הענפים, שבהם הגיעה תרבות האִסלאם בספרד לשיאיה, היה הארכיטקטורה. עבד אל־רחמאן בנה את המסגד הגדול בקורדובה, והמסגד שופץ והורחב בידי יורשיו. בתמונה התחתונה: הכיפה שמעל המִחְרַאבּ; בתמונה העליונה: המִחראבּ. שים לב לאיורים המרהיבים, המשובצים בקליגרפיות של פסוקי קֻראן. האתרים המפוארים של האסלאם בספרד (כמו גם במקומות אחרים) שימשו (ומשמשים עד ימינו) נושא להערצה לא רק בקרב המֻסלמים, אלא גם בקרב שוחרי האמנות בכלל.

לוח ה

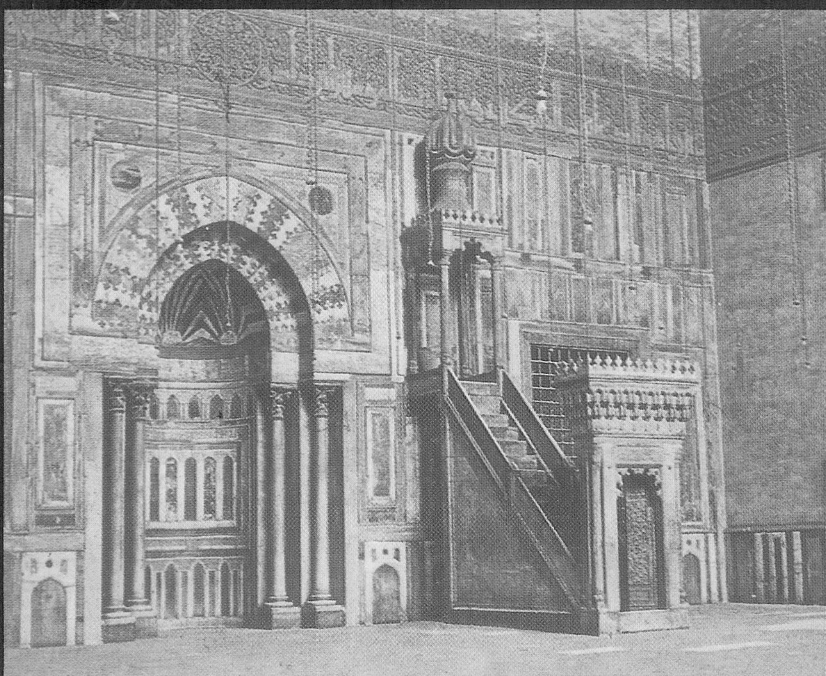

2

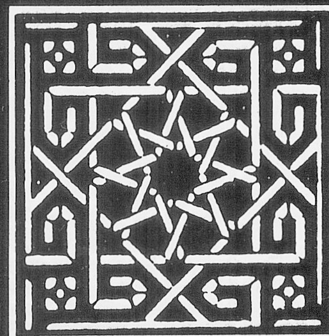

1

2

לוח ו

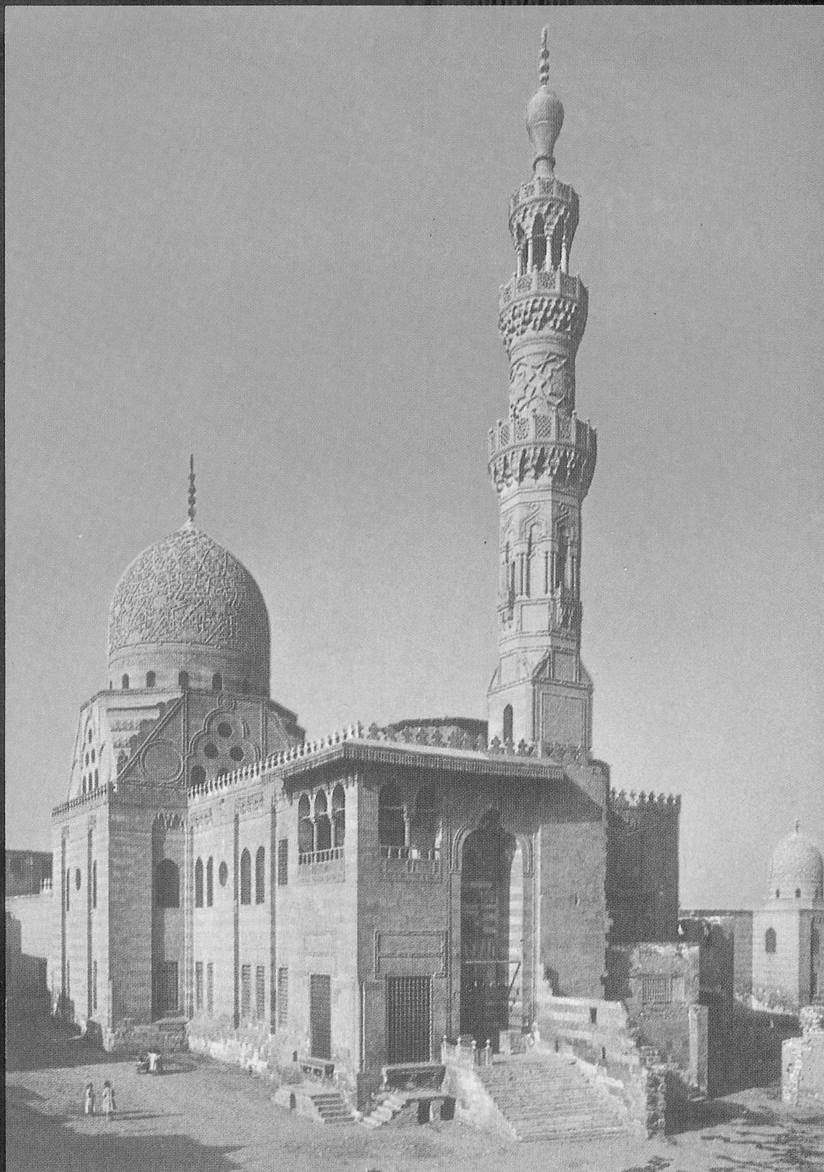

1

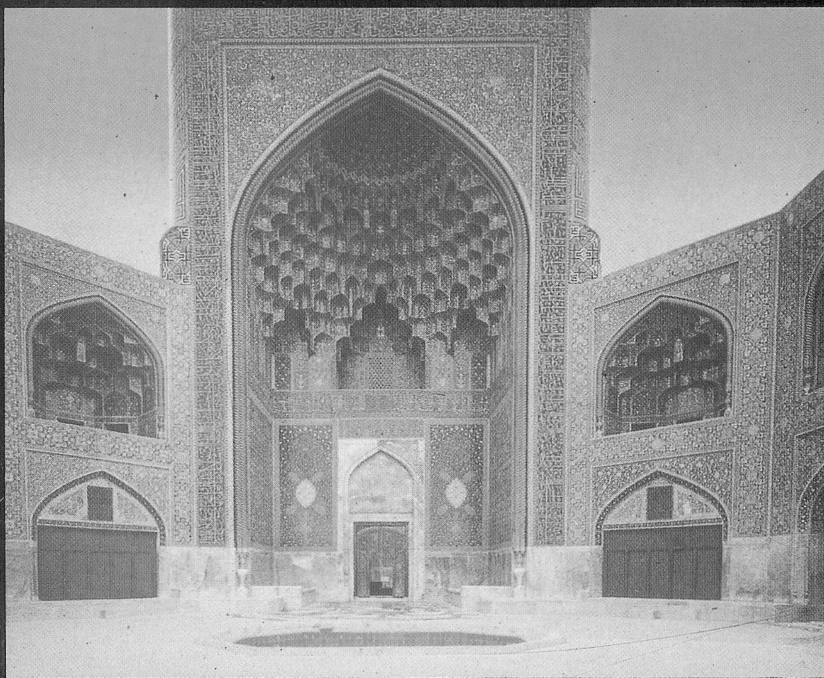
מסגד הסֻלטאן (הפַאטִמִי) אִבְּן טוּלוּן בקאהיר. מסגד זה, מן הגדולים שבעולם האסלאם, נועד לכינוסו של כל הצבא הפאטִמִי, שישב בקאהיר, בתפילות יום השישי. המינארֶט שלו, בעל המדרגות החיצוניות, נבנה בהשראת המסגד בסַמַּרה.

2

המִנבַּר והמִחְרַאבּ במַדְרַסָה של סֻלטאן חסן, אשר נבנתה בקאהיר במאה ה־14. בתקופה הממלוּכּית התפתחו המדרסות בקאהיר והגיעו לשיאן. הסֻלטאנים הממלוכיים הִקצו משאבים רבים לבנייה מונומנטלית והמדרסות היו חלק חשוב בה. המדרסה של סלטאן חסן היתה מן החשובות במדרסות שבקאהיר, ובתקופות אחדות אף השתוותה בחשיבותה לאל־אזהר (ר' הערכים: "מדרסה"; "ממלוכים").

1

2

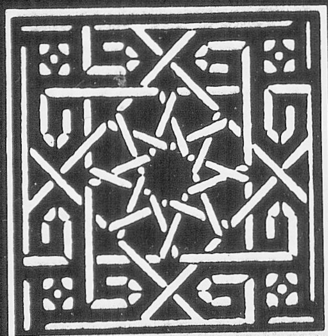
1

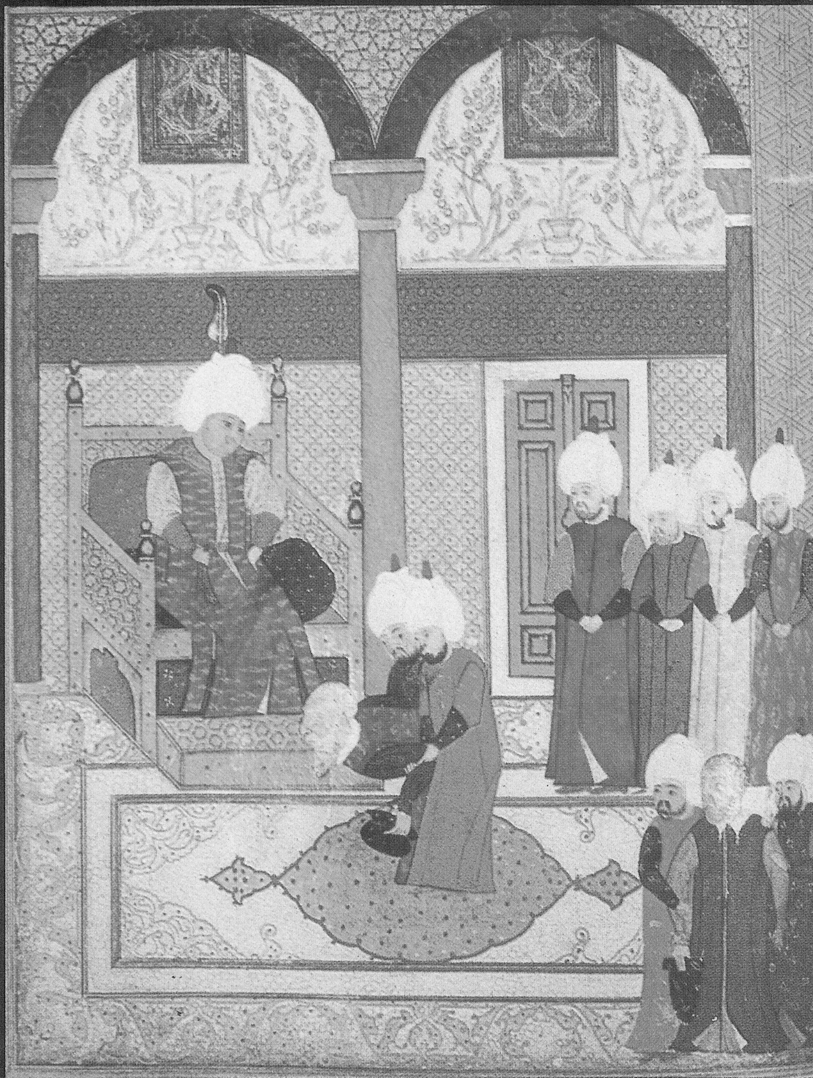
המאוזוליאום של הסלטאן הממלוכי קַאיתְבַּאי, המצוי בקַרָפָה ("עיר המתים") הצפונית של קאהיר. הממלוכים הגיעו לשיאים בפיתוחה של ארכיטקטורה מונומנטלית, שבחלקה הגדול שרדה ועודנה קיימת (בעיקר בקאהיר) עד ימינו (ר' הערך: "ממלוכים").

2

מַסְגַ'ד־י שַׁאה באצְפַּאהַאן שבאיראן. מסגד זה נבנה בידי שאה עבאס "הגדול" בשנים 1612-1613, והוא אחד משיאי הארכיטקטורה הצַפַוית, שפרחה – בצד יתר האמנויות – תחת שלטונו של שאה עבאס. (ראה הערך "השושלת הצַפַוית בפרס".)

לוח ז

1

1

הסלטאן סֶלים השני שופט שני נתינים נוצריים בעוון אי תשלום חוב־מיסים לאוצר.

2

מפה מספר הגיאוגרפיה מן המאה ה־16 של הגיאוגרף והמשכיל העת׳מאני אִבּן עבדאללה אל־כאתִב צ׳לֶבּי, המוכר בכינויו: חַאג׳י חַ׳ליפַה. בספר מפות רבות. (באדיבות יד ל. א. מאיר — מוזיאון האסלאם, ירושלים.)

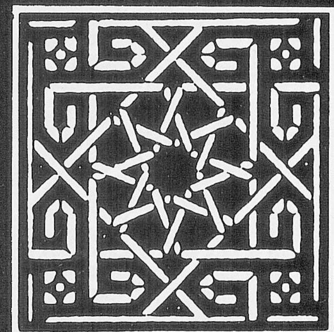
3

״באב אל־סאדאת״ — שער האורחים בארמון הסֻלטאן העת׳מאני, הטופקאפי. בציור מתואר טקס הצגת ההנהגה האימפריאלית בפני מפקדי הצבא על־ידי הסלטאן.

4

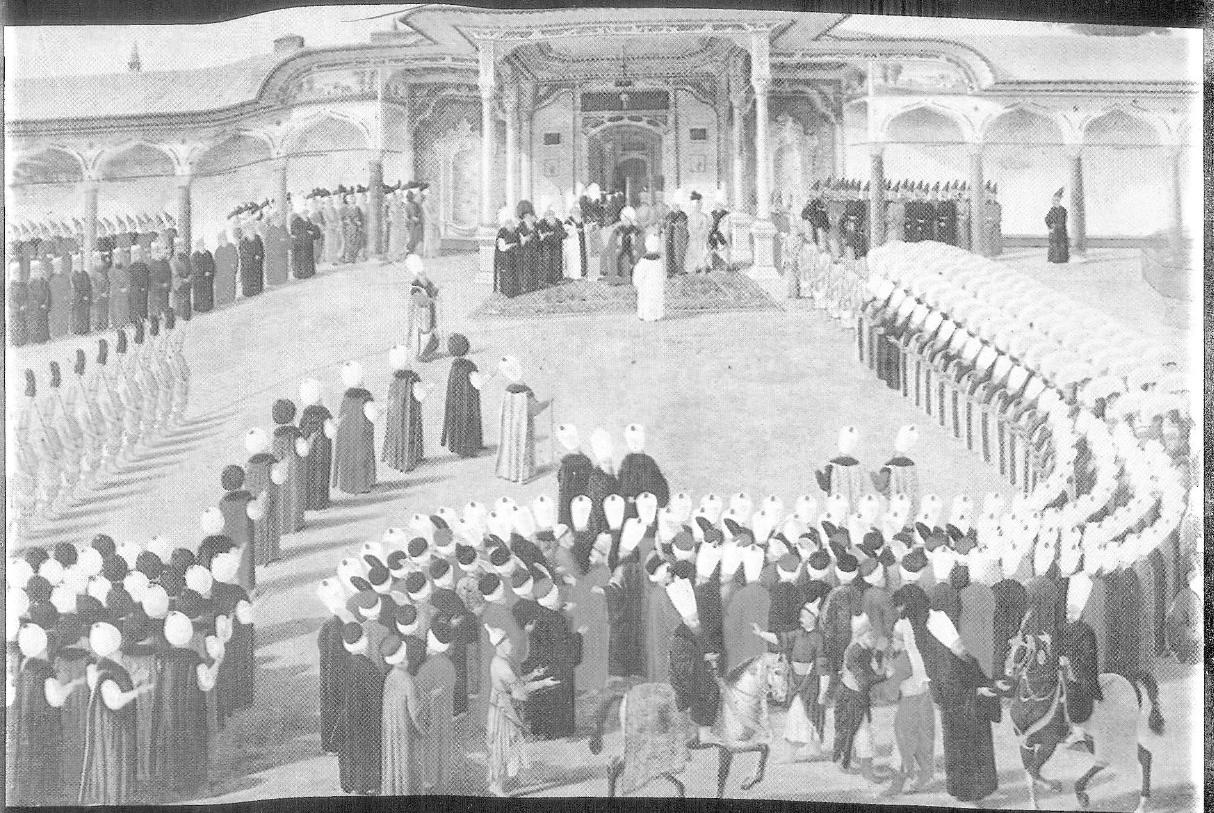
הדיוָאן הקיסרי בארמון הסלטאן שבאסתאנבול. במרכז החצר התנהלו ענייני האימפריה, ומסביב לה היו מרוכזים המשרדים המינהליים השונים. כאן קיבלו היניצ׳רים את משכורתם מדי שלושה חודשים, וכאן נערך טקס זבח חג הקורבן (ר׳ הערך: ״הדיואן הקיסרי״).

לוח ח-ט

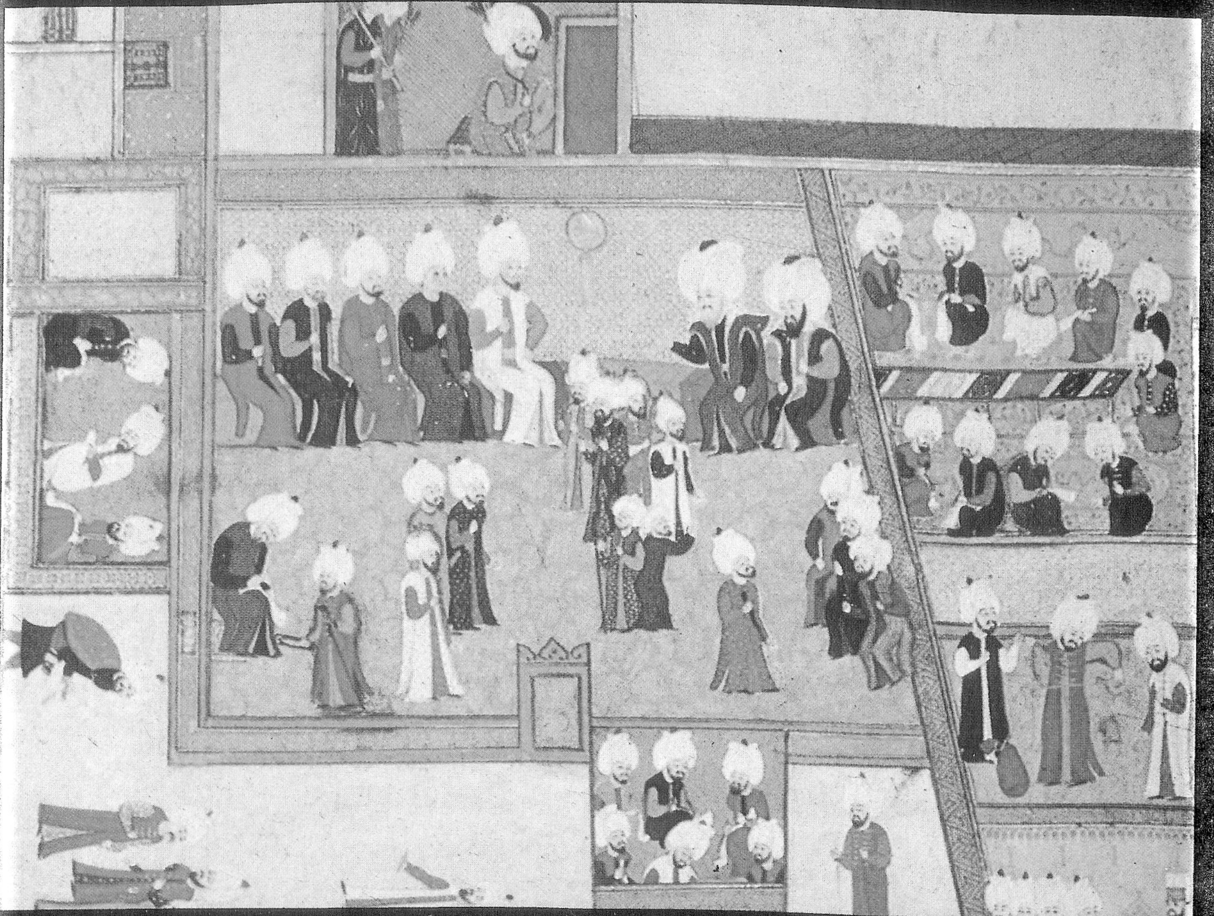

2

3

4

1

2

3

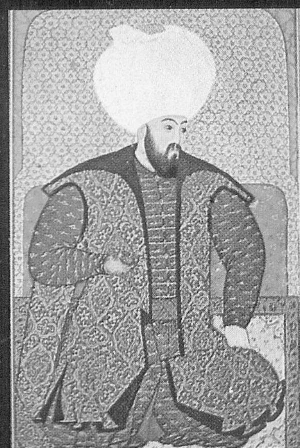

4

5

6

7

8

9

10

סלטאנים אחדים ותאריכי שלטונם:

1
עֶת׳מאן הראשון (1324-1281)

2
אוֹרְחַ׳אן (1360-1324)

3
מֻראד הראשון (1389-1360)

4
בַּיַאזִיד הראשון (1401-1389)

5
מחמד הראשון (1421-1403)

6
סֻלימאן (טוען לסלטאנות, 1411-1403)

7
מֻראד השני (1444-1421 ; 1451-1446)

8
מחמד השני (1446-1444 ; 1481-1451)

9
ביאזיד השני (1512-1481)

10
סֶלים הראשון (1520-1512)

שלושה דיוקנים של הסלטאן מחמד ה"כובש" (13-11):

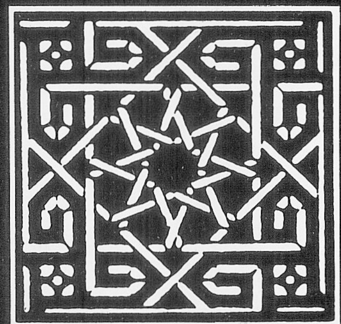
11
ציור גואש על נייר, מתוך כתב־יד עֶת׳מאני מראשית המאה ה־18 (ציור זה מצוי במוזיאון האִסלאם בירושלים).

12
דיוקן שצייר האמן האיטלקי ג׳נטילֶה בֶּליני בשנת 1480.

13
דיוקן שצייר צייר החצר, סינַאן בֵּי, בסוף המאה ה־15.

14
הסלטאן סֶלים השלישי על כס שלטונו (הציור מצוי במוזיאון הטוֹפְּקַאפִּי־סַראי באִסתאנבול).

לוח י-י״א

11

12

13

14

1

פִרמאן עם טֻגְרַא של הסֻלטאן עבּד אל־חמיד הראשון. הפרמאן מופנה לקאד'י ולמֻתַסַלִם של סנג'ק ירושלים. תאריכו: 1200 להִג'רה (1786 לסה"נ). (הפרמאנים באדיבות יד ל. א. מאיר — מוזיאון האסלאם, ירושלים.)

2

פִרמאן של הסֻלטאן מחמוד השני, המופנה למשפחה יהודית מצפת. הפִרמאן מעניק לה שחרור ממיסים (ממילא לא היתה אז צפת תחת שלטונו — ר' להלן ביחידה 3). תאריך הפרמאן: שנת 1255 להִג'רה (1839 לסה"נ).

3

פִרמאן של הסלטאן העת'מאני סֶלים השלישי, שעניינו עצה למתורגמן של הקונסול הצרפתי במוריאה. תאריכו של הפִרמאן — שנת 1210 להִג'רה (1796 לסה"נ).

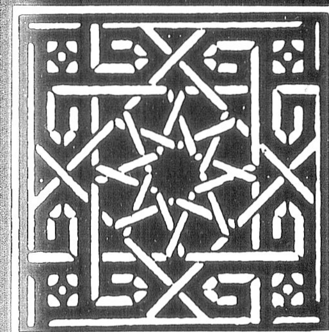
4

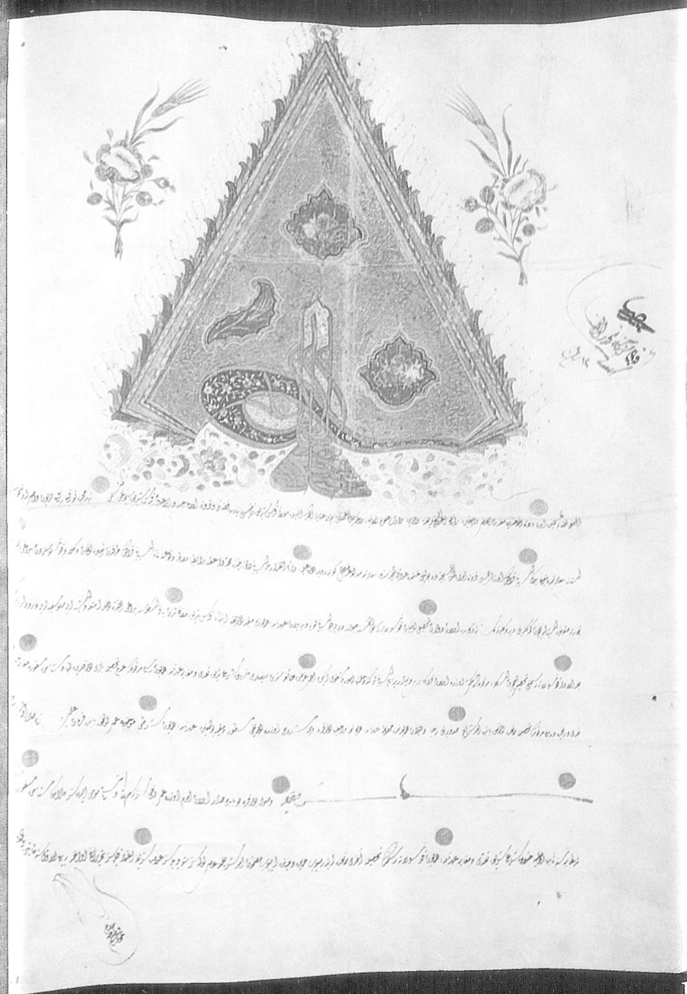
מסגד הסֻלטאן סֶלים — הסֶלִימִיֶה — באֶדירנֶה. את המסגד בנה האדריכל העת'מאני הגדול, סינַאן פאשא, עבור הסלטאן סֶלים השני בשנים 1570-1574.

5

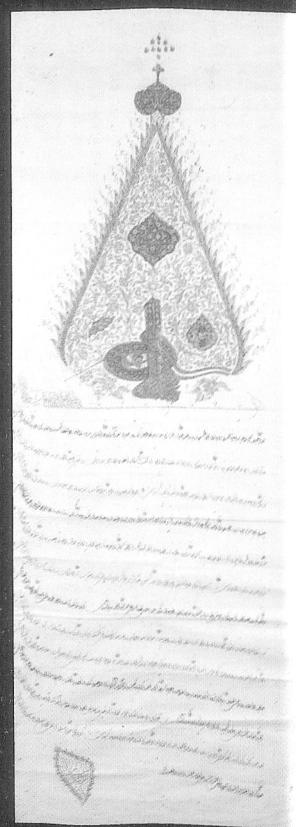
מראה כללי (מלמעלה) של הטופקאפי־סַרַאי באִסתאנבול. ארמון הטופקאפי, אחד משיאיה של הארכיטקטורה העת'מאנית המפוארת, שוכן על גדת הבוספורוס. מאז בנייתו שימש הארמון מקום מושבם של הסלטאנים ומשכנם של מוסדות השלטון האימפריאלי (ר' הערכים: "אִסתאנבול"; "הוֶזיר הגדול"; "הדיואן הקיסרי").

לוח י"ב-י"ג

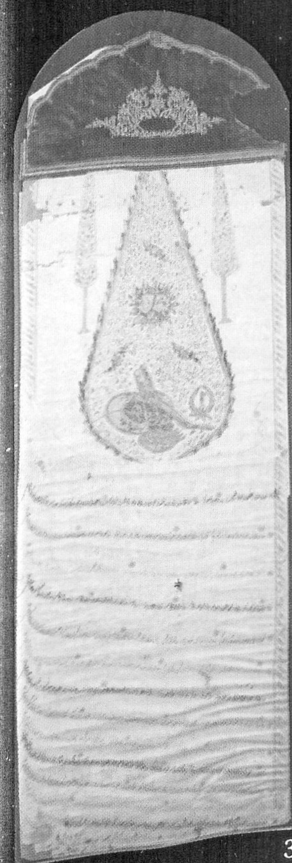

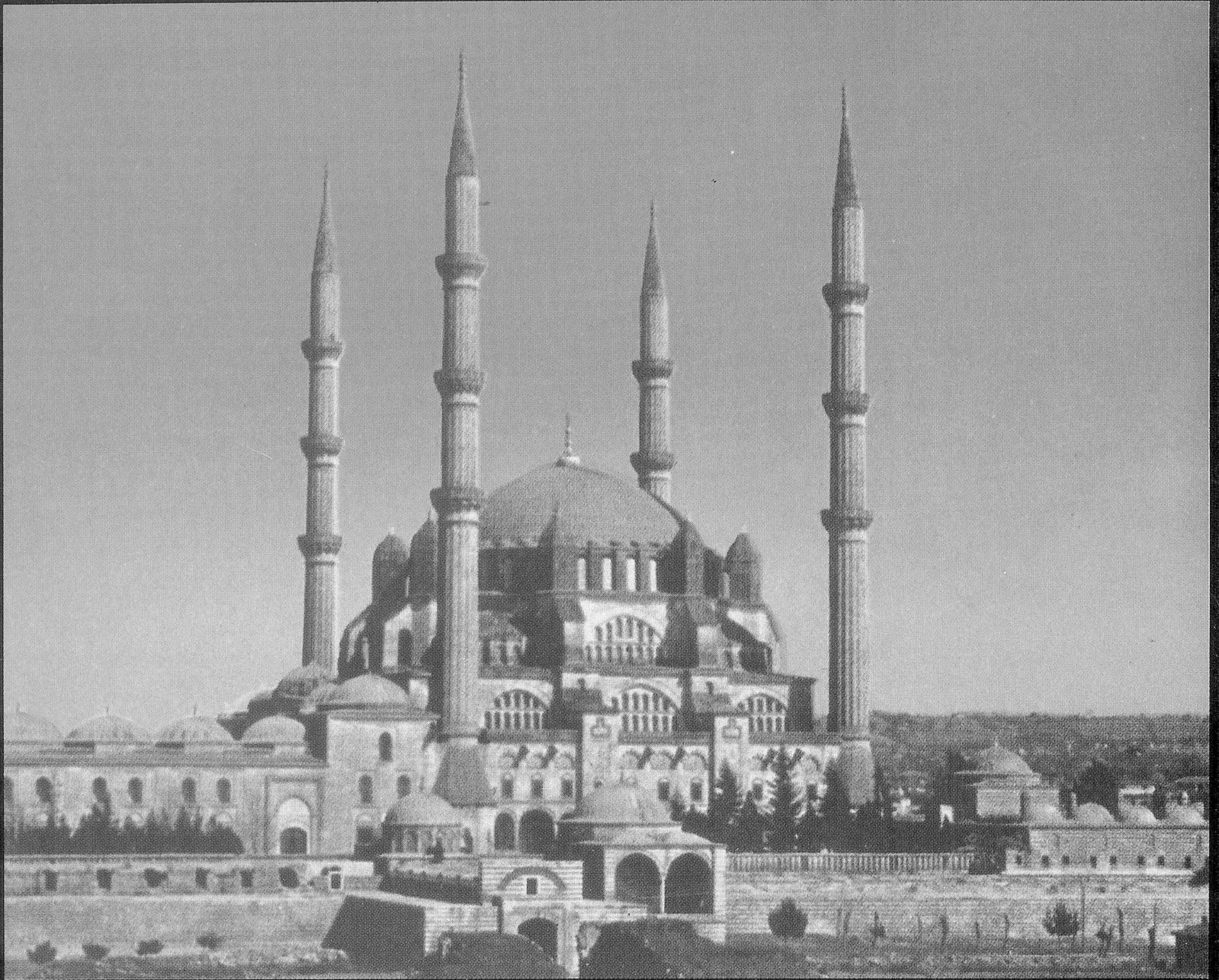
1

2

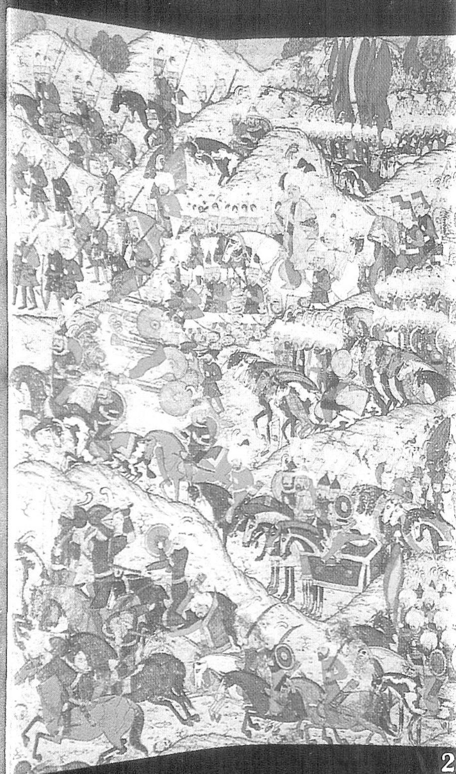
3

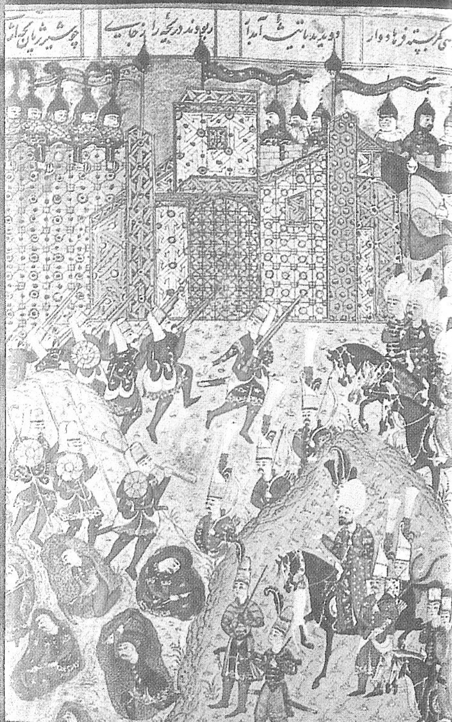

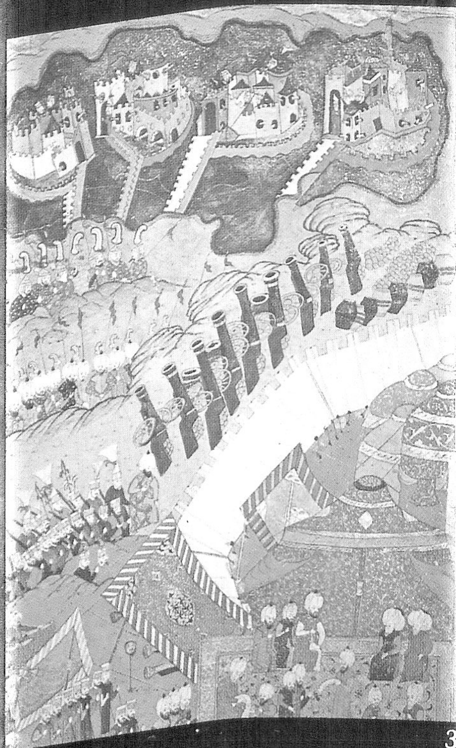
4

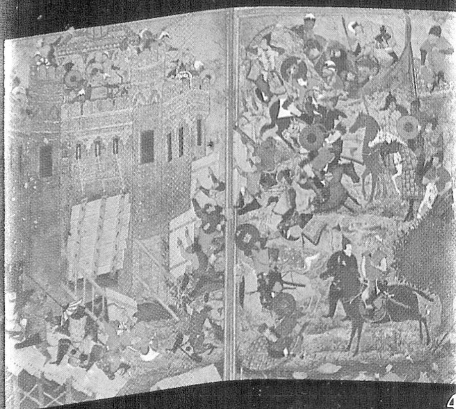

5

2

1

3

4

1
מטה אבירי מסדר סנט ג׳ון באי רודוס, אשר נפל לידי העת׳מאנים בשנת 1521. בציור נראים חיילים עת׳מאניים — בפיקודו של הסלטאן סלימאן ״קאנוני״ (המצויר רוכב על סוסו, בחלקה הימני התחתון של התמונה) — כשהם כורים מחילות מתחת לחומות המצודה (ר׳ הערך ״אבירי מלטה והאסלאם״).

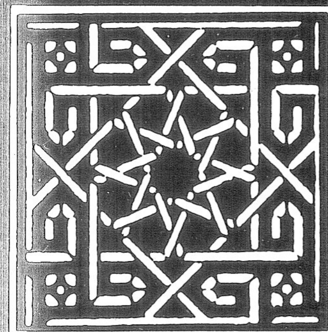
2
מיניאטורה מתוך ה״הונַאר־נַאמֶה״ (1588), המתארת את הסלטאן סלימאן ״קאנוני״ מוביל את צבאו בקרב מוהץ׳ כנגד ההונגרים בשנת 1526. בציור נראים שלושה קני־ארטילריה עת׳מאניים (במרכז) נעים לפני הסלטאן (הנראה בחלקו המרכזי העליון של הציור). בצד השמאלי התחתון של הציור ניתן להבחין בלוחמים ההונגריים, עוטי שיריון אירופי, בהימלטם משדה המערכה.

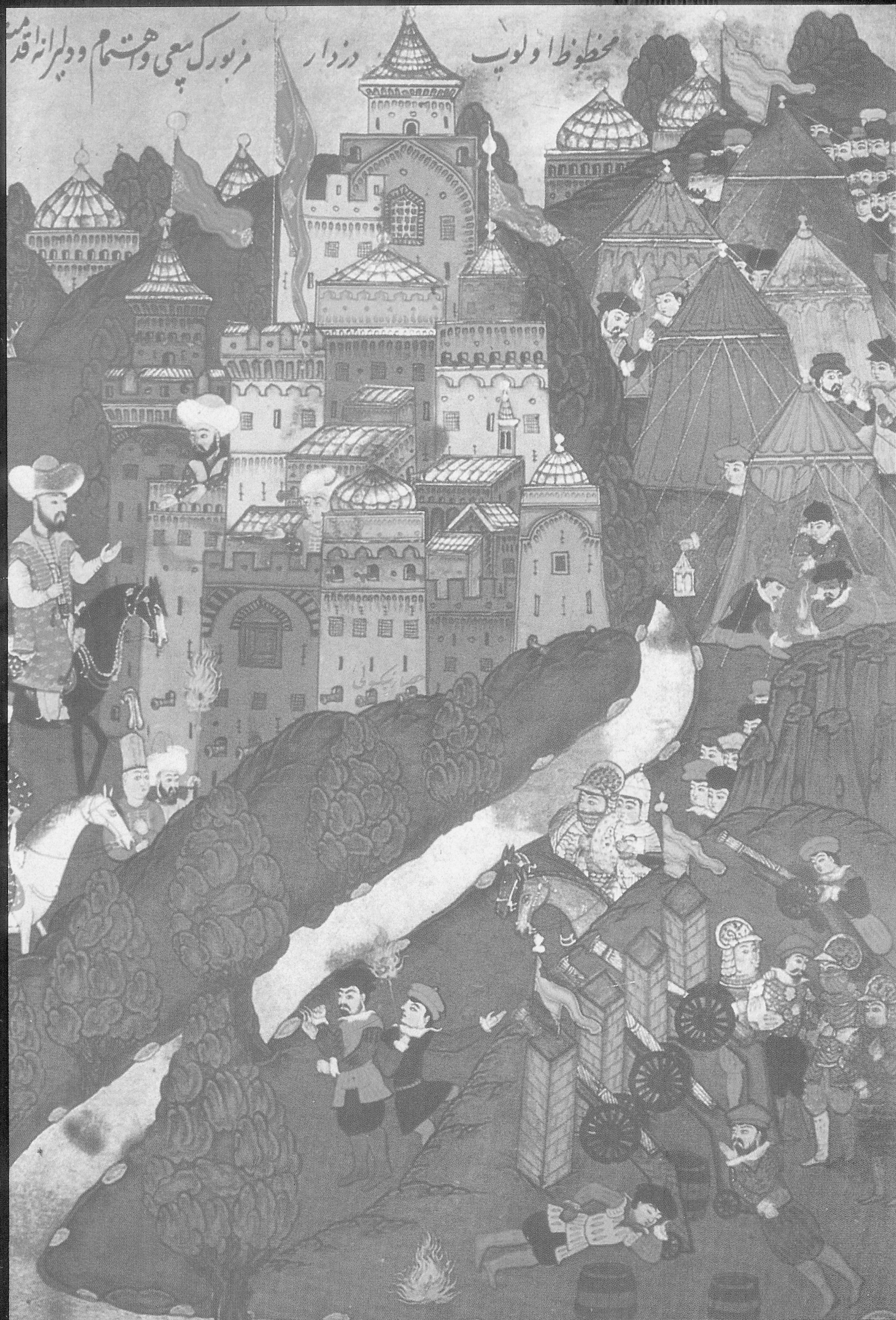
3
מיניאטורה המתארת את פלישת הצבא העת׳מאני להונגריה בשנת 1521. הציור מתאר היטב את טכניקת המצור העת׳מאנית. הארטילריה, שזה מקרוב הוכנסה לשימוש, נראית במרכז, מפגיזה את העיר הנצורה. בצד התחתון מימין נראה הסלטאן סלימאן ״קאנוני״ מתייעץ עם עוזריו באוהל הפיקוד המפואר.

4
ציור המתאר את המצור, שהטיל תימור לנג על מצודת ההוספיטאלרים בסמירנָה בשנת 1402 — מיניאטורה מסוף המאה ה־15. בתמונה ניתן להבחין בצבא המונגולי, הפורץ למצודה דרך גשר, שהוצב על התעלה שהקיפה אותה (משמאל), בעוד לוחמים נוספים מתקרבים אל החומות כשהם חוסים בצלם של מגני־עץ. בחלקה הימני התחתון של התמונה מתואר תימור לנג, הרוכב על סוסו ומנהל את המערכה.

5
מיניאטורה מתוך כתב־יד של ה״הונַאר־נַאמֶה״, משנת 1588, המתארת את קרב ניקופוליס. בשנת 1396 הביס הצבא העת׳מאני בפיקוד הסלטאן באיזיד הראשון צבא נוצרי, אשר צר על העיר ניקופוליס שעל גדת הדנובה. בתקופה זו היה הצבא העת׳מאני הצבא החזק ביותר באירופה. בציור ניתן להבחין בעת׳מאנים — הנצורים בתוך העיר — מקבלים בשמחה את הסלטאן באיזיד הראשון וצבאו (הנראים בצד השמאלי), הבאים להושיעם. מולם, מעבר לנהר, נראה הצבא הנוצרי, וניתן להבחין בבירור בארטילריה שלו.

לוח י״ד-ט״ו

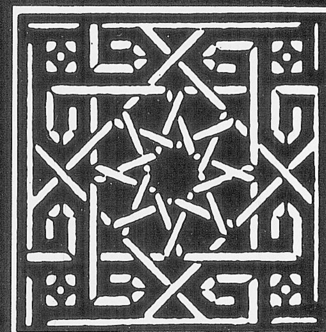

محفوظ اولوب
دزدار
مزبورك سعی واهتمام ودلیرانه

בונפארט עוזב את מצרים בחופזה — קריקטורה בריטית בת הזמן מאת ג׳ורג׳ קרוקשנק. המצביא הצרפתי מופיע כגנב מבוהל, הבורח בסירת פיראטים רעועה, בעוד הספינקס מביט בו וכולו ביטחון מלגלג. אוהליהם של הצרפתים הם כחגבים מול גאון הפירמידות ונצחיותן.

באותה עת סייעו הבריטים לעת׳מאנים במלחמתם נגד הצרפתים, והמזרח (שים לב, שהוא מתואר משל ריק הוא מאדם) מופיע בציור זה בתדמית של כבוד ועוצמה. לא ארכו הימים והבריטים עצמם חדרו לאזורנו — ובהתאם נשתנתה גם תדמית המזרח והמסלמים בכתביהם ובציוריהם.

לוח ט״ז

ערכים להרחבה – יחידות 2-1

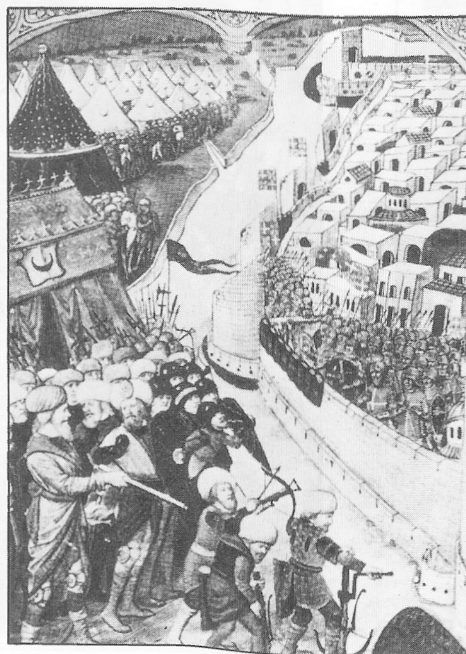
אבירי מלטה והאסלאם

עד למסעו של בונפארט למצרים קיים היה באי מלטה מִסדר של אבירים על־שם סנט ג'ון (St. John), שהטילו את חיתיתם על הספנות המֻסלמית במזרח הים התיכון זה מאות בשנים.

ראשיתו של המסדר עוד במסע הצלב הראשון,* בארגון שהוקם בירושלים כדי להגן על עולי־הרגל וכדי לטפל בחולים. מאוחר יותר (1113) הוא הפך למִסדר דתי ולבש אופי צבאי. לאחר נפילת ירושלים בידי המֻסלמים בשנת 1187 המשיך המסדר להתקיים במקומות שונים בארץ־ישראל עד אשר נפל מאחזו האחרון – עכו – בשנת 1291.

* ר' הערך "מסעי הצלב"

איורים 122-121
הניסיון העת'מאני (שנכשל) בשנת 1480 לכבוש את רודוס, שהיתה בשליטת אבירי מלטה.

בעקבות גירושם מארץ־ישראל התיישבו אבירי המִסדר הזה באי רודוס והפכו אותו למבצר מאיים. משם המשיכו להילחם כפיראטים בספנות המסלמית. עבור המלחים המסלמיים הפך הצלב שעל אוניות האבירים לסמל המוות. בפעולותיהם הפיראטיות אספו אבירי מלטה רכוש רב, ולא בחלו אף בסחר עבדים. עם עליית העת׳מאנים הצליחו המסלמים להעמיד מולם כוח ימי של ממש, וסֻלימאן המפואר אף זכה להכותם בשנת 1522 ולחסל את בסיסם שברודוס. אולם שמונה שנים לאחר מכן נתן מלך סיציליה, צ׳ארלס החמישי, את האי מלטה לאבירי המסדר. סֻלימאן, שהבין כי כל עוד לא ישמידם לא תהיה לעת׳מאנים שלווה במרחבי הים התיכון, שאף להכותם (אחד ממפקדיו הימיים, שעליו הוטלה המשימה לכבוש את מלטה, חזר לאסתאנבול ודיווח: ״מלטה יוֹק!״ — מלטה איננה! על כישלון זה בתחום הניווט הימי הוא שילם בחייו). ב־1565 תקף צִיו של סלימאן את מלטה וניגף. לאחר ניצחונם המשיכו אבירי מלטה להטיל את חיתיתם במשך יותר ממאה שנה על השיט המסלמי בים התיכון. סופם הגיע משכבש בונפארט את האי בדרכו מצרימה.

אגא של היניצ׳רים

אגא הוא תואר תורכי, שפירושו ״אח בכור״, ״מנהיג״ או ״אדון״. בצבא העת׳מאני ניתן התואר לקצינים בכירים.

אגא של הֶינִיצֶ׳רים היה המפקד העליון של חיל הרגלים העת׳מאני הסדיר.

איורים 123-124
אגא של היניצ׳רים

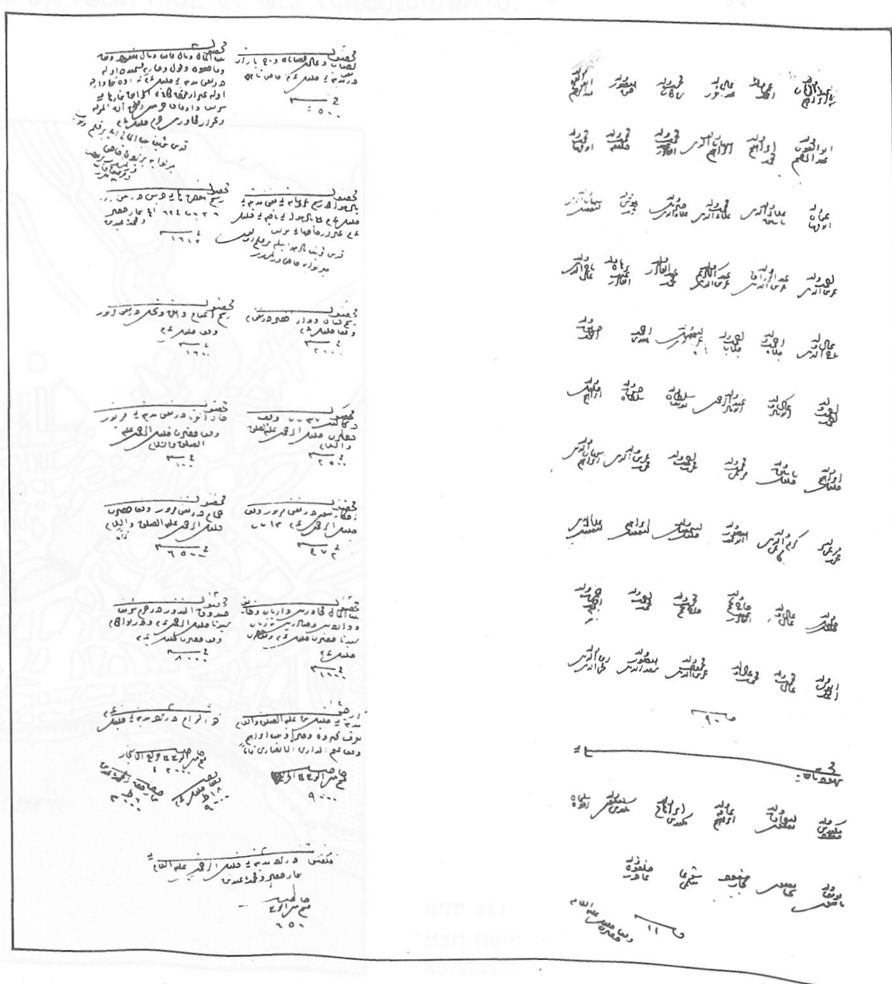
אוריינט

מרומית: Oriens = מזרח. החלק של האופק, שבו השמש זורחת בבוקר; המזרח; ארצות המזרח.

הכוונה בדרך־כלל למדינות, הנמצאות ממזרח לים התיכון או דרומית לאירופה, ושבזמן רומי העתיקה נקראו "המזרח". כמו כן, כינוי לארצות אסיה ולעִתים לארצות דרום־מערב אסיה.

אלתזאם

האִלְתִזָאם היתה שיטה לגביית מִסים, שבהדרגה תפסה באימפריה העת'מאנית את מקום המשטר הפיאודלי, שהתבסס על הסִפָּאהים (ר' ערך). על־פי שיטת האִלְתִזאם, החכירה הממשלה אדמות לחוכרי־מסים (**מֻלְתַזִם**). המֻלְתזִם לא חויב בשירות צבאי, ואת הזכות לגביית המס קנה תמורת תשלום, שנקבע מראש. בדרך כלל החכיר המֻלתזם את זכויותיו לחוכרי־מִשנה, ואלה נהגו כמוהו. כך נוצרה היררכיה של חוכרי־מס נצלניים ביותר. **שיטה זו היתה אחד הגורמים המרכזיים שדרדרו את החקלאות ואת הכלכלה העת'מאניים לשפל מדרגה.** המֻלתזם רצה להפיק מהאדמות שהוחכרו לו את מֵרב הרווחים בתוך זמן קצר ככל האפשר, שכן תקופת החכירה היתה מוגבלת ותמורתה שולמה מראש. שיטה זו הביאה לניצול

איור 125
רישום הכנסות המִסים מבתי־אב בנפת חברון במאה ה־16. מתוך פנקסי המִסים העת'מאניים.

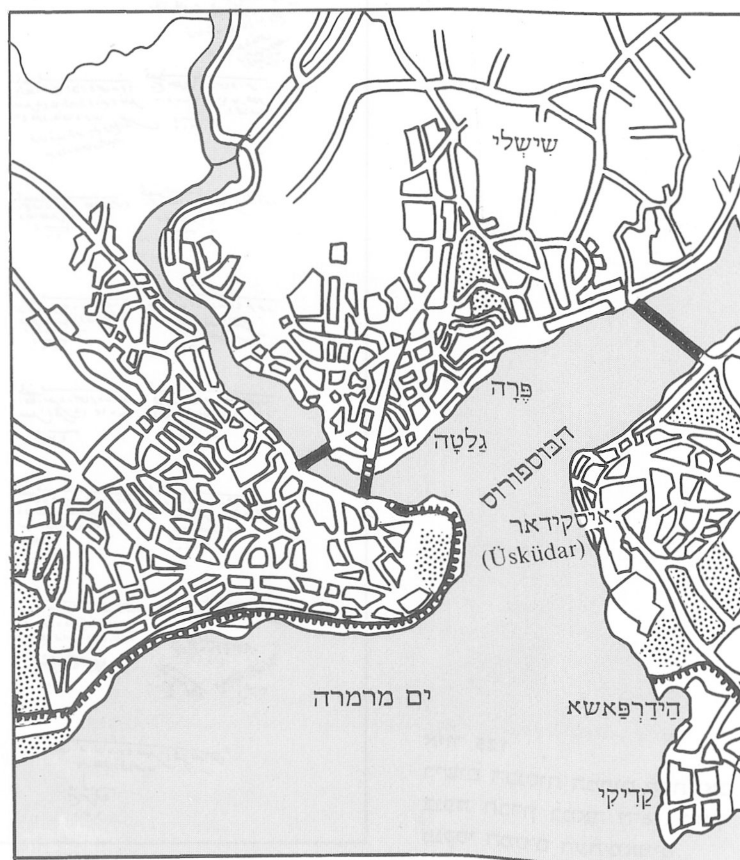
ברוטאלי של האיכרים, להרעה גדולה במצבם (איכרים שילמו לעִתים פי ארבעה ויותר מן המתחייב מרכושם וממצב קרקעותיהם). יתר על כן, למֻלתזם לא היה שום עניין בפיתוח החקלאות בשטחים שהוחכרו לו, שכן כל השקעה עתיד היה לקצור מֻלתזם אחר. בניגוד לשיטה זו הרי סִפַּאהִי, אשר קיבל אחוזה לכל ימי חייו, דאג לעתיד, ולכן ישב על אדמותיו ובקרב מעבדיה, נמנע מניצול ברוטאלי של האיכרים, והיה לו אינטרס להשקיע בפיתוח החקלאות.

◇ להרחבה על האלתזאם ראה: א' הד, **מוסדות האימפריה העות'מאנית**, ערכו: ר' סימון וי' פורת. ירושלים: האוניברסיטה העברית, 1973, ע"ע 87-88.

אסתאנבול (קונסטנטינופול; קושטא)

אִסתַאנבּוּל, בירת האימפריה העת'מאנית ותורכיה עד 1923, הגדולה בעריה ונמלה הראשי. שוכנת בצפון-מערב תורכיה, על גדות מיצר הבוספורוס שבין אסיה (אנטוליה) לאירופה (תראקיה), לחוף ים מרמרה.

עד 330 לסה"נ היה שם העיר ביזנטיון. קיסר רומי קונסטנטינוס "הגדול" (קיסר 306-337) קבע בעיר את בירתו החדשה ושמה הוסב על שמו לקונסטַנטינוּפּוֹליס.

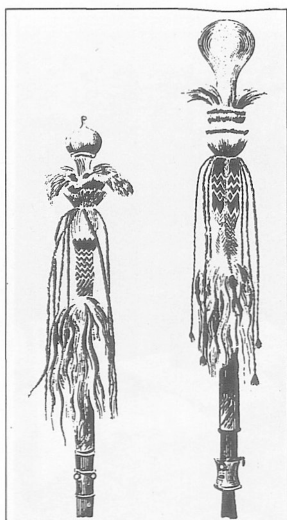
איור 126
מפת העיר
אִסתַאנבּוּל

איור 127
אסטאנבול — מראה העיר ומיצרי הבוספורוס. בתחתית התמונה — ארמון הטופקאפי ובחלקה העליון, מעבר למיצר, חלקה האירופי של העיר.

איור 128
מפה מצוירת של אִסטאנבול ונמלה. במפה נראים מיצר הבוספורוס, הכניסה לנמל אסטאנבול וכן חלקים מהעיר (בייחוד חלקה האירופי — בצד העליון של התמונה) ואתריה החשובים.

איור 129
טוּג (tug) — סמל השררה באימפריה העת׳מאנית. ציור מתוך סדרת נִסים וסמלים המצויים במוזיאון המדינה באסתאנבול.

קוּשטא הוא שיבוש של השם קונסטנטינופוליס. היוונים נהגו לקצר ולקרוא לעיר בשם קוֹנסטנטינוֹ, שפּוּטא קוּסטנטינוֹ, ובימי הביניים המוקדמים נוצרה הצורה הערבית והעברית קֻסטַנטִינָה, זו שובשה במקורותינו לקוּשׂטאדינה וקוצרה לקוּשׂטא (קוּשטא).

בשנת 1203 נכבשה בידי הצלבנים במסע־הצלב (ר׳ ערך) הרביעי, והללו ייסדו בה את "המלכות הלטינית".

במאי 1453 נכבשה קונסטנטינופול בידי מחמד השני, אשר קבע בה את בירת האימפריה העת׳מאנית. השם אסתאנבּוּל, שנתן לה מחמד, היה שיבוש של המלה "אל העיר" (ביוונית). התורכים קראו לה גם סְטמבּוּל ולעתים, בהשאלה, "אִסלאמבּוֹל" — כלומר "שִׂגשוּג האסלאם".

בילרבי

הבֵּי של הבֵּיים — בראשית ימי האימפריה העת׳מאנית היה זה תוארו של מפקד צבאי שעמד בראש פלך.

דרגתו של **הבֵּילֶרְבֵּי** סומלה בתחילה באמצעות שני זנבות סוס ("טוּג"). בהדרגה נתמנו ברוב הפלכים מושלים בדרגת שלושה זנבות של סוס, דהיינו הדרגה האישית של הוזיר.

הבֵּילֶרְבֵּי, כמו הוזיר, היה בעל תואר אישי של **פּאשא** — התואר הצבאי הגבוה ביותר אצל העת׳מאנים.

במאות האחרונות של האימפריה העת׳מאנית הפכה המלה בֵּילֶרְבֵּי לתואר כבוד בלבד, ומשרת מושל המחוז נקראה **וַאלִי**.

(ר׳ גם הערך "סנג׳ק; סנג׳ק־בי (בי)".)

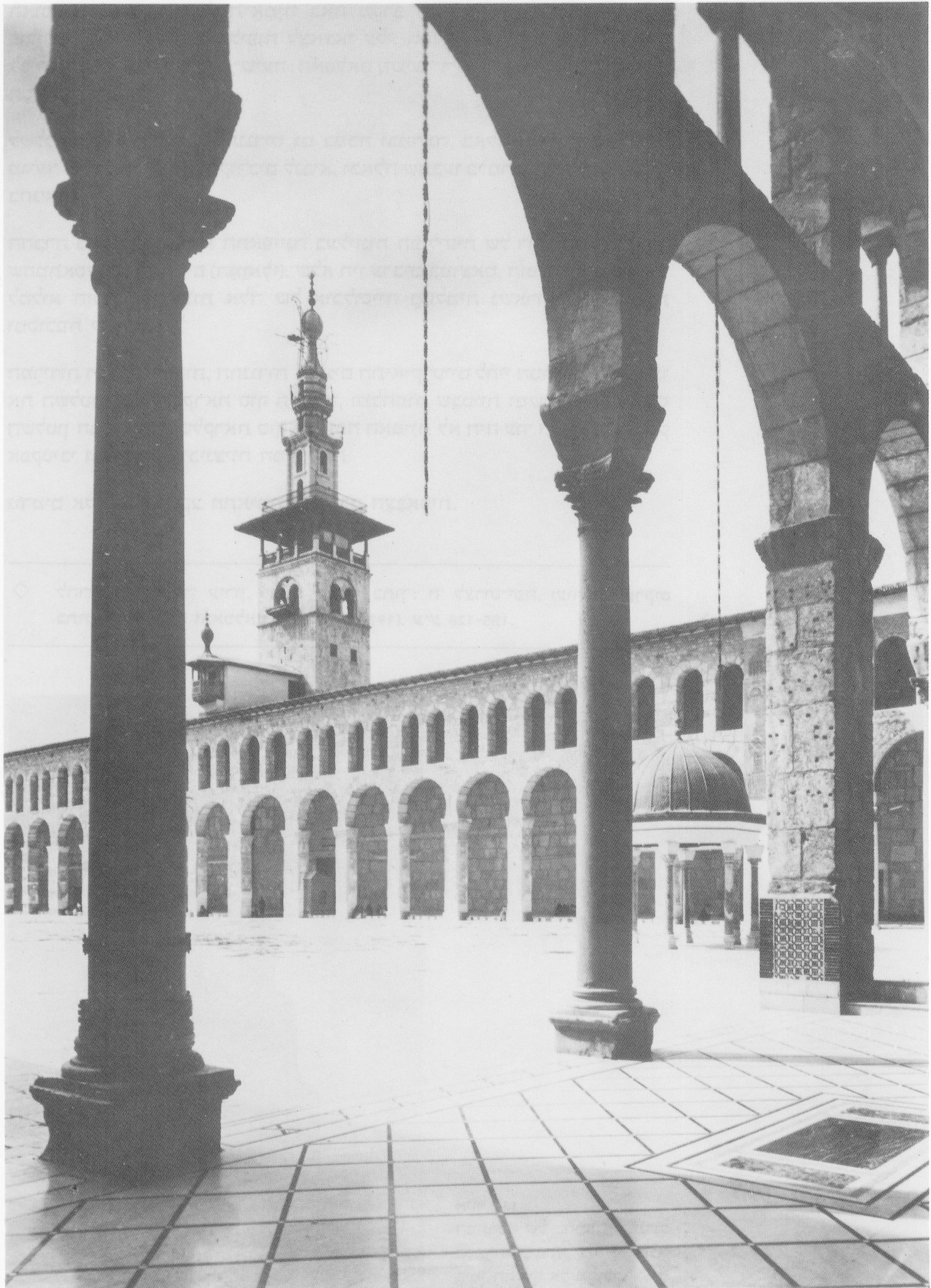
בית־אמיה

שושלת ח׳ליפים מסלמית (661-750), שכּוּנתה — בפי מתנגדיה — ה"מדינה (השושלת) הערבית" (בניגוד לשושלת בית־עבּאס [ראה ערך], שכּוּנתה ה"מדינה המסלמית").

בתקופת השושלת האֻמיית, שמרכזה היה בדמשק, הוקמה האימפריה המסלמית הגדולה. בשנים 705-715 הגיעה האימפריה האֻמיית לשיא התפשטותה, וגבולותיה השתרעו משערי סין והודו במזרח ועד הרי הפירנאים (גבול ספרד־צרפת) והאוקיינוס האטלנטי במערב (ראה שוב איור 10 ביחידה 1).

בשנת 709 הגיעו האֻמיים לספרד וכבשו חלק גדול מחצי־האי האיברי. (בספרד נוסדה שושלת אֻמיית, אשר התקיימה עד שנת 1031.)

מתחילת ימיה של השושלת האֻמיית עמדו הח׳ליפים בפני בעיות פנימיות רבות וקשות, אשר ליווּ אותם לאורך כל תקופת שלטונם. הן נבעו בעיקר מהמחלוקת על עצם הלגיטימציה שלהם לשלוט. אי ההכרה בהם היתה נחלת אלמנטים רבים ומגוונים, שניתן היה להשתלט עליהם רק באורח זמני.

איור 130 המִסגד האֻמיי בדמשק. מסגד זה הוא אחד הגדולים שבמסגדי עולם האסלאם עד היום.

האופוזיציה העיקרית לבית־אֻמַיָּה באה מקרב השיעה — בראשיתה תנועה פוליטית, שתבעה את הח׳ליפות לצאצאי עלי, ואשר לאחר קרב כּרבּלא הפכה לכיתה דתית (ראה הערכים "שיעה; האסלאם השיעי" ו"כרבלא וקדושתה לשיעים; חסַין בן עלי").

לשלטון בית אֻמַיָּה קמו מתנגדים גם במכה ובמדינה, כאלה שטענו כי הבכורה מגיעה להם בשל היותם מקורבים לנביא, וכאלה שתבעו כי מרכז הח׳ליפות יישאר בחג׳אז.

החברה בתקופה האֻמיית התאפיינה בעליונות הפוליטית של דוברי הערבית, כך שהמתאסלמים החדשים (המַוַאלִי), שלא היו ערבים במוצאם, הופלו לרעה ולא זכו למלוא הזכויות. קבוצות אלה של אוכלוסייה מֻסלמית נשארו בלתי מרוצות ומסוכנות לשושלת.

המרידות הבלתי פוסקות, התנגדות החוגים התיאוקרטיים לחיי המותרות, שאִפיינו את השלטון האֻמיי לקראת סוף תקופתו, ומלחמות שבטיות ומשפחתיות על כס השלטון הביאו לְכך, שלקראת סוף התקופה האֻמיית לא היה עוד השלטון בדמשק אפקטיבי ובעיקר בפרובינציות המרוחקות.

גורמים אלה יצרו קרקע מתאימה למהפכה העַבַּאסִית.

◇ להרחבה ראה: ד׳ עירון, "בית אמיה", בתוך: ח׳ לצרוס־יפה, (עורכת). **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם** (תל־אביב, 1972), ע"ע 128-155.

איור 131
המינָרֶט של המִסגד הגדול בסַמַּרָה שבעִראק. בנייתו החלה בימי הח׳ליף אל־מֻתַוַכִּל.

בית עבאס

שושלת ח׳ליפים מסלמית בשנים 1258-750, שקבעה את בירתה בבגדאד. העבאסים התייחסו **לאל־עַבַּאס**, דודו של הנביא, ומתוקף קִרבה זו ראו עצמם ראויים לכתר הח׳ליפות יותר מן האמיים.

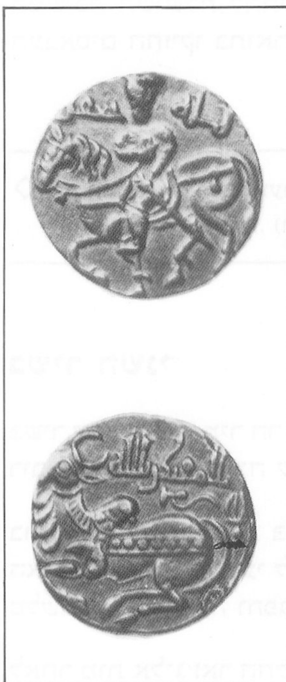
העבאסים הקימו את אחת האימפריות האסלאמיות הגדולות בהיסטוריה. הם עלו לשלטון בשנת 750 לאחר מרד מוצלח בשושלת האֻמיית. הצלחת המהפכה שחוללו העבאסים נבעה מקואליציה זמנית בינם לבין שני אלמנטים, שלא היו מרוצים מהשלטון האֻמיי: השיעים וה״מַוַאלִי״ — מֻסלמים לא־ערבים, שהופלו לרעה באימפריה האֻמיית.

עם עלייתם לשלטון ניערו העבאסים את חוצנם מהשיעים והקואליציה קצרת הימים התפרקה. כתוצאה מכך הפכו השיעים לגורם אופוזיציוני גם באימפריה העבאסית.

בפועל התקיימה האימפריה העבאסית מ־750 — שנת היווסדה — ועד שנת 945, עת נכבשה בגדאד בידי הבֻּוַיְהִים השיעים. אולם כבר מימי הח׳ליפה אל־מֻעְתַּצִם (842-833) שלטו למעשה בבגדאד סיעות של חיילים תורכיים, והח׳ליפה העבאסי שלט בקושי על ארמונו. משנת 845 הפכה שליטת העבאסים לנומינלית בלבד, אך גם לאחר התפוררותה המדינית המשיכה הח׳ליפות העבאסית להתקיים כסמכות רוחנית־דתית. ראוי עם זאת לציין, כי סמוך לכיבוש המונגולי הצליחו הח׳ליפים העבאסיים לזכות בעצמאות מחודשת ולהשתלט על שטחים מצומצמים מסביב לבגדאד. לרשות אל־מֻסְתַעְצִם — הח׳ליפה האחרון — עמד צבא גדול למדי, שלחם במונגולים, אך הובס.

קצה הרשמי של הח׳ליפות בא בשנת 1258, משכבשו המונגולים את בגדאד והרגו רבים מתושביה, וביניהם גם את הח׳ליף העבאסי ה־37 והאחרון, אל־מסתעצם.

אל־מֻנְתַצִר, צאצא של המשפחה העבאסית, הוזמן למצרים על־ידי הסלטאן הממלוּכּי בַּיבַּרְס (ר׳ הערך ״ממלוּכים; הסֻלטאנים הממלוּכּיים במצרים״), ושם

איור 133
מטבע עבאסי מכסף (פנים וגב) מן המאה השמינית

איור 132
מטבע זהב עבאסי משנת 117 להִגִ׳רה (735 לסה״נ)

המשיכה השושלת להתקיים **בשם בלבד** וללא זכויות פוליטיות כלשהן. צאצאי העבאסים החזיקו בתואריהם עד כיבוש מצרים בידי העת׳מאנים, בשנת 1517.

◇ להרחבה ראה: מ׳ מעוז, ״בית עבאס״, בתוך: ח׳ לצרוס־יפה (עורכת). **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, (תל־אביב, 1972), ע״ע 199-232.

בשיר השני

בשיר השני היה אמיר הר הלבנון מאז 1788 ונודע כדמות מפתח בתולדותיה לאורך רוב המחצית הראשונה של המאה ה־19 (עוד נחזור להזכירו ביחידה הבאה).

בתחילת כהונתו נחשב בשיר לאיש חלש ולכלי בידיו של **אל־ג׳זאר** (ר׳ ערך). זה האחרון ראה בו אמצעי לשליטה על לבנון. בעת פלישתו של בונפארט נמנע בשיר מלשתף עמו פעולה והפגין נאמנות לעת׳מאנים.

לאחר מות אל־ג׳זאר החליט בשיר לחזק את מעמדו בהר ובסביבותיו וקשר קשרים טובים עם מושלי עכו. הוא הצליח לתמרן היטב במערכת היריבויות המורכבת של ראשי המשפחות הפיאודליות השונות ולהפוך בהדרגה לשליט האמיתי של ההר. ב־1820 פרץ נגדו מרד מבית בשל המסים הגבוהים שגבה. בשנת 1821 עמד לצדו של

איור 134
בשיר השני,
אמיר הר הלבנון
בשנים 1788-1840.

עבדאללה פאשא מושל צידון, במאבקו נגד הוואלים של דמשק ושל חלב, ונשאר מבודד ובסכנת כיליון משהתייצבה הממשלה העת׳מאנית נגד עבדאללה. בצר לו ברח בשיר למצרים, שם מצא מקלט בחצרו של **הוַאלי מֻחמד עלי** וקשר עמו קשרים הדוקים.

קשרים אלו באו לידי ביטוי עשר שנים מאוחר יותר, משנכבשה סוריה בידי **אִבּראהים**, בנו של מֻחמד עלי. בשיר שיתף עמו פעולה באופן הדוק ואף עזר לו להשלים את כיבושה של סוריה. בתמורה לשיתוף פעולה זה העניק אִבּראהים לבשיר סמכויות רבות בלבנון והפכו למשענת העיקרית של השלטון המצרי שם (על כל זאת — ראה ביחידה 3).

עקב שלטון היד החזקה של אִבּראהים ושל בּשיר פרצו בלבנון מרידות רבות, ובאוקטובר 1840, לאחר התערבות כוחות בריטיים, עת׳מאניים ואוסטריים, הודח בּשיר מתפקידו והוגלה.

בתי־הספר הצבאיים של סלים השלישי

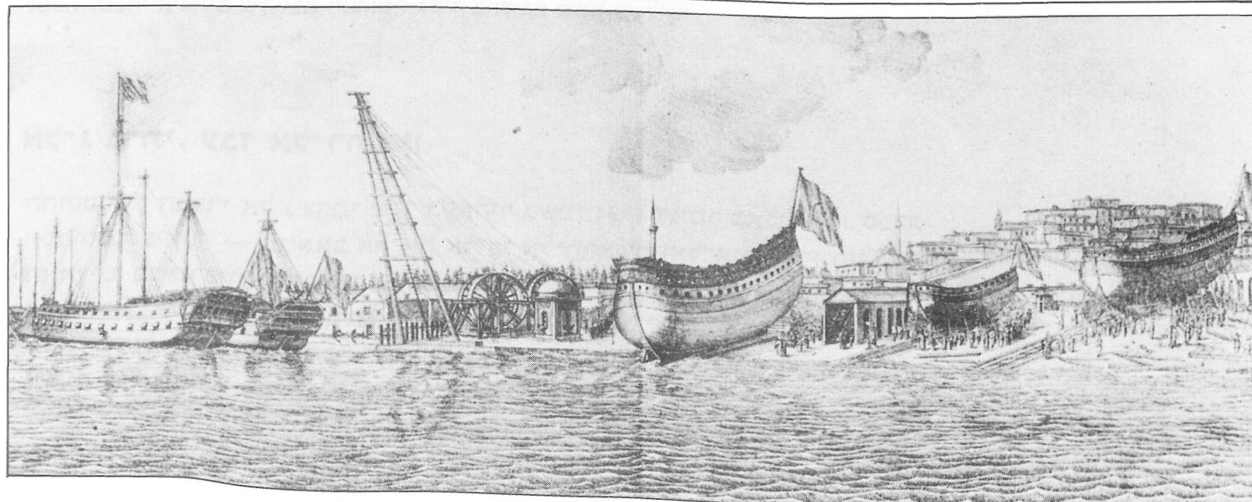
סֶלים השלישי הקדיש בתוכנית הריפורמות שלו מקום מרכזי להקמת בתי־ספר חדשים לחילות היבשה והים, שבהם למדו החניכים שיטות לחימה מערביות וכן מדעי־עזר שונים. בהקמת בתי־ספר אלה נעזר סלים בקצינים צרפתיים, שנשלחו אליו מצרפת לשמש מורים (ר׳ הערך ״המומחים הזרים בחצרו של סלים השלישי״).

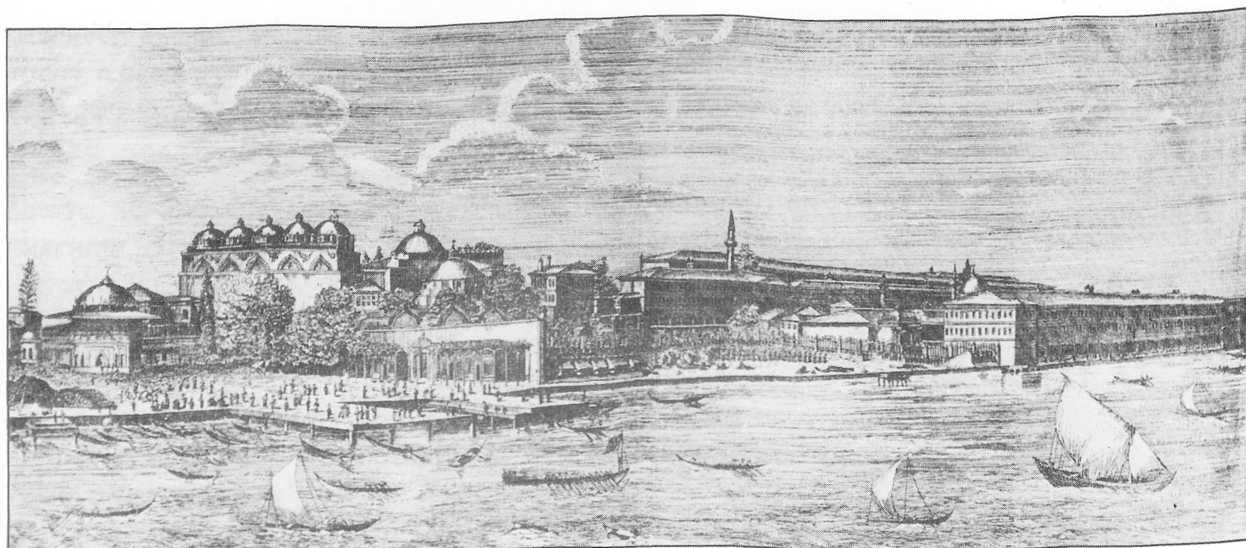
במהלך המלחמה שבין האימפריה העת׳מאנית לרוסיה (1787-1792), שהסתיימה **בשלום יאסי** (ינואר 1792), הקים סלים את בית־הספר הימי וכן את בית־הספר להנדסה. סלים תכנן להקים לאחר המלחמה בתי־ספר טכניים גבוהים ולשלוח אליהם את בוגרי בתי־הספר הללו.

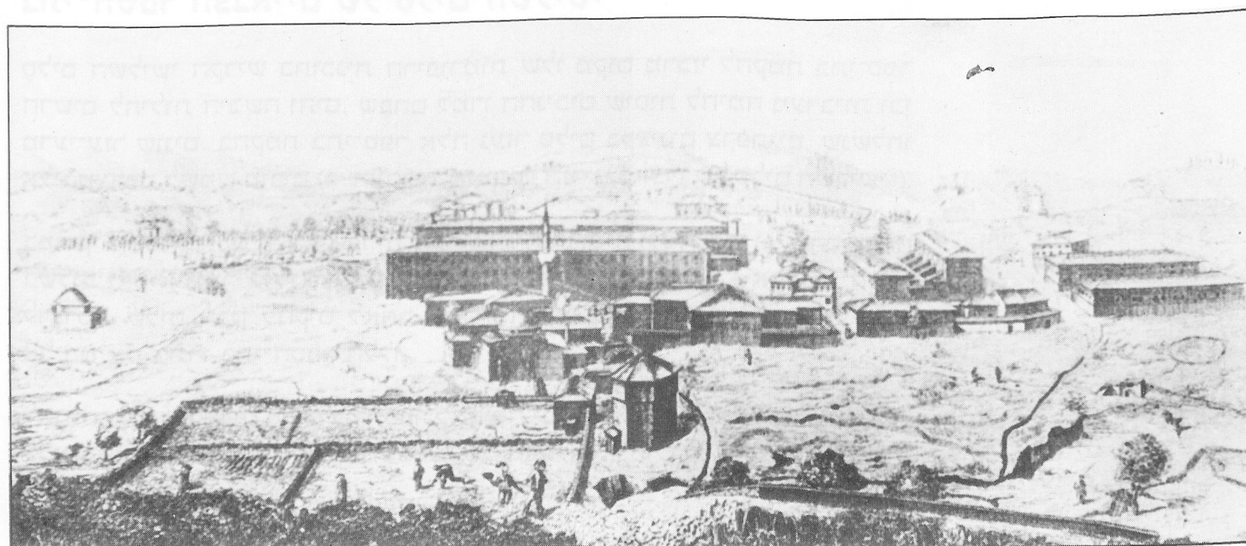
לאחר המלחמה הקים סלים בית־ספר להנדסה יבשתית. בית ספר זה הכשיר קציני צבא בהיבטים התיאורטיים והמעשיים של הפעלת ארטילריה, בהקמת ביצורים וחפירות וכדומה.

מרבית הבוגרים של בתי־הספר להנדסה השתלבו בסגל ההוראה של בתי־ספר אלה. לאחרים ניתנו מִשׂרוֹת קצונה ביחידותיהם והם נדרשו לעבור קורסי השתלמות ורענון בפרקי־זמן קבועים.

איור 135
המעגן הימי העת׳מאני בתקופת סֶלים השלישי

איורים 137-136
למעלה: בית היוצר האימפריאלי לתותחים (טוֹפְּחַ׳אנֶה) ובסמוך לו רציפי הארטילריה (טוֹפְּג׳י) וכוחות התותחנים (טופ אַרַבָּג׳י) באסתאנבול בתקופת סלים השלישי.
למטה: שטחי אימונים של צבא הנִטַאם־י גֶ׳דיד בתקופת סלים השלישי.

אל־ג׳ברתי, עבד אל־רחמאן

ההיסטוריון המצרי אל־גַ׳בַּרְתִי נולד בקאהיר בשנת 1754 ולימד באל־אזהר. ספרו המפורסם ביותר — **עַגַ׳אאִבּ אל־אַתַ׳אר פִּי אל־תַרַאגִ׳ם ואל־אַחְ׳בַּאר** ("נפלאות האתרים בביוגרפיות ובידיעות") — סוקר את ההיסטוריה של מצרים בשנים 1821-1690. אל־ג׳ברתי נחשב גדול ההיסטוריונים של מצרים בדורו ונבדל מעמיתיו, שלא התעלו בדרך כלל מעל לכתיבת כרוניקות. כתביו משמשים מקור מהימן יחסית ואינטליגנטי להיסטוריה של מצרים בתקופתו, אם כי יש הרואים בו עדיין כרוניקאי מסורתי יותר מאשר היסטוריון מודרני על שום דרך כתיבתו המסורתית. הוא מת בשנת 1822.

ג׳האד

מלחמת קודש; מלחמת מִצווה.

על־פי האִסלאם, מתחלק העולם ל**דַאר אל־אִסלאם** (״ארץ האסלאם״ או ״בית האסלאם״) — הארצות שבהן שולטים המֻסלמים — ול**דַאר אל־חַרְבּ** (״בית המלחמה״ או ״ארץ המלחמה״) — הארצות שבהן שולטים הכופרים הלא־מֻסלמים. נגד ארצות ״דאר אל־חרב״ חובה להילחם, עד אשר יקבלו את שלטון האסלאם. (ר׳ גם בערך ״מִצוות היסוד באסלאם״.)

ג׳הַאד הוכרז למעשה לא רק על לא־מסלמים, אלא גם על מסלמים, שנחשבו לכופרים. לעתים מזומנות במהלך ההיסטוריה הישנה והחדשה הכריזו מֻסלמים קנאים על מלחמת ג׳האד נגד מסלמים אחרים, שנחשבו בעיניהם למקילי־ראש במִצוות. באופן עקרוני, הג׳האד הוא מערכה, שמנהלת **כלל** אומת המֻסלמים בהנהגתו ועל־פי הכרזתו של הח׳ליפה. על כן מדויק יותר לכנות את מלחמת העת׳מאנים בנוצרים שבאירופה (בטרם השתלטו העת׳מאנים על שטחים מסלמיים באזורנו, וסלטניהם נטלו לעצמם את תואר הח׳ליפה) בשם שהם עצמם השתמשו — **עַ׳זְו**, דהיינו: פשיטה.

איור 138
לוחם מֻסלמי נלחם בצלבנים. ציור על נייר מפֻּסטאט (קאהיר העתיקה), המאה ה־12.

״אל־ג׳זאר״ (אחמד פאשא)

מושל אזור צידון (ועכו) בשנים 1775-1804.

נולד בבּוֹסְנִיָה למשפחה נוצרית. בילדותו אוסלם והפך לתליין בשירותו של **עלי בֵּי**, מושל מצרים (ר׳ לעיל 1.10.2). שם רכש את כינויו ״אל־גַ׳זַאר״, שפירושו ״הקצב״. ממצרים ברח לסוריה ועזר לעת׳מאנים לדכא את **ט׳אהר אל־עֻמַר** (ר׳ לעיל 1.10.4). ב־1775, לאחר רצח ט׳אהר אל־עֻמר, הוא קִיבל את מחוז צידון. ב־1777 העתיק את מושבו לעכו והפכהּ לעיר הראשית של אזור החוף.

אחמד "אל-גַ'זַאר" פיתח את עכו, בנה את מִסגדה הגדול ואת השוק המפורסם והקים מוסד לחינוך אנשי דת, שנקרא על שמו "אל-אַחְמַדיַה". בנמל עכו הקים צי קטן וכן ארגן את צבאו, שהורכב מבּוסנים, מאלבּנים וממַגְרֶבּים. הוא הצליח להרחיב את אזור שלטונו ולספח אליו חלקים ניכרים מסוריה ומלבנון. כמו כן עלה בידו להשיג מידה רבה של אי תלות ביחס לשלטון המרכזי באסתאנבול.

אל-ג'זאר היה ידוע באכזריותו הרבה ובעריצותו — תכונות שהשניאו אותו על התושבים. (באחד המקורות מסופר, כי "עשר שנים ויותר אחר מותו נראו תכופות בחוצות עכו בני-אדם ש'הקַצָב' ניקר את עינם, קטע את אוזנם או חלק מאפם".) הוא דיכא ללא פשרות ורחמים כל התקוממות נגדו. לשיאו הגיע ב-1799, כאשר הצליח — בסיועה של שייטת בריטית — לבלום את התקדמותו של צבא בונפארט.

ג'זיה

מס-גולגולת, שהטילו המֻסלמים מראשית ימי האסלאם על לא-מסלמים, בני העדות המונותאיסטיות (יהודים ונוצרים) בתוקף מעמדם כ"בני חסות" — **אַהְל אל-דִ'מַּה** — שאינם בני חורין. (לעובדי אלילים לא הותר לשלם את הגִ'זְיַה; הם חייבים היו לבחור בין התאסלמות לבין מוות.) בין עדות הנוצרים והיהודים לבין המדינה האסלאמית היה קיים מעין חוזה: הם הוכרו ו"נסבלו" כמיעוט חסר זכויות פוליטיות, מעמד שהבטיח את חייהם, את רכושם ואת חופש פולחנם, אך תבע מהם בתמורה תשלום שנתי של מס-הגולגולת (שממנו היה המֻסלם פטור), ששיעורו נקבע באופן שונה באזוריה השונים של האימפריה.

איור 139
פנים מסגד אל-ג'זאר בעכו

איורים 140-141

משמאל: קברו של אל־ג׳זאר, המצוי במסגד הנושא את שמו בעכו.

למטה: אל־ג׳זאר יושב לדין — ציור מראשית המאה ה־19. בתמונה נראה מזכירו האישי (כנראה היהודי ר׳ חיים פרחי), שאל־ג׳זאר ניקר את עינו הימנית וקטם את אפו...

הדיואן הקיסרי

הדִיוַאן הקיסרי שימש כממשלת הקיסרות העת'מאנית.

עד אמצע המאה ה־15 ישב הסלטאן בראש הדיואן הקיסרי. חברי הדיואן היו הוֶזיר הגדול ולצדו ישבו יתר הוֶזירים, המושלים הכלליים, השופטים העליונים, שר האוצר ופקידים בכירים אחרים. הדיואן הקיסרי עסק בכל העניינים המדיניים, הצבאיים והמינהליים ואף שימש כבית־דין גבוה. לפניו הובאו עניינים שונים, החל מהכרזות מלחמה או כריתת שלום וכלה בתלונה של האזרח הקטן נגד השלטון.

החלטות הדיואן נרשמו על־ידי פקידים והיו הבסיס להוצאת הצווים האימפריאליים השונים. במקרים רבים הגיש הוזיר הגדול את החלטות הדיואן לאישור הסלטאן. במקרה כזה היה הסלטאן רושם את החלטתו במו ידיו והחלטותיו אלו נקראו: **חַ'טִ־י־הֻמאיוּן** או **חַ'טִ־י־שַרִיף** (כלומר "צו מלכותי" או "צו אציל").

◀ למידע נוסף על הדיואן הקיסרי קרא אצל טולידאנו, ע"ע 65-66.

◇ להרחבה: א' הד, **מוסדות האימפריה העות'מאנית**, ע"ע 68-70.

הדירקטוריון הצרפתי

המוסד השלטוני העליון של הרפובליקה הצרפתית בתקופה שבין 27 באוקטובר 1795 ל־9 בנובמבר 1799. סמכויותיו נבעו מחוקה, שנתקבלה על־ידי הקוֹנְבֶנְט ("האֲסֵפה המכוננת" — שכוננה את הרפובליקה הצרפתית הראשונה), והוא קם במטרה להחליף את המשטר הרודני המהפכני במשטר חוקתי יציב. מכונני משטר זה קיוו, שהוא יצליח לקיים את עיקרי המהפכה תוך כדי השתחררות ממוראוֹתיה.

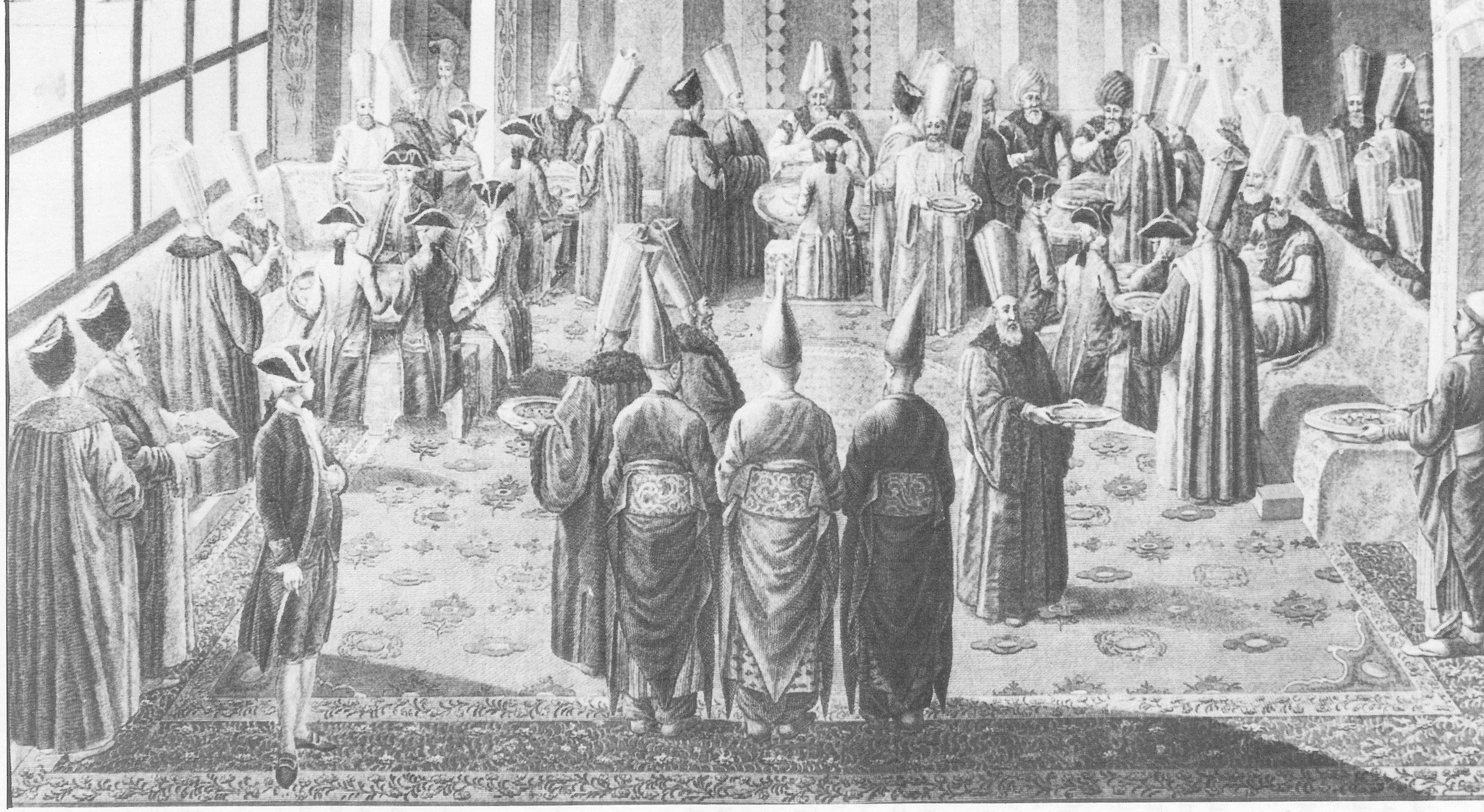
אולם הדירקטוריון נתקל בבעיות כלכליות קשות: האינפלציה הֶאֱמירָה, גביית המִסים נתקלה בקשיים רבים, והממשלה פשטה את הרגל. נוסף על כך נתגלו ה"דירקטורים", שהיו מעין נשיאות קולקטיבית של הרפובליקה, כחלשים וכמושחתים, וימי כהונתם היו רצופים מריבות ופילוגים, שהביאו לניסיונות התקוממות מלמטה ולהפיכות מלמעלה. כתוצאה מכך נותר הדירקטוריון תלוי למעשה בתמיכת הצבא. על רקע זה מינה הדירקטוריון את בונפארט, לאחר ששב ממצרים באוקטובר 1799, למושל הצבאי של פאריס. כמה שבועות לאחר מכן, בחודש נובמבר, ביצע בונפארט עצמו הפיכה ושם קץ לפעילות הדירקטוריון.

איור 142
נפוליאון בונפארט

דרוזים

העדה הדרוזית צמחה במאה ה־10 מן **הח'ליפות הפאטמית**, שנוסדה במצרים על־ידי תנועת **האִסמאעיליה**, שהיא פלג של **השיעה**. ב־1018 הפיץ **חַמְזה בן עלי** את תורתו, שהתבססה על התורה האִסמאעילית, אך הוסיף בה עיקר־אמונה, שהח'ליף הפאטמי **אל־חאכִּם** (996-1021) הוא התגלמות האלוהים, וכי הופעתו עלי־אדמות מבטלת את כל הדתות שקדמו לו.

איור 143
טקס קבלת פנים לשגרירים אירופיים אצל הוזיר הגדול בדיואן הקיסרי

העדה נקראת, כנראה, על שם עוזרו של חמזה בן עלי, **מֻחמד בן אסמאעיל אל־דַרַזִי**.

פרטיה של הדת הדרוזית הם סודיים, באופן עקרוני, ואמורים להיות ידועים רק ליחידי סגולה. הדרוזים מאמינים באל אחד, שאינו ניתן להגדרה או להשגה על־ידי השכל האנושי, אף שהופיע מספר פעמים בדמותו של אדם. ההופעה האחרונה היתה בדמותו של הח׳ליפה אל־חאכּם. אל־חאכּם — מאמינים הדרוזים — יחזור באחרית הימים כדי לפדות את המאמינים ולהעניש את הכופרים.

הדרוזים גם מאמינים, כי שבע תקופות עברו על העולם, ושבכל תקופה הופיע נביא ומסר לעולם דת חלקית. ככל שהופיע הנביא מאוחר יותר, כן התקרבה תורתו יותר לדת האמיתית. שבעת הנביאים הם: אדם, נוח, אברהם, משה, ישו, מֻחמד ומֻחמד בן אסמאעיל. בתקופת משה פעל הנביא **שֻעַיְבּ**, שהפיץ את האמונה האמיתית רק בקרב יחידי סגולה. הנביא שֻעיב מקודש אצל הדרוזים, ואחת לשנה הם עולים לרגל לקברו שבקרני חיטין כדי לחוג את חג **נֶבִּי שֻעַיבּ**.

העדה הדרוזית מחולקת **לעֻקַאל** (ה״נבונים״), המעטים המוכנסים בסודות הדת, **ולגֻ׳הַאל** (ה״בורים״) — רוב בני העדה, שאינם יודעים דבר על הדת.

בימינו מצויים הדרוזים בשלושה ריכוזים עיקריים: בג׳בֶּל אל־דְרוּז ובואדי אל־תים שבסוריה, בלבנון, ובהרי הגליל והכרמל שבישראל.

הִג׳רה

בשנים הראשונות לפעילותו של **מֻחמד** בעיר **מֶכּה** הוא נרדף על־ידי נכבדי העיר ועשיריה, אשר המִצוות שדרש מהם הנביא לקיים היו קריאת תיגר הן על אורח חייהם והן על אמונתם האלילית.

בעקבות הרדיפות החלו חסידיו של מֻחמד לעבור בהדרגה לעיר **אל־מדינה** — השוכנת מצפון למכה, והיא העיר השנייה בחשיבותה בחִג׳אז — עד שנותרו במכה רק מֻחמד ותומכיו הקרובים בלבד, ביניהם **אבו בּכּר** חותנו ובן־דודו **עלי**. אך גם גרעין קטן זה נאלץ להימלט על נפשו, והיום שבו החל מסע ״הגירה״ (הִגְ׳רָה) זה של מחמד וחבריו ממכה למדינה — 15 ביולי שנת 622 — הפך נקודת המוצא של הלוח המֻסלמי.

מחמד נתקבל במדינה כמנהיג דתי, ותושביה קיבלו על עצמם ברובם את דת האסלאם. באל־מדינה שקד מחמד על בניית כוחו ועל ארגון העדה המסלמית, לקראת שובו (ב־630) למכה, הפעם כמנצח.

ההִג׳רה נחשבת למאורע רב חשיבות בתולדות האסלאם. לבד מעניין הלוח השפיעה ההִג׳רה גם על הלכות שונות באסלאם. כך, למשל, מתירה ההלכה האסלאמית למֻסלִם לנטוש יישוב שתושביו כופרים — על מנת לשוב אליו מאוחר יותר עם לוחמי הגִ׳האד, לכובשו ולהוסיפו **לדאר אל־אסלאם**.

הופעת המונח ״המזרח התיכון״

המונח **המזרח התיכון** הוא חדש יחסית. עד לראשית המאה ה־20, נקרא האזור ״המזרח הקרוב״, ״המזרח״, או ״האוריינט״. את המונח ״המזרח התיכון״ חידש ההיסטוריון הימי האמריקאי **אלפרד מאהאן** (Alfred T. Mahan) בשנת 1902.

איור 144
דרוזים בטקס העלייה לקברו של נבי שֻעַיב

במקורו נועד מונח זה לציון האזור, שמרכזו במפרץ הפרסי ואשר משתרע בין חצי־האי ערב להודו. הגדרה זו לתכולתו הגיאוגרפית של המזרח התיכון נבעה מעיסוקו של מאהאן בהיסטוריה ובאסטרטגיה ימיים, ומתפיסתו את המפרץ הפרסי כנקודת מוקד ימית במזרח (התיכון).

העיתון "טיימס" (Times) הלונדוני אימץ את המונח "המזרח התיכון", ולאחר מכן עשתה זאת גם הממשלה הבריטית. תוך שנים מעטות זכה המונח לתפוצה רחבה, הוכנס לשימוש נרחב הן על־ידי ממשלות והן על־ידי אמצעי התקשורת, ונעשה שגור בפי הציבור.

וזיר; וזיר גדול

מקור המִלה **וֶזיר** בפרסית פהלוית, ומשמעותה שופט. אצל העבאסים והסלג'וקים הופיעה המִלה במשמעות של שר ויועץ. אצל העת'מאנים הופיעה בתחילה כתואר למפקד צבאי. במאות ה־15 וה־16 ניתן התואר הזה גם לפקידים בכירים, החברים בדיואן הקיסרי, ולמושלים כלליים אחדים.

הוֶזיר הגדול היה ראש הוֶזירים (סמל מעמדו היה נס, הנושא חמישה זנבות סוס. לוֶזיר רגיל היה נס הנושא שלושה זנבות בלבד). סמכות הוזיר הגדול נתעצמה במאות ה־17 וה־18, עת מסר לו הסֻלטאן את רסן השלטון בפועל והסתגר בארמונו.

הוֶזיר הגדול שימש ממלא־מקומו של הסלטאן. הוא היה ראש המינהל האזרחי והצבאי ושופט עליון, ורק בענייני החצר והדת לא התעסק. ארמונו, שבו נמצאו משרדי הממשלה, נקרא **השער העליון (בַּאבִ־י עַאלִי)** — ובשם זה כוּנתה לא אחת ממשלת האימפריה כולה, או אף הסלטאן עצמו. למעשה הפך ה"שער העליון" למרכז השלטון במקום חצר הסלטאן.

למרות סמכויותיו ומעמדו הרם נשאר הוֶזיר הגדול כפוּף לסלטאן ולשגיונותיו, וגורלו האישי היה נתון בכף. מעטים היו הוזירים ששירתו תקופות ארוכות. רבים מהם הוגלו, הוצאו להורג, ורכושם הוחרם על־ידי הסלטאן.

◀ מידע נוסף על הוזיר הגדול תמצא בספרו של טולידאנו, ע"ע 64-67.

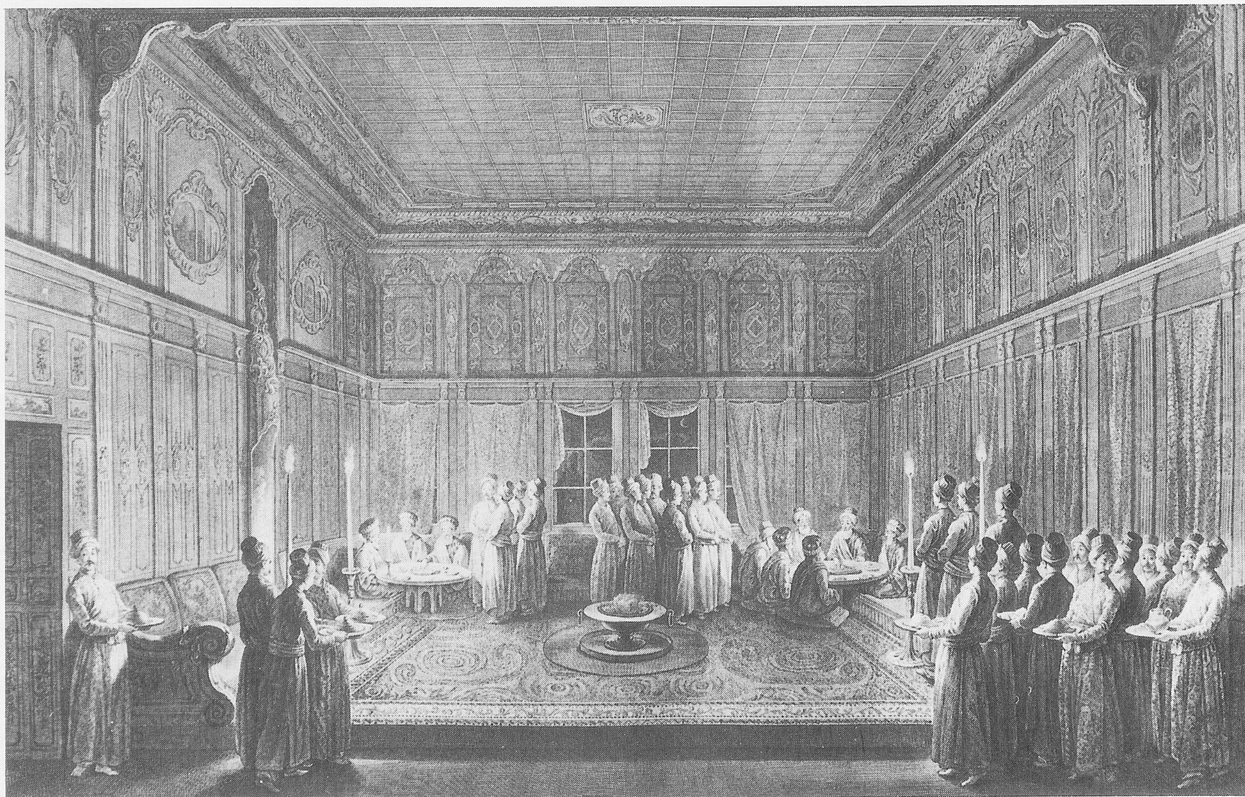
◇ להרחבה: א' הד, **מוסדות האימפריה העות'מאנית**, ע"ע 59-64.

וילאית; ואלי

וִילַאיֶת הוא פלך באימפריה העת'מאנית (ולאיה בערבית: שלטון, מחוז). בימי ראשית האימפריה הפלך נקרא **אֵיַאלֶת** או **בֵּילֶרבֵּילִיק**. (המונח **וילאית** הפך רישמי ובלעדי בחוק שפורסם ב־1864).

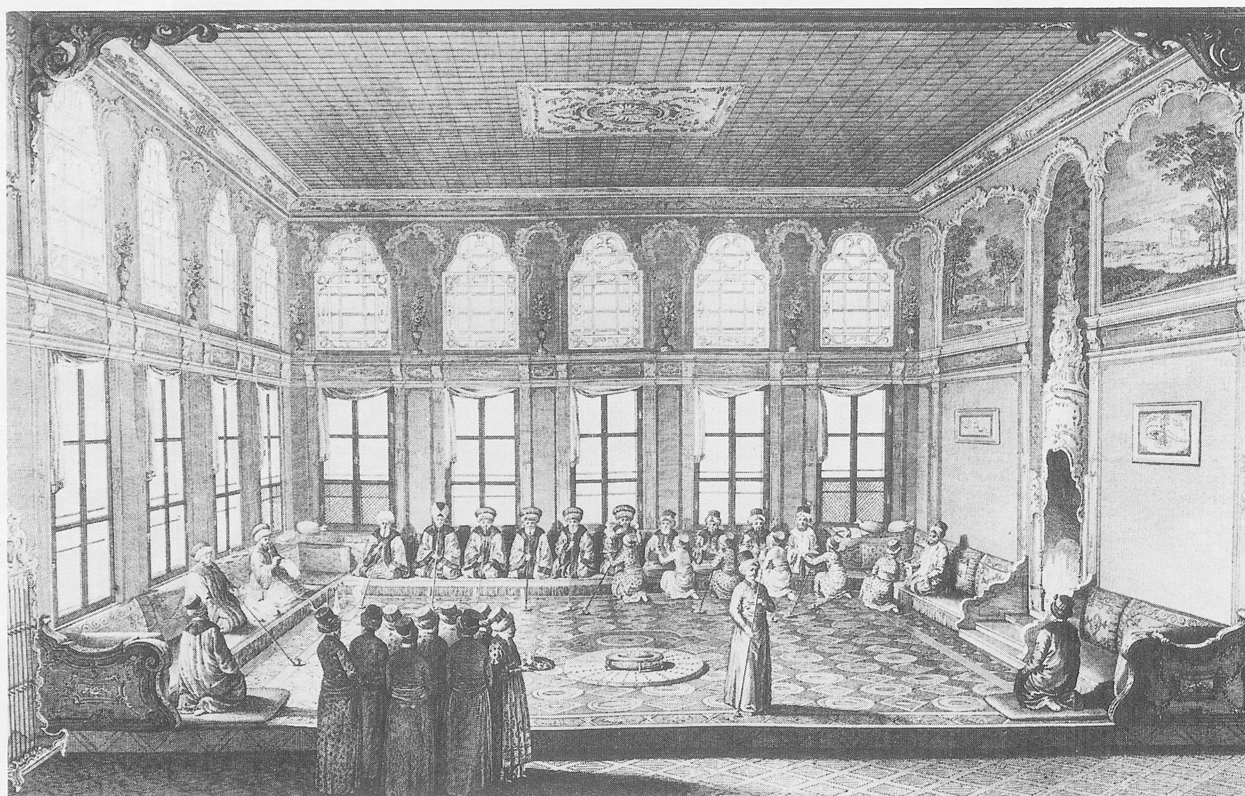
מספר הוִילאיתים השתנה עם התפשטות האימפריה וכן חלו שינויים בגבולות שבין הוִילאיתים.

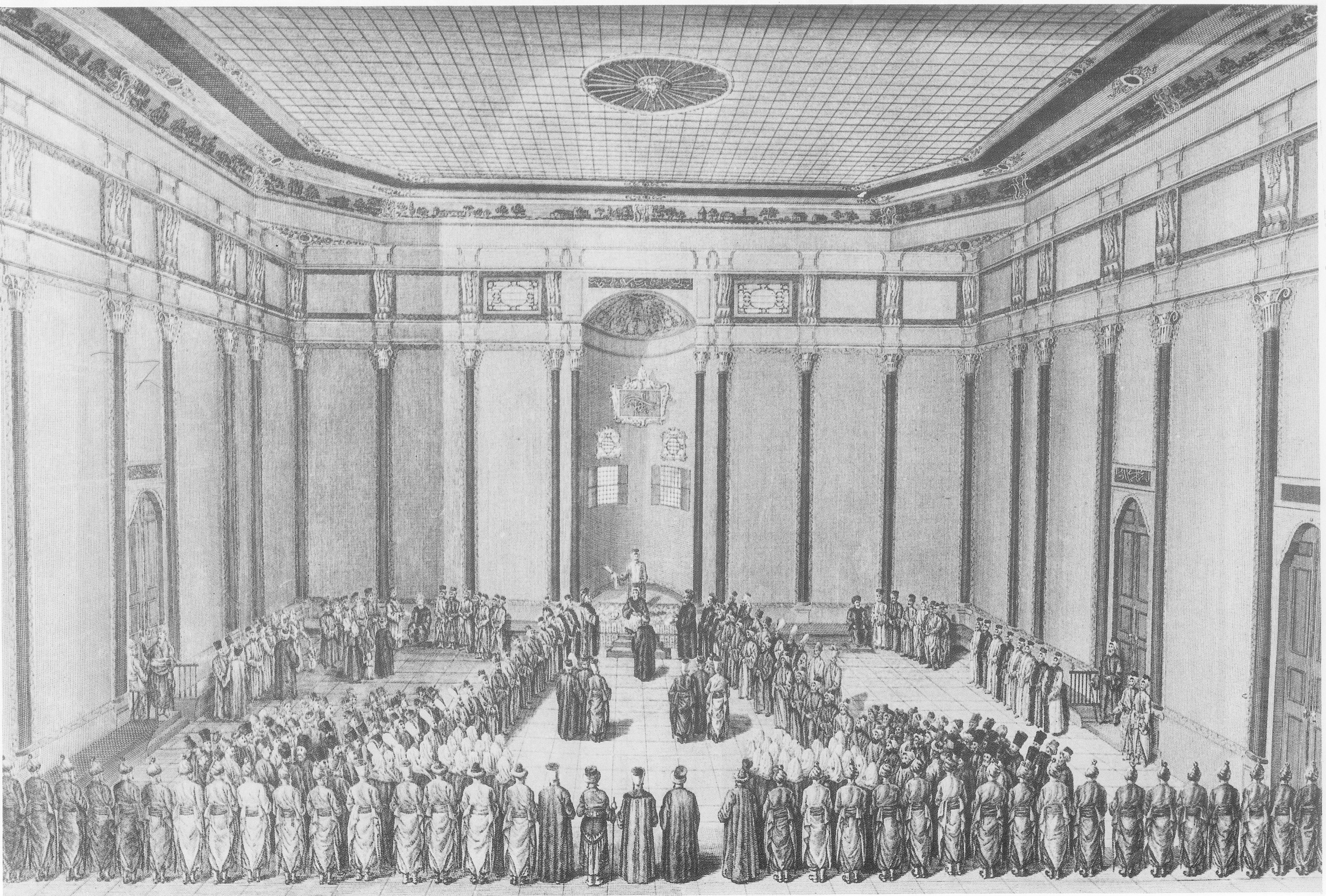
בראש כל פלך עמד **וַאלִי** — מושל הפלך בעל תואר **פאשא** (סמל מעמדו היה נס בעל שני זנבות סוס).

איור 145
סעודת חג סיום צום הרַמַדָאן (עִיד אל-פִטְר) אצל הוזיר הגדול. איור מתוך ספרו של מ׳ ד׳וסון (M. D'ohsson), אציל צרפתי, שהיה מזכירו ומתורגמנו של מלך שוודיה ושהה בחצר הסלטאן באסתאנבול. הספר הופיע בפאריס, בשנת 1787.

איור 146
טרקלינו של הוזיר הגדול בארמון הקיסרי. איור מספרו של ד׳וסון.

איור 147 בית־המשפט של הוזיר הגדול. איור מספרו של ד׳וסון.

וקף

(ערבית; ברבים: אַוְקָאף). מילולית: הקדש; הקדשים. מוסד ההקדשים באסלאם.

הוַקְף הוא הקדש מֻסלמִי — נכס פרטי (קרקעות, בניינים וכיו״ב), שהוקדש על־ידי השליט או על־ידי הפרט למטרות דתיות או למטרות צדקה.

קיימים שני סוגי הקדשים:

- **וקף חַ׳יְרִי**: וקף המוקדש לטובת הכלל — לגמילות חסדים וכן לבנייתם ולהחזקתם של מוסדות ציבור ושל מִתקני ציבור, כגון מִסגדים, מַדרסות (ר׳ הערך ״מדרסה״), בתי־יתומים, מוסדות סעד, בתי־חולים, סִפריות, גשרים ותעלות מים.
- **וקף אַהְלִי**: וקף המוקדש למשפחתו של המקדיש. וקף מסוג זה נוּצל בדרך כלל למניעת פיצולן של ירושות והכנסותיו בלבד חולקו לנהנים. וקף כזה מנוּצל לגמילות חסדים לטובת הכלל במות אחרון היורשים.

את ההקדש אסור למכור או למשכן, אך מותר להחליפו.

חשיבותם של ההקדשים בכך, שהם מימנו פעולות שהמדינה לא עסקה בהן, כגון עזרה סוציאלית, החזקת מוסדות־ציבור, בניית גשרים, פונדקי־דרכים, הספקת שירותים וכיו״ב.

◇ להרחבה ראה: ג׳ בֶּר, **מבוא לתולדות היחסים האגרריים במזרח התיכון 1970-1800** (תל־אביב, 1971), ע״ע 73-82.

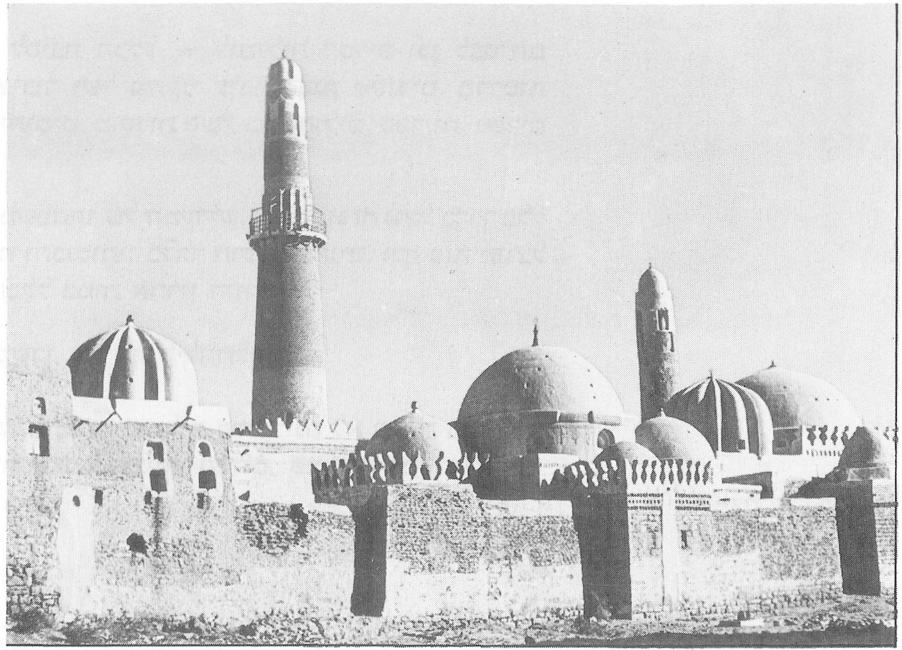
הזידים בתימן

הזַיְדים הם פלג של השיעה, המאמין כי האִמאם החמישי היה **זַיד אִבְּן זַין אל־עאבִּדין**, נכדו של חֻסין, שנהרג **בקרב כרבלא** (ר׳ ערך), ולא **מֻחמד אל־באקר**, נכד אחר של חסין. זיד נהרג ב־740 בעת מרד נגד האֻמיים. בשנים 863-928 שלטה שושלת זידית בטַבַּרִסְתַאן שבפרס ומאז שנת 901 שליטים הזידים בתימן.

שלא כשיעים האחרים, הזידים אינם מאמינים בעיקרון **האִמאם הנִסתר**, אלא רואים בצאצאיו החיים של **זיד** את מנהיגיהם. מבחינה זאת הם קרובים יותר לסֻנה מאשר לזרם העיקרי שבשיעה.

באמצע המאה ה־16 התמרדו הזידים בתימן נגד השלטון העת׳מאני. בשנת 1567 איבדו העת׳מאנים כמעט את כל תימן. הסֻלטאן סלים השני שלח כוח בראשות סִנאן, הוואלי של מצרים, וכוח זה התקדם כלפי בירת תימן, צנעה, בשעה שמפקד הצי הע׳תמאני כבש את עדן. תחת איומו של סִנאן הסכים האמאם הזידי במאי 1570 לשאת ולתת על שלום. הסלטאן מינה מושל עת׳מאני חדש על תימן, והלה דיכא סופית את המרידה.

השבטים הזידים של תימן היו בסיס שלטונם של האִמאמים הזידיים בצפון־תימן (הזידיה לא חדרה לדרום־תימן; תושביה הם סֻנים שַאפִעִים) עד למהפכה ב־1962, וגם היום הם עמוד השדרה של **הרפובליקה הערבית של תימן** — המכונה "צפון־תימן" — אחת משתי מדינות תימן (האחרת היא **הרפובליקה הדמוקרטית העממית של תימן**, המכונה "דרום־תימן").

איור 148
קברות האמאמים הזֵידים בצַעדה שבתימן

חברי הדיואן של קאהיר

תשעת השיח'ים, שכיהנו בדיואַן של קאהיר בתקופת הכיבוש הצרפתי, היו **אל־שַרקַאוי, אל־בַּכְּרִי, מֻצטפא אל־צַאוִי, סֻלימאן אל־פַיומי, מוסא אל־סַרסִי, מֻצטפא אל־דַמַנְהורִי, אחמד אל־עַרישִי, יוּסֻף אל־שֻבַּרְח'יתִי ומֻחמד אל־דַאח'ילִי.**

ההיסטוריון המצרי אל־גַ'בַּרְתִי (ר' ערך) מציין, שהשיח'ים של העיר הם אשר בחרו במעין בחירה חופשית את חברי הדיוַאן, והצו של בונפארט בא רק לאשר את המינויים. אולם לא כל השיח'ים הסכימו ליטול חלק במוסד, שסימל את השלטון הזר. בין המסרבים להשתתף ב"קומדיה השלטונית של הצרפתים" (כפי שכינה זאת היסטוריון מצרי אחר, אל־ראפעי) היו השיח'ים אל־סאדאת, עֻמַר מַכְּרַם ומֻחמד אל־אַמִיר (מכאן אף השוני בין רשימת השמות של חברי הדיואן, כפי שהיא מופיעה אצל ג'ברתי, לבין אותה רשימה כפי שהיא מופיעה בצו בונפארט; בצו בונפארט נכללים השלושה בקרב חברי הדיוַאן).

להלן נביא ביוגרפיות קצרות על שלושת המתנגדים הראשיים, שהיו מחשובי האישים המצריים בזמנם, וכן סקירות על שלושת הבולטים מתשעת חברי הדיוַאן.

הסיד עֻמַר מכרם

הסיד עֻמַר מַכְּרַם, מבכירי העֻלַמא במצרים, היה נַקִיבּ אל-אשראף במצרים לפני בוא הצרפתים ועמד בראש המַשַאיִח', שהתנגדו לכיבוש. לאחר תבוסת הממלוכים בקרב הפירמידות הוא מיאן להישאר בקאהיר, סירב להשתתף בדיואן והיגר לסוריה. הוא נשאר ביפו, עד שנפלה אף היא בידי הצרפתים, ושם פגש בבונפארט. המצביא הצרפתי ציווה להחזיר את עֻמר מכּרם למצרים בכבוד גדול, אך גם לאחר שחזר למצרים, סירב מכרם לשתף פעולה עם הצרפתים.

הסיד עֻמר מכּרם היה ממנהיגי המרד, שפרץ בקאהיר נגד הכיבוש הצרפתי. לאחר דיכויו של המרד נאלץ שוב להגר ממצרים. הוא חזר אליה רק לאחר פינוי הצרפתים, ואז מונה שוב לנקיב אל-אשראף.

איור 149
חצר מסגד אל-אַזְהַר. במקום זה לימדו רוב השיח'ים שכיהנו בדיואן של קאהיר והוא שימש אחד ממוקדי ההתנגדות לשלטון הצרפתי.

בשנת 1804 נטל מכרם חלק במרידה נגד הממלוכים, ובמאי 1805 תמך במֻחמד עלי, הוַאלי העֻת'מאני (שעליו נלמד ביחידה הבאה). בכך סייע לעלייתו לשלטון של האיש, שעתיד היה להעלות את מצרים על דרך המודרניזציה. אולם משהחל מֻחמד עלי לבצע ריפורמות, שפגעו במערכות המסורתיות, ובייחוד בשיטת האִלְתִזאם, שהיתה משענתה הכלכלית של שכבת העֻלַמא, החל עֻמר מכרם להתנגד לשלטונו. לפיכך הדיחו מחמד עלי בשנת 1809.

הסיד מחמד אל-סאדאת

נצר למשפחת אל-סאדאת המכובדת. היה מלומד ידוע ובעל מעמד מכובד ביותר במצרים. הוא לימד באל-אזהר לימודי דת ושפות והיה אהוד על בני השכבות הנמוכות בשל אורחותיו העממיות. לפיכך זכה להשפעה רבה במצרים לפני בוא

הצרפתים, בזמן שהייתם ולאחר פינויים. בתקופת הממלוכים התפרסם כמגינם של ההמונים בפני מעשי עושק של השליטים, אך התייצב גם לצד הממלוכים משנשלח כנגדם הוָאלי העֻת'מאני בשנת 1786. עת כבשה צרפת את מצרים גינה אל־סאדאת את הממלוכים וטען, כי הם אשמים בהידרדרותה של מצרים ובהפקרת תושביה בידי הצרפתים.

אל־סאדאת **סירב** להשתתף בדיואן של בונפארט והואשם בהנהגת המרידות בקאהיר. אולם בונפארט לא רצה להעמידו למשפט, כי חשש, שהריגתו של העָאלִם הפופולארי תעורר תגובות שליליות. אף שעֻמַר מכּרם ומחמד אל־סאדאת עמדו שניהם בראש המרידות נגד הצרפתים, נגלע קרע ביניהם בתקופת מֻחמד עלי, כאשר אל־סאדאת הצטרף למֻחמד עלי נגד עמר מכּרם וקיבל עליו — עם הדחתו של מכּרם — את משרת **נַקִיב אל־אשראף**.

השיח' מחמד אל־אמיר

מגדולי העֻלַמא בדורו. רכש השכלה בתחומי ההנדסה והאסטרונומיה, נוסף על לימודי קודש. התפרסם בכל רחבי המזרח, כולל אִסטאנבּוּל הבירה, שם למד וזכה לכבוד רב.

הוא נבחר לדיואן של בונפארט וכן לדיואן של גנראל מֶנוּ, אך סירב להשתתף בהם, והצרפתים כלאו אותו במצודה של קאהיר במאי 1801.

השיח' עבדאללה אל־שרקאוי

אל־שַרקאוִי היה **שיח' אל־אזהר**, ובתוקף משרתו זו ראש העֻלַמא ובעל עמדה מכובדת מאוד במצרים. בשל השפעתו הרבה על ההמונים הצליח לגייסם למרידות בשלהי תקופת הממלוכים נגד אִבראהים ומֻראד.

היה ראש הדיואן שהקים בונפארט, ולאחר מכן ראש הדיואן שהקים מֶנוּ. יחסיו עם הצרפתים התאפיינו בהיעדר עקביות: הוא סירב לענוד את תג ה"טריקולור", והשליכו על הרצפה לעיניו הזועמות של בונפארט.* בתקופת מנו נחשד בנטילת חלק ברצח קלֶבֶּר, ומדי פעם נעצר על־ידי הצרפתים בשל האשמות שונות. אולם בו־בזמן הוא היה מקורב לצרפתים, הושפע מהם רבות, חיקה את מִנהגיהם, התיידד עמם וטען, כי לא באו למצרים, אלא כדי לסלק את הממלוכים ולהביא ברכה לתושבי הארץ. מבקריו טענו, שראוי היה לו להתנהג כעֻמַר מכּרם ומחמד אל־סאדאת. ג'ברתי אף מאשימו בהפקת תועלת אישית רבה מהמִשרות שנתנו לו הצרפתים ובהתעשרות מרכושם של בני מצרים, שנהרגו בידיהם.

* ר' איור חוצץ בפתח יחידה 2

השיח' מצטפא אל־צאוי

עאלם שלימד באל־אזהר קֻראן, ספרות, שירה ורטוריקה. היה מועמד להיות **שיח' אל־אזהר**, אך הפסיד את המשרה לשיח' אל־שַרקאוִי.

לאחר שהוכו הממלוכים **בקרב הפירמידות** (ר' ערך), נפגשו מֻצטפא אל־צָאוִי וסֻלימאן אל־פַיוּמִי עם בונפארט כנציגים של תושבי קאהיר.

מצטפא אל־צאוי נבחר לדיואן של בונפארט ולדיואן של מֶנוּ. לאחר דיכוי המרידה השנייה התנכלו לו הצרפתים וחייבו אותו לשלם חלק מהקנס שהוטל על תושבי קאהיר. הוא נעצר שנית במארס 1801 לאחר ההתקפה האנגלית־עת'מאנית.

השיח' סְלימאן אל־פיומי

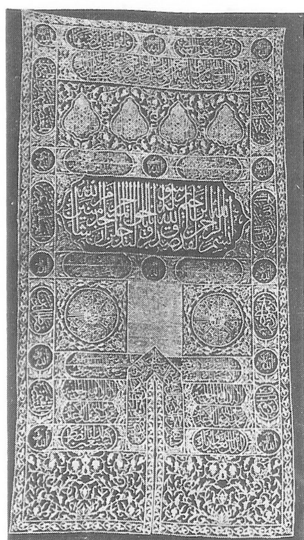
לימד באל־אזהר. ג'ברתי מעיד עליו, שהשכלתו היתה דלה, אך ניחן במידות טובות, בצניעות ובנדיבות.

הוא נבחר לדיוַאן של בונפארט ולדיוַאן של מנו והיה מחבריו הפעילים. עם זאת חשדו בו הצרפתים, שנטל חלק במרידות, והוא הושם תחת מעקב.

בתקופת מנו הפך להיות שיח' השיח'ים. בשלהי תקופת הצרפתים גברו חשדותיהם נגדו. הוא נעצר במצודה, אך שוחרר כאשר הגיעו הידיעות על התארגנות ההתקפה האנגלית־עת'מאנית.

איור 150
שיח' עבדאללה אל־שַרְקאוִי, ראש הדיואן של קאהיר.

איור 151
הפרוכת שעל אבן הכַּעְבָּה במסגד הגדול במכה

החג׳, הכעבה ומסגד קבר הנביא

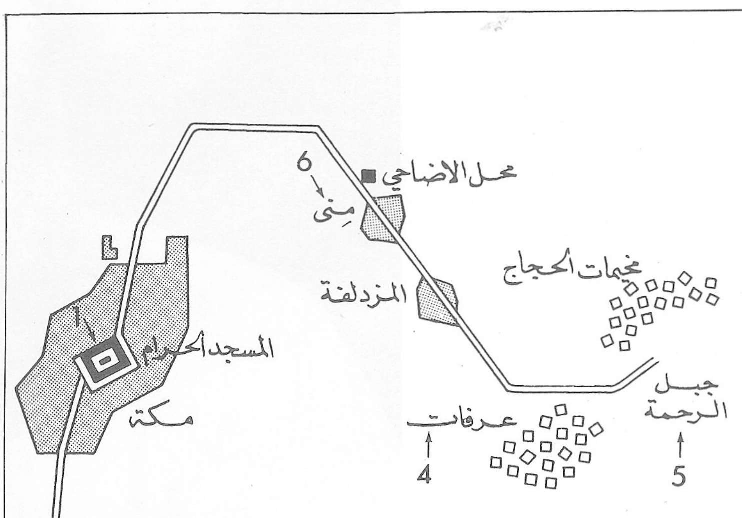
בתקופה הטרום־אסלאמית היה נפוץ בחצי־האי ערב פולחן האבנים הקדושות. התושבים האמינו, כי האבנים מייצגות את האלוהות ואף משמשות לה מקום משכן.

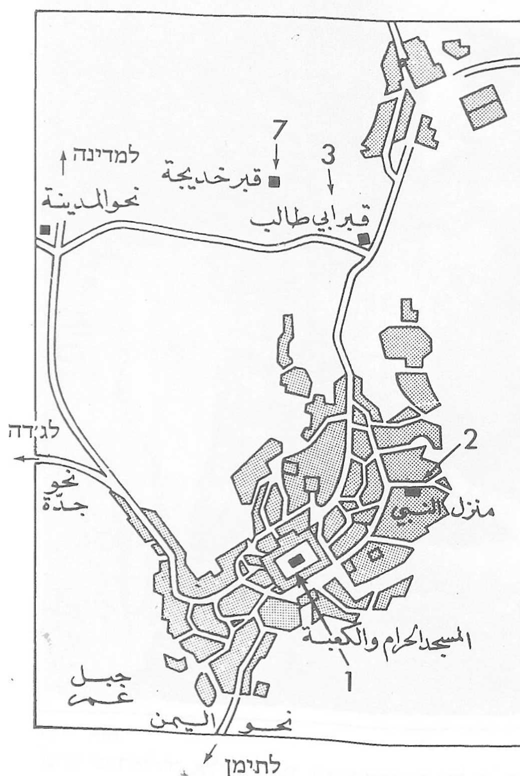
החשובה באבנים אלו היתה האבן השחורה של מכה, שהושמה בבניין **הכַּעְבָּה**, ואשר שימשה יעד לעולי־רגל מכל רחבי חצי־האי.

את המסורת של עלייה לרגל למקדשי מכה וסביבותיה — **החַג׳** — העביר לאִסלאם מֻחמד עצמו. מֻחמד אמנם נתן תכנים חדשים למִנהגים הישנים, כשהוא מייחס את הקמת הכַּעבּה לאברהם ולישמעאל ומייחדה בכך לעבודת אֵל אחד, אך עצם המִנהגים של החג׳ השתנו אך במעט. טקסי החג׳ הם **מורשה אלילית** שנותרה באִסלאם, ולא פעם נשמעו בקרב המֻסלמים קולות תמיהה ומחאה על האלמֶנטים הפגאניים שנשתמרו בהם. הוַהאבִּים (ר׳ לעיל 1.10.7), לא היססו לפגוע בכעבה וראו בפולחן סביבה עבודת אלילים.

גם קברו של מֻחמד במדינה, שמעליו נבנה מסגד, נעשה מוקד לעלייה לרגל.

איור 152
סכימה של המקומות הקדושים במכה, שבהם נערכים טקסי החג׳, ובמרכזם המסגד הגדול.

1. המסגד הגדול והכעבה
2. מקום ההתגלות לנביא
3. קבר אבו־טאלב
4. הר ערפאת
5. הר הרחמים
6. מִנא (עמק בקרבת מכה; התחנה הסופית בדרך עולי הרגל, שם נערך טקס זבח הקורבן)
7. קבר חדיג׳ה (אשת הנביא)

איור 153
נושאי האפיריון, שבראש שיירת החג׳ למכה. לחג׳ יצאו מדי שנה שתי שיירות עיקריות: האחת יצאה מקאהיר (ואליה הצטרפו אנשי צפון־אפריקה) והשנייה יצאה מדמשק. איור מתוך כתב־יד מסלמי מימי הביניים. על הדגלים שברקע כתוב: ״אין אלוה מבלעדי אללה״.

איור 154

טקס הקפת הכעבה בעת החג׳. צילום בשער הירחון המסלמי רב התפוצה **מִנבר אל-אסלאם**, היוצא לאור בקאהיר.

החג'אז

חבל בצפון־מערב חצי־האי ערב. בערבית: אל־חִגָ'אז.

בתקופה האלילית הטרום־אסלאמית (תקופת הג'אהִלִיָה) שימש חבל החִג'אז למעבר שיירות מסחר, שהובילו סחורות מהודו לחופי הים התיכון. שלוש הערים הגדולות של החִג'אז: מכה, מדינה וטאיף, התפרנסו בעיקר מסחר זה.

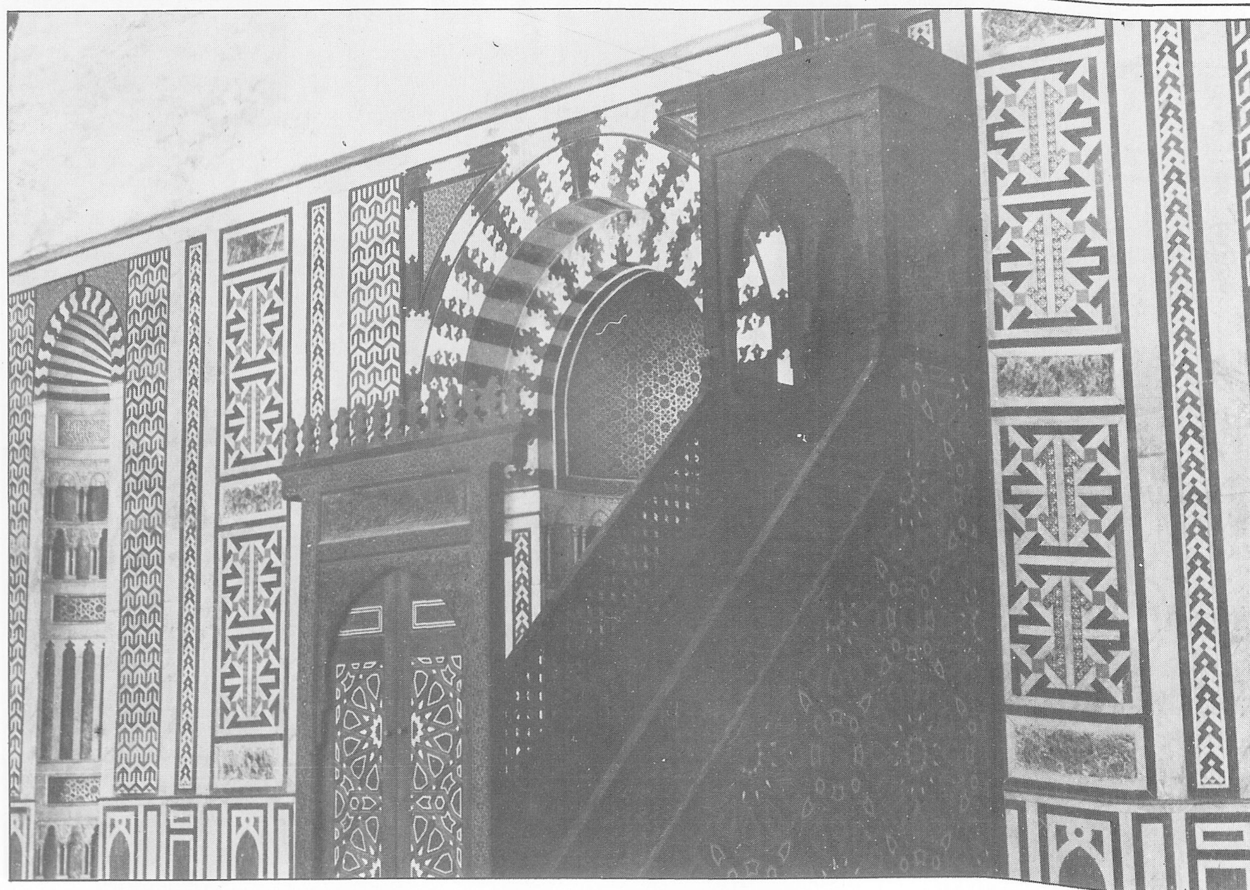
בשנת 570 נולד הנביא מֻחמד במכה ובשנת 621 היגר למדינה (ההִגְ'רָה; ר' ערך), שם הפיץ את תורת האִסלאם וייסד את המדינה המֻסלמית. גם לאחר מות הנביא נשאר החִג'אז מרכז העולם המסלמי. אחת ממצוות היסוד של האסלאם, היא העלייה לרגל למכה (מִצוות החַג'), ועל כל מֻסלם הבריא בגופו ובנפשו, בין גבר ובין אשה, לעלות לרגל למכה לפחות פעם אחת בחייו. (ר' גם הערכים "מִצוות היסוד באסלאם"; "החג', הכעבה ומסגד קבר הנביא").

ח'טבה

המקור מערבית; מילולית: נאום, דרשה.

החֻ'טְבָּה היא הדרשה, שנושא במסגד הדרשן (החַ'טִיב) מעל דוכן מוגבה (המִנְבַּר) בעת תפילת יום שישי, שהוא היום הקדוש לאסלאם. בחֻ'טבה קורא הדרשן למאמינים לדבוק בקיום המִצוות, ואת דבריו הוא מלווה לעתים קרובות בתיאורי

איור 155
המנבר במסגד שבמַדְרַסַת סֻלטאן חַסַן שבקאהיר. המסגד נבנה בשנת 1362.

יום־הדין, שבו יוטלו על החוטאים עונשים חמורים. בחֻ'טבה גם נושא הדרשן ברכות שונות לאללה, לנביא וכן לשליטים ולכל עדת המאמינים. כמו כן קיימת בחֻ'טבה התייחסות לעניינים יומיומיים, ומכאן **חשיבותה הפוליטית**. בהתייחסות לאקטואליה נותנים הדרשנים ביטוי לעמדותיהם הפוליטיות, או לעמדות הפוליטיות של השלטון.

ח'ליפה (ח'ליף)

מילולית: ממלא־מקום. **ח'ליפה** הוא קיצור התואר **ח'לִיפַת רַסוּל אללה**. כלומר ממלא־מקומו של שליח אלוהים, שהוא הנביא מֻחמד.

איור 156
המִנבר במסגד הגדול ברמלה. המבנה במקורו היה קתדרלה צלבנית מהמאה ה־12, אשר הוסבה למסגד לאחר גירוש הצלבנים.

במקורן היו סמכויותיו של הח׳ליפה בתחום הביצוע בלבד. כלומר, תפקידו היה חילוני לחלוטין. עם מותו של מחמד, ״חוֹתם הנביאים״, ננעלו שערי הנבואה בפני בני־האדם, ויורשיו התגדרו בתחומי הביצוע בלבד. (על פירוש החוק האלוהי, שניתן לבני־האדם בתקופת מֻחמד, התמנו מעתה חכמי ההלכה — **הפֻקַהַא**.)

אולם, במשך הזמן חרג מוסד הח׳ליפות ממשמעותו המקורית. בזמן ח׳ליפות בית־עבאס אף שובש התואר ״ח׳ליפת רסול אללה״ והפך לעתים לתואר **ח׳ליפת אללה**, דהיינו ממלא־מקום אללה עלי אדמות.

זמן קצר לאחר עליית בית־עבאס החל מוסד הח׳ליפות שוקע. לשליטים מקומיים, שקמו בסוף המאה התשיעית עם התפוררות האימפריה העבאסית, לא היתה כל זיקה לח׳ליפה היושב בבגדאד, וכמה מהם אף הכריזו עצמם ח׳ליפים. שטחי שלטונו של הח׳ליפה הצטמצמו — לעתים כללו אלה את בגדאד וסביבותיה בלבד — ובתקופות מסוימות הוא לא נהנה מעצמאות אף בבירתו, והשלטון היה נתון בידיהם של אנשי צבא ממוצא פרסי או תורכי, דוגמת הסֶלג׳וּקים. משנשללו מן הח׳ליפה רוב סמכויותיו הפוליטיות הפך התואר ״ח׳ליפה״ לתואר המסמל מנהיגות אִסלאמית מסורתית (מעין רוחנית), בעוד שהסלטאנים היו השליטים החילוניים.

באופן זה רוקן מוסד הח׳ליפות מתוכנו, ושליטים השתמשו בו על מנת לתת לגיטימציה לשלטונם. לאחר שכבשו המונגולים את בגדאד בשנת 1258 הועבר מוסד הח׳ליפות לקאהיר. הסֻלטאן הממלוכי של מצרים, **בַּיְבַּרְס**, הושיב על כס הח׳ליפות נצר מבית־עבאס, אשר היה משולל כל סמכות שלטונית, וכל תפקידו היה להעניק את הילת הח׳ליפות המסורתית לשלטון הממלוכים.

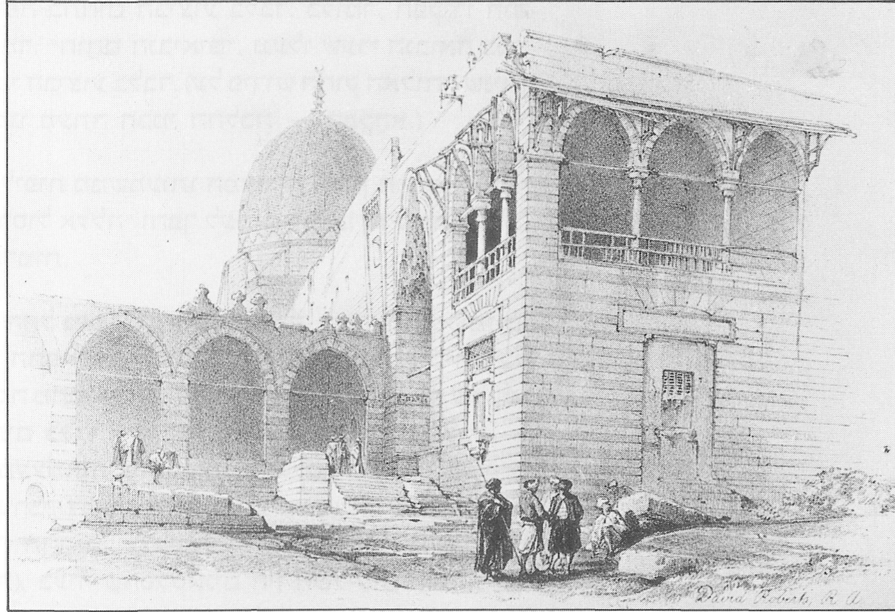
עם כיבוש מצרים על־ידי סלים הראשון בשנת 1517 בטלה למעשה גם המִשׂרה הנומינלית הזו.

לקראת סוף המאה ה־18 שוב הופיע התואר ח׳ליפה, כאשר הסֻלטאן העת׳מאני, **עבד אל־חמיד הראשון** (1774-1789), צירף אותו לרשימת תאריו. צעד זה נעשה כדי

איור 157

האריה — סמלו של הסֻלטאן הממלוכי בַּיבַּרְס, כפי שהוא מופיע על גבי גשר ג׳נדַאס שעל־ידי לוד.

איור 158
אחד מקברי הח׳ליפים שבקאהיר. ציור משנת 1856.

לדרוש זכות להגנה על המֻסלמים הטַטַרים (הכתיב הערבי: תַאתַארים), שהיו אותה עת נתיניה המסלמיים הראשונים של האימפריה, שנפלו בידי נוצרים בעקבות הכיבושים הרוסיים.

לתואר ״ח׳ליפה״ נודעה חשיבות רבה בימיו של הסלטאן **עבד אל־חמיד השני** (1909-1876) במסגרת מדיניותו הפאן־אִסלאמית, שעליה נלמד באחת היחידות הבאות.

בשנת 1924 הכריזה תורכיה על ביטול מוסד הח׳ליפות.

איור 160
דיוקן הסלטאן עבד אל־חמיד השני

◇ להרחבה ראה: מ׳ שרון, ״החליפות״, בתוך: ח׳ לצרוס־יפה (עורכת). **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, ע״ע 124-127.

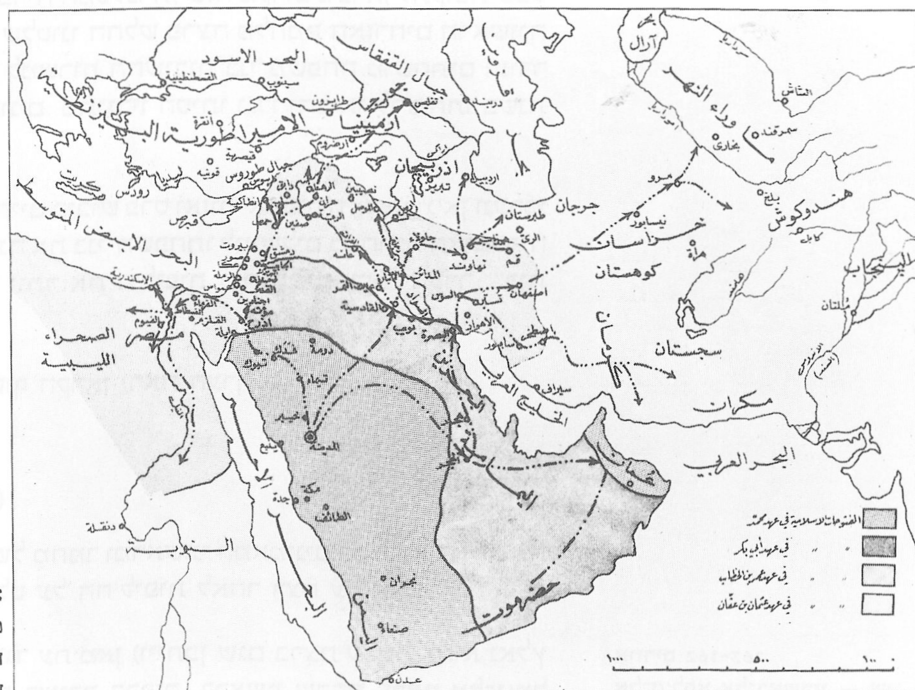
איור 159
מטבע של הסלטאן עבד אל־חמיד הראשון, שנטבע באסתאנבול. העיטור על שני צדי המטבע מבוסס על הכתב הערבי בלבד. בצד אחד (משמאל) — הכתובת ההיסטורית. בצד השני טֻגרא — הסמל המסורתי של חתימת הסלטאן, עשוי מצירוף אותיות שמו, כחותם קישוטי.

אל־ח'לפא אל־ראשדון ("הח'ליפים ישרי־הדרך")

הנביא מֻחמד מת בשנת 632 לסה"נ בלי להשאיר אחריו יורש, ואף מבלי לקבוע את אופן בחירת היורש. בפני העדה המסלמית ניצב אתגר קשה, שכן מֻחמד ריכז בידו את רוב סמכויות השלטון: הוא החזיק במוסרות ההנהגה הרוחנית־הדתית, הצבאית והמדינית; בידיו היתה מסורה סמכות השיפוט העליונה; והוא היה זה שקבע את מסגרת התחוקה ופירושיה. מבחינת האסלאם היה מֻחמד "חוֹתַם הנביאים" ולפיכך לא היה אפשר, שאדם אחר יירש את מקומו.

הפתרון שנמצא היה חלוקתן של פונקציות־שלטון אלה ומסירתן בידי אנשים וגורמים אחדים: את הסמכויות הדתיות (שהוגבלו לפירוש בלבד) נטלו חכמי הדת — **העֻלַמא** (ר' ערך). את סמכויות הביצוע המדיניות ואת ההנהגה הכוללת של העדה המסלמית — קיבלו לידיהם **הח'ליפים**.

ארבעת הח'ליפים הראשונים, שהנהיגו את האסלאם לאחר מות מחמד, נקראו **אל־חֻ'לַפָא אל־ראשִׁדוּן** ("הח'ליפים ישרי־הדרך"; "ההולכים בדרך מֵישָׁרים", דרכו של אללה). תקופתם היתה תקופת התגבשותה של המדינה האסלאמית: הם שכוננו אותה; הם שהרחיבו אותה בכיבושיהם והקימו תוך דורות מעטים אימפריה אדירה; הם שהפיצו את שפתם בשטחים נרחבים ורכשו לדתם מיליוני מאמינים; והם שהניחו את היסודות המינהליים והכלכליים בשטחים העצומים שנכבשו.

איור 161
מפה ערבית (בת־ימינו), המתארת את כיבושי ארבעת הח'ליפים הראשונים.

אבו בכר אל־צדיק (632-634)

אבּוּ בַּכְּר אל־צִדִּיק, שהיה הח'ליף הראשון, היה חותנו של הנביא ומראשוני המאמינים בו. הוא היה איש בא בימים כאשר הגיע לח'ליפות, ובשנות שלטונו היה האיש החזק שמאחוריו עֻמַר בִּן אל־חַ'טאבּ (הח'ליף השני). אבו בכר השליט את האסלאם על כל חצי־האי ערב ודיכא את השבטים, שניסו עם מות מֻחמד לפרוק מעליהם את עול האסלאם וממשלתו. הוא החל לשגר צבאות אל הארצות השכנות ובכך פתח את מסע הכיבושים העולמי של האִסלאם.

עמר בן אל־ח׳טאב (644-634)

אבו בַּכּר, החליף הראשון, מינה את עֻמַר בִּן אל־חַ׳טַּאבּ ליורש הח׳ליפות עוד בימי חייו.

כבר בימי הנביא התבלט עֻמר כאישיות החזקה מבין תומכיו של הנביא. בימי שלטונו הונח הבסיס לאימפריה המֻסלמית. עֻמר כבש את עִראק, סוריה (כולל ארץ־ישראל) ומצרים, חלק מן האימפריה הביזנטית וכן את הממלכה הסַאסַנית בפרס. הוא הוכיח עצמו לא רק כמצביא, אלא גם כמינהלן מוכשר, שארגן את השלטון בשטחים הכבושים כמו שדאג לארגון הפנימי בתוך האליטה השלטת. אישיותו נודעה כמופת למאמינים. (בשל כיבוש ירושלים בתקופתו, יש שקראו במערב למסגד "כיפת הסלע" בשמו — "מסגד עֻמר" — אף שלא הוא הקימו, אלא הח׳ליף האֻמַיִי עבּד אל־מַלִכּ.)

עת׳מאן בן עפאן (656-644)

עֻת׳מאן בִּן עַפַּאן היה חותנו של הנביא, בן למשפחת אֻמַיָּה (שלימים ייסדו צאצאיה את ח׳ליפות בית אֻמיה) ומראשוני תומכיו של מֻחמד.

עת׳מאן היה אמנם מֻסלם אדוק וירא־שמים, אולם חלש אופי וחסר כושר מנהיגות. תכונותיו אלה הביאו את האימפריה המֻסלמית, שזה מקרוב נוצרה, לתקופת שפל חריפה. בתקופת עֻת׳מאן ובשל שלטונו החלש פרצה מלחמת האזרחים הראשונה במדינה האסלאמית. הוא מינה למִשׂרות החשובות בני־משפחה מושחתים ועורר נגדו התנגדות חריפה בחוגים שונים. מתנגדיו הסיתו נגדו והביאו לרציחתו בשנת 656.

בתקופת שלטונו של עֻת׳מאן נסתיים כיבוש פרס ואזורי ארמניה ואַד׳רְבַּיג׳אן ונערכו פשיטות בצפון־אפריקה. הוא מינה את בני־משפחתו למושלים במחוזות האימפריה המסלמית, מה שהוליד מאוחר יותר את ח׳ליפות בית אֻמיה (ראה הערך: "בית אמיה").

בימי עת׳מאן הושלם (651) איסוף הקֻראן (ראה הערך).

עלי בן אבו־טאלב (661-656)

עלי בִּן אַבּוּ־טאלִבּ היה בן־דודו של מֻחמד ומראשוני המאמינים בו, ונשא לאשה את פָאטִמָה, בת הנביא. הוא השתלט על הח׳ליפות לאחר רצח עֻת׳מאן.

לעלי היתה מעורבות בהסתה נגד עת׳מאן (וייתכן שגם ברצח עצמו), והוא נאלץ לסלול את דרכו לכס הח׳ליפות בשורת קרבות. בראשון שבהם, **וַקְעַת אל־גַ׳מַל** ("קרב הגמל"), נלחם נגד מֻעאוִיה בן אבו־סֻפְיַאן (לימים, הח׳ליף הראשון מבית אֻמיה), שהיה אז מושל סוריה, ואשר סירב להישבע אמונים לעלי. הקרב נערך בסוף שנת 656 ליד אל־בַּצְרָה שבעִראק ונסתיים בניצחון עלי. ב־28.7.657 נערך קרב נוסף בין עלי ומֻעאויה, **קרב צִפִּין** (ראה ערך: "שיעה; האסלאם השיעי").

עלי נרצח בשנת 661, בעת שהיה בדרכו למסגד באל־כּוּפָה, בידי קנאי מכת הח׳וַארג׳. קברו של עלי בנג׳ף הפך לימים למקום עלייה לרגל לבני כת השיעה.

איורים 163-162
אל־ח׳לַפַא אל־רַאשִׁדוּן — שני ציורים מספרו של ד׳וסון, המתארים את ארבעת הח׳ליפים "ישרי הדרך", כפי שראה אותם הצייר האירופי בדימיונו. בציורים באים לידי ביטוי שניים מהמוטיבים החשובים באסלאם: החרב (הג׳האד) והספר (הקֻראן). ◄

חרם

ההרמון (בערבית: חַרַם או חַרִם; בתורכית: הַרֶמְלִיק או הַרֶם) היה מקום מושב הנשים בחצר הסֻלטאן.

המִשטר בחַרַם היה נוקשה, לא התנהלו בו חיי הוללות, ושום גבר לא הורשה להיכנס לתוכו, מלבד הסלטאן והסריסים השחורים.

בחרם שכנו נשות המשפחה: אֵם הסלטאן, נשותיו, פילגשיו, ילדיו הקטנים ומשרתות. כל הפילגשים היו ממוצא בלתי מֻסלמי, שכן לפי החוק השַרְעִי לא ניתן היה להפוך בת-חורין מֻסלמית לשפחה. בראש החרם עמדה אם הסלטאן. לחרם היתה השפעה רבה על הסֻלטאן החל מהמחצית השנייה של המאה ה-16 ועד למחצית השנייה של המאה ה-18. אִמות הסלטאנים היו המושלות למעשה, והפילגשים השיגו מִשרות לבניהן באמצעות השפעתן.

לאחר מות הסלטאן שוחררו רוב הנשים, ואלה שלא ילדו צאצאים לסלטאן הורשו להינשא.

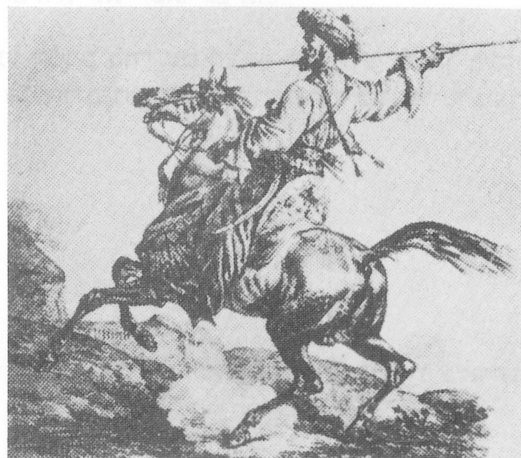
◄ על החרם קרא עוד בספרו של א' טולידאנו, ע"ע 76-79.

איור 164
הקִיזְלַאר-אַגַאסִי — ראש הסריסים השחורים בהרמון

יחס הממלוכים לסוחרים צרפתיים ערב פלישת בונפארט

ערב פלישת בונפארט למצרים שררו יחסי ידידות בין צרפת לאימפריה העת׳מאנית, אם כי יחסים אלה התקררו מעט מאז ראשיתם, עת נחתמה בשנת 1535 הברית בין **פְרַנְסוּאַ הראשון לסלימאן "המפואר"** נגד בית הבסבורג. במסגרת יחסים אלה פיתחו הצרפתים עניין מיוחד במצרים, ששלטה על הדרכים לחצי־האי ערב ולהודו. אחת הדוגמאות לקשרים המיוחדים שנרקמו בין צרפת למצרים, היתה תוכניתו של לואי ה־14 לכרות תעלה מסואץ לים התיכון.

איור 165
ממלוכ

במאה ה־18 היה סחרה של מצרים עם צרפת גדול יותר מאשר עם כל מעצמה אירופית אחרת. צרפת גם היתה מיוצגת רשמית במצרים: בקאהיר ישב קונסול כללי שלה וכן היו לה כמה קונסולים בנמלי אלכסנדריה ורשיד (רוֹזֶטה). משנת 1698 היתה גם קונסוליה בריטית בקאהיר. אולם מספר הסוחרים הבריטיים במצרים היה קטן בהרבה מ־50־60 הסוחרים הצרפתיים, שישבו שם דרך קבע. הבֵּיים הממלוכיים היו אדישים ליחסים עם צרפת ולברית שהיתה בינה לבין הסֻלטאן — שליטה הרשמי של מצרים — ולעתים קרובות נהגו לפגוע בסוחרים הצרפתיים. פניות הסוחרים לממשלתם לא הביאו תגובה כלשהי, שכן ממשלת צרפת לא יכלה להתפשר עם הממלוכים, מחשש שפשרה כזאת תפגע ביחסיהם עם הסֻלטאן העת׳מאני.

איור 166
קברי הממלוכים שליד קאהיר

בד בבד ניהלו הבריטים משא ומתן ישיר עם הממלוכים וחתמו עמם, באמצעות מושל הודו, על הסכם, שבעקבותיו הופיעו סוכנים בריטיים חדשים במצרים. הסוחרים הצרפתיים נקלעו למצוקה הן בשל הטרדות הממלוכים וחוסר האונים של ממשלת צרפת, והן משום **הפריבילגיות שניתנו לסוחרים הבריטיים**. דינים וחשבונות, שהגיעו ממצרים, סיפרו על אפלייתם לרעה של סוחרים צרפתיים. הנוסע הצרפתי ווֹלְנֵיי, אחד מעדי הראייה, מספר:

> הם [הצרפתים] ממעטים לעזוב את בתיהם מפחד ההמון, השונא אותם, ומפחד הממלוכים, המשפילים אותם ברחובות. הם חיים בפחד מתמיד מפני המתאנים להם [...]. לפני 15 שנה [1770] היו במצרים תשעה בתי־מסחר צרפתיים. עתה, בשנת 1785, ירד מספרם לשלושה, ובקרוב ודאי לא יישאר גם אחד.

בשנת 1785 חתמו הצרפתים על הסכם סודי עם הבֵּיים הממלוכיים, אך בעקבות המהפכה בצרפת שוב הופקרו הסוחרים הצרפתיים לחסדיהם של שליטי מצרים.

יניצ׳רים

איורים 167-169
יֶניצ׳רים

בתורכית: Yeniçeri, שתרגומו: ״החיל החדש״. בלשונות אירופה: יַניצ׳ארים או יַניסארים.

היֶניצֶ׳רים היו חיל־רגלים סדיר של שכירים, שהוקם באימפריה העת׳מאנית במחצית השנייה של המאה ה־14. הם היו הכוח העיקרי בצבא העת׳מאני במשך מאות שנים, בהיותם הראשונים שהפעילו נשק חם. היֶניצֶ׳רים גויסו תחילה מקרב השבויים הנוצריים, ובמאה ה־15 גויסו גם נערים נוצריים מן הבלקאן ומאנטוליה. המגויסים הצעירים אוסלמו וחונכו להיות נאמנים ללא סייג לדת ולסֻלטאן. המוכשרים שבהם שימשו חצרנים ופקידים בכירים בחצר הסלטאן, והשאר היו ליֶניצֶ׳רים ולסִפָּאהים.

חיל היניצ׳רים הורכב משלוש עוצבות בעלות מספר יחידות קבוע. מסוף המאה ה־15 עמד בראשם מפקד — **אַגָא** — שהיה גם המפקד הכללי של חיל־הרגלים והממונה על הסדר ועל הביטחון בבירת האימפריה. המשטר הקשוח, שהונהג בחיל, היה אחד הגורמים המרכזיים להצלחתו. ליניצ׳רים לא הותר לשאת נשים, לעסוק במקצוע אזרחי וכן נאסרו עליהם חיי מותרות.

אך לקראת המחצית השנייה של המאה ה־16 חלה תפנית ביחס כלפי היֶניצֶ׳רים. תחת לחצם הותר להם לשאת נשים ונפתח הפתח לגיוס מֻסלמים לחיל. כמו כן אושר ליניצ׳רים להעביר את מקצועם בירושה לבניהם. יעילותו של מוסד היניצ׳רים נפגמה מאוד, ורבים הצטרפו לשורותיהם כדי לזכות ביתרונות, שנבעו מהשתייכות ליחידת עילית זו. היניצ׳רים, שמספרם הלך וגדל, הפכו מחוד־המחץ במלחמות לחיל מרדני ומסוכן, מפר סדר, נוגש באוכלוסייה ומורד בסלטאן מפעם לפעם.

במאה ה־18, על רקע הכישלונות הצבאיים של העת׳מאנים, הובלט הצורך בהקמת צבא מודרני יותר, אך הניסיונות נכשלו בשל התנגדות היניצ׳רים. הסלטאן **סֶלים השלישי**, שניסה להיפטר מהם, שילם על כך בחייו. (על חיסולם בימיו של הסלטאן **מחמוד השני** נלמד ביחידות 3-4.)

◇ להרחבה על היניצ'רים ראה: אוריאל הד, מוסדות האימפריה העת'מאנית, ע"ע 50-55.

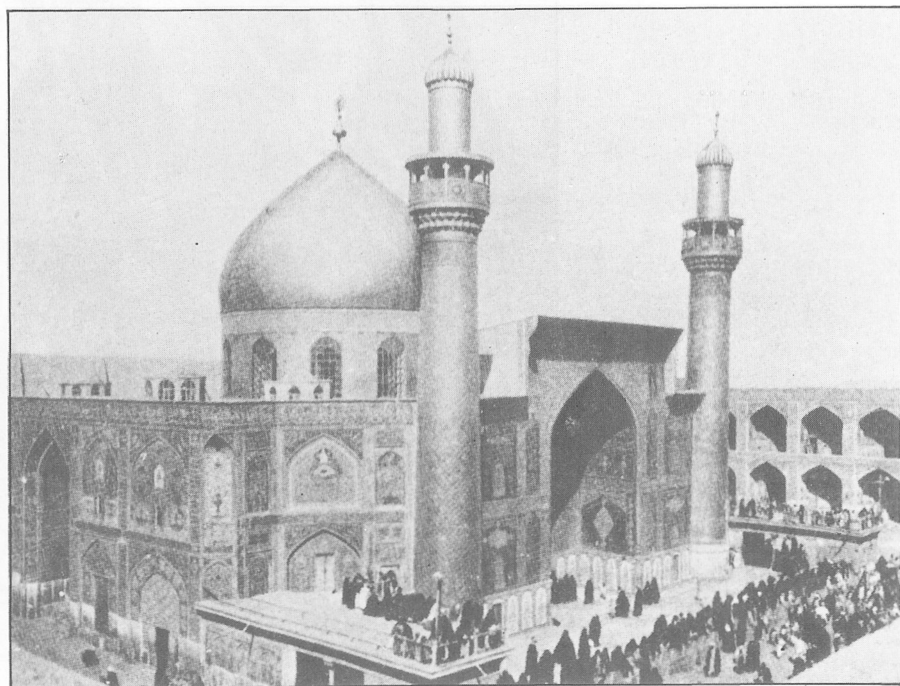
כרבלא וקדושתה לשיעים; חסין בן עלי; ה"עשורא"

בשנת 680 מרד **חֻסַין**, בנו של עלי (כלומר, נכדו של הנביא), בשלטון **האֻמַיִּי** בניסיון להחזיר את הח'ליפות לבית עלי. חלק מתושבי עִראק, שמאסו בשלטון העריץ של הפרובינציה הסורית, עודדוהו והבטיחו לו תמיכה במאבקו, אך לא קיימו את הבטחתם ונסוגו מחמת אימת הצבא האֻמיי, שיצא נגדם. חֻסין סירב להיכנע ולהישבע אמונים לח'ליפה האֻמיי, מתוך אמונה, שבהיותו נכדו של הנביא לא יאונה לו כל רע.

ב־10 **בחודש מֻחַרַם**, שנת 61 **להִגְ'רַה** (10.10.680), התחולל קרב בין חֻסין לבין הצבא האֻמיי **בכַּרְבַּלא**, צפונית לאל־כּוּפה, שבגדה המערבית של הפרת. הקרב הפך עד מהרה לטבח בחֻסין ובאנשיו, שרובם היו בני משפחת עלי, כלומר צאצאי הנביא. ראשו של חֻסין נערף ונשלח לח'ליפה בדמשק.

לקרב כּרבּלא לא היתה חשיבות פוליטית מיידית, אך לטווח הארוך נודעה לו משמעות מרחיקת לכת. חסין הפך לקדוש, ומוֹת הקדושים שלו היה לנקודת־מפנה בתולדות השיעה. **המפלגה הפוליטית**, ששאפה להחליף את שליטי בית אֻמיה, הפכה **לתנועה דתית**, שהעלתה את הדבקות בצאצאי עלי ופאטִמה (בתו של הנביא) לדרגת פולחן (ר' הערך: "שיעה; האסלאם השיעי").

קברו של חֻסין בכּרבּלא משמש עד היום מקום עלייה לרגל של השיעים, ויום מותו — **העשׁוּרא** — הוא יום של אבל מלווה בתהלוכות ובסיגופים. העשורא הוא חגם הראשי של השיעים. הם חוגגים אותו בכל ריכוזיהם מראשית חודש מֻחַרַם, והוא מגיע לשיאו בעשרה לחודש, עת מציגים מחזה, המשחזר את רצח חסין. המחזה נקרא **תַעְזִיַה** ("ניחומים"), ובמהלכו נוהגים גברים וילדים להכות עצמם עד זוב דם בחרבות ובשרשראות.

איור 170
המאוזוליאום בנג'ף על־שם הח'ליף עלי. הבנייה החלה במאה השמינית.

איור 171

מֻחמד מכתיר את עלי בּן אבּוּ־טאלבּ ליורשו. מיניאטורה מהמאה ה־14, בתוך כתב־יד של אִבּן אל־קֻטְבּי, בספריית אוניברסיטת אדינבורג.

איור 172
תהלוכת אבל בתֶהֶראן ביום ה"עשורא"

איור 173
מֻסלמים שיעים מצליפים בעצמם עד זוב דם בעת טקסי ה"תַעְזִיַה" שבעשורא. התמונה צולמה ברַואלפִינדִי אשר בפכִיסתאן בשנת 1984.

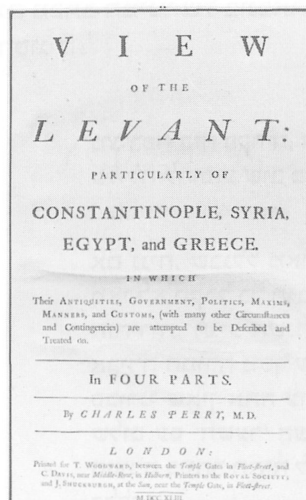
לאומיות מודרנית

התפיסה, כי האנושות מתחלקת לקבוצות שונות, שקיומן נובע מהשוני שביניהן בתחומי הלשון, ההיסטוריה, ההשתייכות הטריטוריאלית, המוצא האתני וכו'.
התודעה, שזכותו של כל ציבור כזה להגדיר את עצמו ולבנות את חייו באופן ריבוני מזולתו, ושמקור קיומה של כל קבוצה לאומית — כמו גם מקור המשטר הפוליטי הפנימי שלה — הוא העיקרון של **ריבונות העם**. (נרחיב בכך בחטיבה ד.)

לוואנט

המקור מאיטלקית — Levante. מילולית: "מזרח השמש"; "ארץ הזריחה". במקורו כינוי למזרח כולו, מנקודת מבט של דרום אירופה; המקום שבו השמש זורחת.

המונח לֶוואנְט מתייחס כיום בעיקר לארצות השוכנות בחוף המזרחי של הים התיכון: סוריה, לבנון וארץ־ישראל.

VIEW OF THE LEVANT: PARTICULARLY OF CONSTANTINOPLE, SYRIA, EGYPT, and GREECE. IN WHICH Their Antiquities, Government, Politics, Maxims, Manners, and Customs, (with many other Circumstances and Contingencies) are attempted to be Described and Treated on. In FOUR PARTS. By CHARLES PERRY, M.D. LONDON: Printed for T. Woodward, between the Temple Gates in Fleet-street, and C. Davis, near Middle-Row, in Holborn, Printers to the Royal Society; and J. Shuckburgh, at the Sun, near the Temple Gate, in Fleet-street. M.DCC.XLIII.

איור 174
שער הספר *View of the Levant*, מאת צ'ארלס פֶּרי, רופא ונוסע אנגלי מהמאה ה־18. הספר יצא לאור בלונדון בשנת 1743.

מדיניותו וצעדיו של בונפארט במצרים כפי שהתבטאו במכתביו

במכתבי בונפארט יש כדי ללמד רבות על תוכניותיו, על מדיניותו ועל פעולות שעשה בשהותו במצרים. מכתבים אלה הם תעודות היסטוריות חשובות. בחרנו להביא כמה מהם כדי להאיר סוגיות אלה.

במכתב לאחיו מה־25 ביולי 1798, סמוך למועד פלישתו למצרים, מודגשות היטב כמה ממחשבותיו של בונפארט (ההדגשות שלנו):[1]

קהיר, 25 ביולי, 1798

מן העיתונים תלמד על תוצאות הקרבות ועל כיבוש מצרים. היתה **התנגדות מספקת** להוספת דף מפואר ליומניו הקרביים של הצבא. **מצרים היא המדינה העשירה ביותר בעולם** בדגן, אורז, בשר וירקות. היא בארבארית כפי שאפשר להעלות על הדעת. אין די כסף, הוא אינו מספיק אפילו לתשלום לחיילים. **אפשר שאהיה שוב בצרפת תוך חדשיים. [...]**

■ תן דעתך להערכת בונפארט את הצבא המצרי (קרב הפירמידות), ולאמונתו של המצביא הצרפתי, שהשליטה על מצרים תהיה קלה, ושהותו שלו — בהיותו המפקד הצבאי העליון — תהיה קצרה.

מעניינת גם התייחסותו של בונפארט למרידות שפרצו בקאהיר. בפקודתו לגנראל בארטייה כתב בונפארט:[2]

מפקדה, קהיר, 23 באוקטובר, 1798

תן הוראה לקצין מפקד המקום, **לערוף את ראשיהם של כל האסירים שנלקחו בשבי עם נשק בידיהם**. יש לקחתם לשפת הנילוס, בין בולאק לקהיר העתיקה, ויש לזרוק את גופותיהם חסרות הראשים אל תוך הנהר.

[1] המכתבים מובאים לפי התרגום העברי: **מכתבי נפוליאון**, נערכו ונבחרו על־ידי י' מ' תומפסון. תרגם לעברית: ד' שחר. תל־אביב: הדר, 1961, עמ' 72.

[2] **שם**. עמ' 74.

גם מכתב המינוי של בונפארט לגנראל קְלֶבֶּר, עם עזיבתו את מצרים מאיר היטב את הסוגיה:[3]

מִפקדה, אלכסנדריה, 22 באוגוסט, 1799

מצורפת בזה פקודה, הממנה אותך מפקד הצבא. מחשש שאנית־הצופה הבריטית עלולה להופיע שוב כל רגע, אני מקדים את תאריך יציאתי בשניים־שלושה ימים. [...]

אם נניח, שבגלל מאורעות בלתי צפויים מראש יעלו כל נסיונותינו בתוהו, ועד מאי לא תקבל כל תגבורת ולא יגיעוך כל חדשות מצרפת, ואם, על אף כל אמצעי־הזהירות, תגיע השנה המגיפה למצרים ואתה תאבד למעלה מ־1,500 איש — אבידה חמורה נוסף על נפגעי המלחמה היומיומיים — אם יווצרו נסיבות אלה, **סבורני שאין אתה צריך להסתכן בעונת קרבות נוספת, והסמכות בידך לחתום שלום עם 'השער' העותומני, גם אם פינוי מצרים ייעשה sine qua non**.* התכנית הטובה ביותר תהיה לדחות את ביצוע התנאי הזה, אם אפשר, עד לחתימת שלום כללי.

* לטינית: שלא ניתן בלעדיו.

יכול הנך להעריך אל נכון מה חשובה לצרפת היא החזקתנו במצרים. האימפריה התורכית מתפוררת לחורבות סביב לנו, והיא מתמוטטת והולכת מדי יום ביומו. **פינוי מצרים מן הכוחות הצרפתיים יהיה אסון כפול, מפני שאנו נחיה ונראה את האזור הנאה הזה בידי מעצמה אירופית אחרת.**

כמו־כן צריכות תכניותיך להיות מושפעות מן החדשות, שיגיעוך על הצלחתה או כשלונה של הרפובליקה באירופה. אם יענה 'השער' על הצעות השלום שהגשתי לו, לפני שתקבל ידיעות ממני מצרפת, עליך לענות שכל הכוחות שהיו בידי נתונים עתה בידיך, ועליך להחל בדיונים. חזור על הצהרתי והדגש אותה, שמעולם לא היה בכוונתה של צרפת לקרוע את מצרים מעל ה'שער', ודרוש ממנו לעזוב את הקואליציה ולהעניק לנו זכויות־מסחריות בים השחור, וכן דרוש הפסקת־אש של ששה חדשים, שבהם אפשר יהיה לערוך את האישורים הדרושים.

אם נניח שבתוקף הנסיבות ייראה לך לחתום חוזה זה עם ה'שער', עמוד על כך שאין אפשרות לבצעו לפני קבלת אישורו, ושבהתאם לנוהג בין לאומי יש לקיים שביתת־נשק בזמן שבין חתימת־חוזה ואישורו.

אתה יודע את דעתי על ממשלת מצרים. תעשה אשר תעשה, יהיו הנוצרים תמיד ידידינו, אבל אסור שייעשו חצופים יותר על המידה, פן תוסב הקנאות התורכית נגדנו כפי שהיא מוסבת כיום נגדם, ואז אי אפשר יהיה להניח את דעתם. **את הקנאות יש להרדים עד שאפשר יהיה להשמידה.** זכה בדעתם הטובה של השיח'ים בקהיר ובכך תזכה בדעתה הטובה של מצרים כולה ושל המנהיגים העתידים לקום לעם הזה. **מבחינתנו אנו, השיח'ים הנם הפחות מסוכנים מכולם, מכיוון שהם פחדנים, יראי־מלחמה**, וכמו כל משמשי־בקודש למיניהם — מעוררים קנאות מבלי שהם עצמם יהיו קנאים [...]

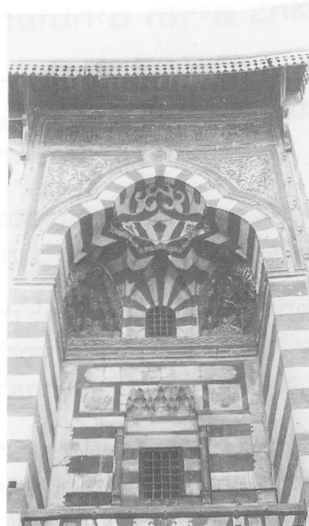
נוהג אני למצוא גמול על צרות העולם הזה ויסוריו בדעתם של הדורות הבאים. **נוטש אני, על־כן, את מצרים בצער העמוק ביותר.** שום דבר פחות מן האינטרסים של ארצי וכבודה, הרגשת־החובה והמאורעות היוצאים מן הכלל בבית, לא יכול היה לגרום לי להחליט לסכן את דרכי בינות ציים עוינים כדי להגיע לאירופה. מוחי ולבי יהיו עמך. הצלחתך תהיה יקרה לי כמו כל הצלחה שהיתה באה בנוכחותי אני, וכל יום בחיי שבו לא אעשה דבר לעזור לצבא, שאני משאיר תחת פיקודך, או לבסס את הבניין הנהדר שיסודותיו כבר הונחו — ייחשב בעיני כיום שיצא לריק.

---

3 שם. ע"ע 77-79.

האנשים שמוסר אני בידיך הִנם כבנים לי. תמיד גילו לי, אפילו בזמנים הקשים ביותר, הוכחות לאהבתם. המשך במסורת זו: בזכות הערכתי המיוחדת לך והקשר האמיתי שבו קשור אני בהם.

■ תן דעתך לנסיבות עזיבתו של בונפארט את מצרים, כפי שהשתקפו בפקודה זו. שים לב להקשר הבינלאומי של עזיבת בונפארט, ולהנחיותיו באשר להסכם השלום עם האימפריה העת׳מאנית. תן דעתך גם ליחסו של בונפארט למצרים, כפי שהוא עולה מן התעודה.

איור 175
משקוף שער הַכניסה (קטע) למדרסה של סֻלטאן חסן בקאהיר (צילום: צוות הקורס).

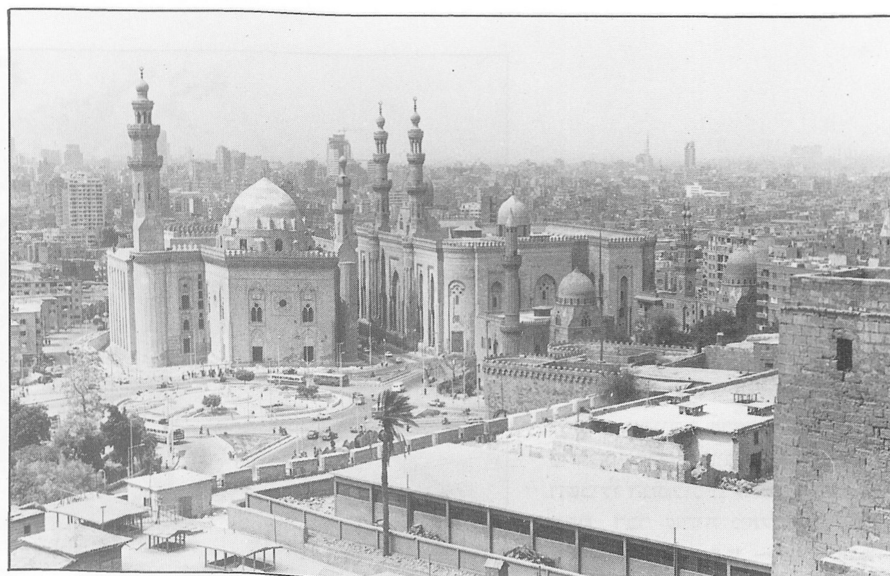
מדרסה

בית־ספר; ״ישיבה״ (״בית־מדרש״) ללימוד הקֻראן והמסורת.

המַּדְרַסָה היא המוסד החינוכי החשוב ביותר באִסלאם. בתחילה היתה בית־מדרש ללימוד הקֻראן והמסורת בלבד. במאה ה־11 הפכה לבית־ספר, שבו הושם הדגש על לימוד ההלכה המֻסלמית. עם הזמן הלכו ונשתכללו המדרסות, ובחלקן הוכנסו גם תוכניות לימוד בהיסטוריה, בגיאוגרפיה ובאריתמטיקה.

הראשונים שהקימו פנימיות לתלמידים לצד המדרסות היו הסלג׳וקים (ר׳ ערך). בשנת 1067 נוסדה בבגדאד ה״נִטַ׳אמִיַה״ על־ידי הוַזיר הסלג׳וקי המפורסם, שכּוּנה ״נִטַ׳אם אַל־מֻלְכּ״. המדרסות חינכו את תלמידיהן על דרך האסלאם הסֻני, ומטרתן היתה להכשיר תיאולוגים, שיוכלו להתמודד הן עם הזרמים השכלתניים באסלאם והן עם השיעה.

בתחילה חינכה כל מדרסה על־פי אחת מתוך ארבע האסכולות שבאסלאם הסֻני (ר׳ ערך ״סֻנה; האסלאם הסֻני״), אך עם הזמן הוקמו מדרסות, אשר בהן נלמד המשפט המֻסלמי לפי ארבעתן.

איור 176
המַּדְרַסָה של סֻלטאן חסן בקאהיר (מצד שמאל של התמונה; מימין לה — מִסגד אל־רִפַאעִי) — מבט ממצודת קאהיר (״הקלעה״). צולם בידי צוות הקורס, באביב 1985.

המומחים הזרים בחצרו של סלים השלישי

המומחים הזרים, שעזרו לסֶלים השלישי ביישום הריפורמות, היו בעיקרם צרפתים, שפעולתם היתה חוליה נוספת במסורת ארוכה של יחסים בין האימפריה העת׳מאנית לצרפת.

בבתי־הספר הצבאיים של סלים היה לימוד הצרפתית חובה על כל החניכים, ומרביתם של ספרי הספרייה, שהקים סלים ושכללה 400 ספרים, היו בצרפתית.

גם לאחר המהפכה (1789) המשיכה צרפת לשלוח מומחים לאימפריה העת׳מאנית, והסיוע, שהופסק במהלך פלישתו של בונפארט למצרים (1798-1802), חודש לאחריה.

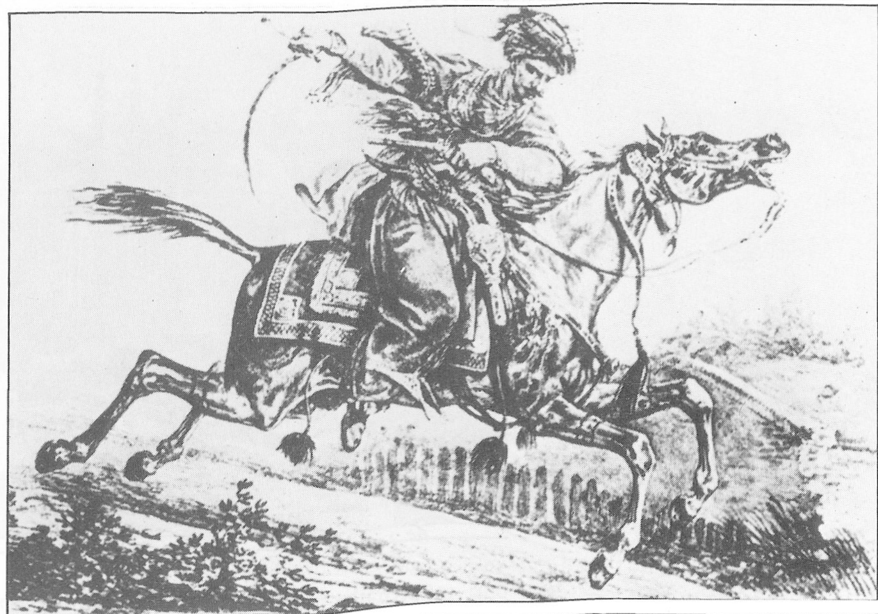
המגע הישיר עם המומחים הזרים יצר קבוצה חדשה של קציני צבא וצי עת׳מאניים, אשר באמצעות לימודיהם המקצועיים ובזכות השפה הצרפתית שרכשו התוודעו ישירות לאספקטים שונים של הציוויליזציה המערבית.

מוצא הממלוכים

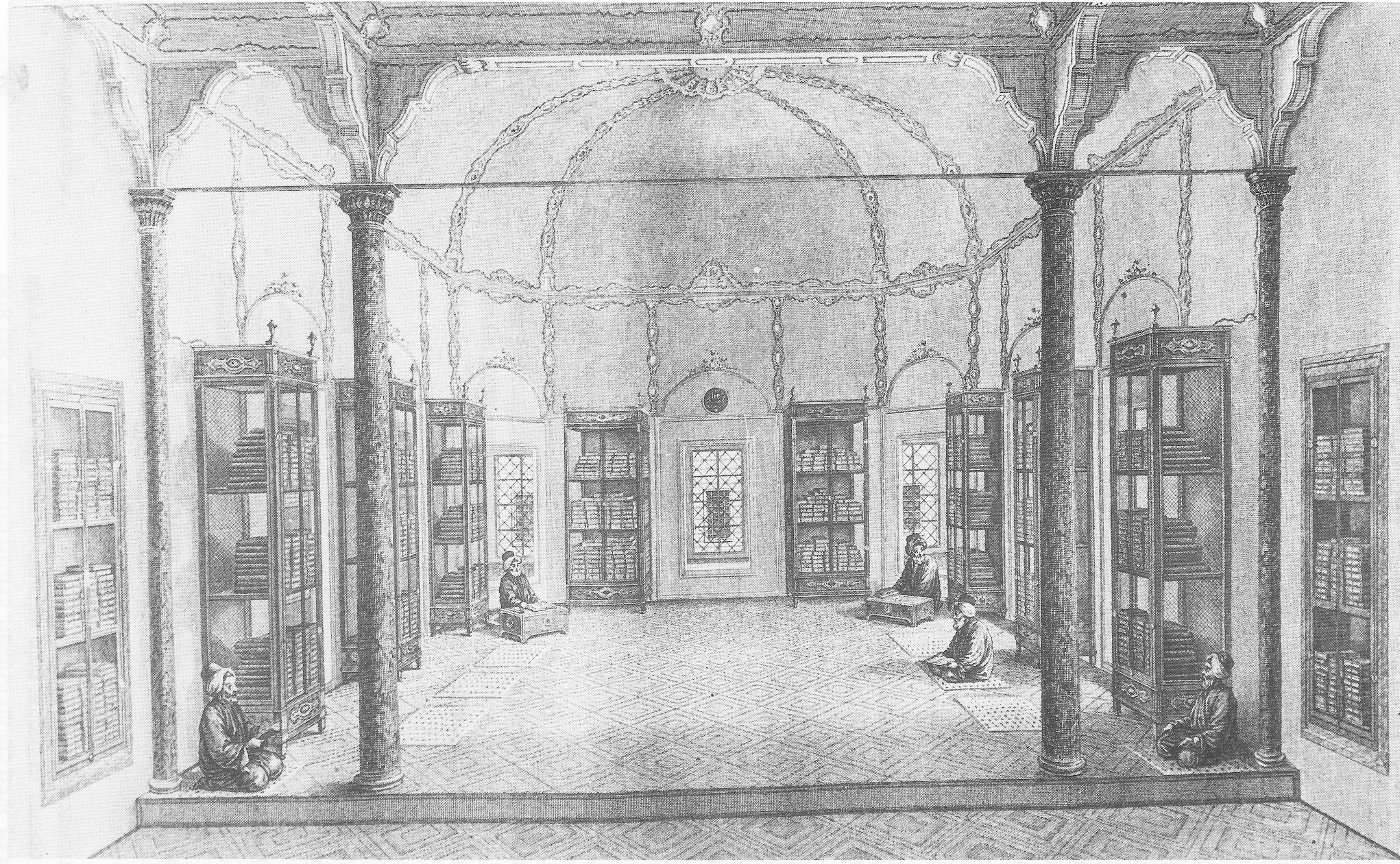
הממְלוּכים (ר׳ ערך) היו תורכים, גרוזינים וצ׳רקסים במוצאם. רובם באו מהרי הקווקאז ומחופי הים השחור. ראשוני הממלוכים הגיעו למצרים בשנת 1230, עת קנה הסלטאן האַיוּבִּי 12 אלף ממלוכים לצבאו.

לאחר תקופת מה הפכו הממלוכים לשליטיה של מצרים (עד שנת 1517, עת הוכרעו בידי העת׳מאנים).

למרות מוצאם השונה נתפסו הממלוכים על־ידי הערבים **כתורכים**. שפתם של הממלוכים היתה תורכית (ואף אלה מהם, שהיו צ׳רקסים במוצאם, רכשו שפה זו לאחר שהגיעו למצרים).

איור 177
הממלוּכים היו אֱליטה צבאית רכובה. מהיותם **פרשים**, שטוו סביב סוסיהם חלק חשוב מתרבותם, לא השכילו הממלוכים לאמץ את הנשק החם, דבר שהיה מאלצם להיפרד מסוסיהם. לעובדה זו — בצד סיבות נוספות — היה חלק חשוב בנפילתה של המדינה הממלוכית ובתבוסתה לאימפריה העת׳מאנית.

איור 178
הספרייה של סלים השלישי. ציור משנת 1787.

השלטון הממלוכי במצרים נחלק לשתי תקופות, המכונות התקופה **הבַּחְרִית** והתקופה **הבּוּרְג'ית**. אולם בפי בני התקופה, כדוגמת ההיסטוריון המצרי אִבְּן אִיַאס (שהיה בן לאב ממלוכ), הן נתקראו **דַוְלת אל-אתְרַאכּ** (השושלת התורכית) וְ-**דַוְלַת אל-גַ'רַאכִּסַה** (השושלת הצ'רקסית).*

* ר' טבלה גניאלוגית בעמוד 249

מכונת הדפוס שהביא עמו בונפארט מרומא

ב־5 במארס 1798, במסגרת הכנותיו הסודיות למסע למזרח, כתב בונפארט למדען הצרפתי מוֹנְג' (Monge), שישב באיטליה, והורה לו לקחת מהוותיקן את מכונות הדפוס ביוונית, בערבית ובסורית; מפות, ספרים ומסמכים הקשורים למצרים; עובדי־דפוס ומתורגמנים וכן מומחים אחרים ממשרד הדפוס של 'התעמולה הרומית'. מונג', שהיה גם פוליטיקאי וחבר ב"וועדה הממשלתית למחקר אמנותי ומדעי בארצות הכבושות", נחשב איש סודו של בונפארט, והיה הראשון ששמע על תוכנית המסע למצרים.

מונג' אכן השיג מ"משרד התעמולה הרומית" שלוש מכונות דפוס — ביוונית, בערבית ובסורית.* כמו כן הצליח להשיג ארבעה מתורגמנים וכמה ספרים מיושנים. הוא המליץ לבונפארט — והמלצתו נתקבלה — להשלים את ידיעותיו בעזרת מקורות וספרות שהיו מצויים בפאריס.

* דיאלקט ארמי, שהוא שפתה של עדה נוצרית מזרחית.

"המלחמות הנפוליאוניות"

שורה של מלחמות שניהלה צרפת המהפכנית — בהנהגתו של נפוליאון — נגד קואליציות אירופיות שונות. במהלכן הצליח המצביא הצרפתי להנחיל לצרפת כמה מנצחונותיה הגדולים ביותר, והיא הגיעה לשיא זוהרה כמעצמה דומיננטית באירופה, השלטת על מירב שטחיה של היבשת להוציא את שטחי בריטניה ורוסיה.

לאחר שנתמנה למצביא על־ידי הדירקטוריון, הביס בונפארט את צבאות סרדיניה ואוסטריה על אדמת איטליה (1796-1797) ומשם יצא למסעו למצרים (1798).

ב־1803 תִכנן בונפארט פלישה לבריטניה, אך צִיו, שהתאחד עם הצי הספרדי, הובס על־ידי הבריטים בקרב **טְרַפַלְגַר**.

יחד עם זאת, זכה נפוליאון לניצחונות מזהירים בקרבות היבשה נגד שאר ארצות אירופה. בדצמבר 1805 הביס את צבאות אוסטריה ורוסיה בקרב **אוסְטֶרליץ**, ובעקבות ניצחון זה כונן את **ברית הריינוס**, שכללה את המדינות הגרמניות הדרומיות והמערביות. בשנים 1806-1807 הנחיל בונפארט שורה של מפלות לפרוסיה ולרוסיה, **ובשלום טילזיט**, שנחתם בעקבותיהן, נאלצה פרוסיה לוותר על כל שטחיה שממערב לנהר אֶלְבֶּה ועל כל שטחיה שבפולין. רוסיה הצטרפה בשלום טילזיט למחנהו של נפוליאון והסכימה לשתף עמו פעולה במלחמתו הכלכלית נגד אנגליה.

בשטחים שכבש הקים נפוליאון מלכויות, שעליהן המליך כמה מאֶחיו. הוא עצמו שימש קיסר צרפת ומלך איטליה. את בריטניה, שנשארה עצמאית ובוטחת בעליונותה הימית, סבר נפוליאון שניתן יהיה להכניע באמצעות חרם כלכלי, והוא אסר על כל המדינות שבשליטתו לסחור עמה ("The Continental System").

איור 179
הקרב על־יד אוסטרליץ (2.12.1805) — "קרב שלושת הקיסרים" — לפי ציור של פרנסוא ז'יראר, המצוי בוורסאי.

איור 180
קרב בורודינו

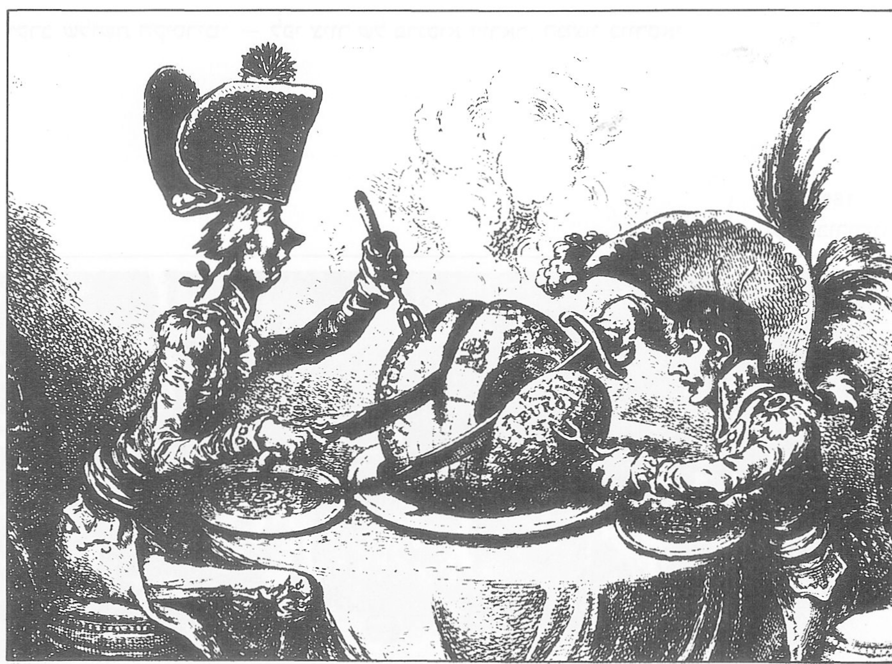

ב־1808 פלש נפוליאון לספרד ומשם לפורטוגל כדי להשתלט על נמל ליסבון, שממנו הוברחו סחורות בריטיות לאירופה. בספרד הסתבך נפוליאון במלחמת גרילה ממושכת ומתישה, שבסופה נאלץ לפנות את חצי־האי האיברי. התבוסה בספרד מסמלת את ראשית שקיעתו של נפוליאון.

בשנת 1812, לאחר שהצאר הרוסי סירב להמשיך להשתתף בחרם הכלכלי על בריטניה, פלש נפוליאון לרוסיה. אמנם עלה בידו להביס את הרוסים **בקרב בּוֹרוֹדינוֹ** ואף לכבוש את מוסקווה, אולם החורף ושיטת "האדמה החרוכה" שנקטו הרוסים אילצוהו לסגת בלי שהשיג את יעדו האסטרטגי: כפיית שלום על הצאר אלכסנדר הראשון. במהלך הנסיגה הושמד רוב צבאו של נפוליאון.

בשנת 1813 הובס נפוליאון על־ידי "בעלות הברית" (בריטניה, אוסטריה, פרוסיה, שוודיה) **בקרב העמים** בלייפציג, ובעקבות מפלה זו נאלץ לסגת לעבר צרפת. במרס 1814 נפלה פאריס, ונפוליאון הוגלה לאֶלבּה.

בשנת 1815 חזר נפוליאון מאלבה, אִרגן צבא חדש, אך הוּבס בווֹטרלוּ ביוני 1815 בידי בעלות־הברית והוגלה לאי סנט הלנה. בעקבות מפלתו זאת התייצבו המִשטרים הישנים ברחבי אירופה, וההסדרים שהם כוננו **בקונגרס וינה** הבטיחו את השלום ביבשת במשך כמה דורות.

איור 181 -
צרפת (בדמות בונפארט) ואנגליה מחלקות ביניהן את העולם — קריקטורה בת הזמן.

מלת

המִלה **מִלֶּת**, הנגזרת מן המלה הערבית "מִלַּה", מופיעה בקֻראן במשמעות דת. אחר כך הורחבה המשמעות וכללה קהילה דתית. באימפריה העת'מאנית ציינה ה"מִלֶּת" את הקהילות הדתיות הלא־מֻסלמיות, המאורגנות והמוּכּרות, כמו היוונים־אורתודוקסים, הארמנים והיהודים.

ה"מלת" היה גוף **דתי־חברתי**, אשר כלל את כל בני אותה עדה באימפריה. הוא נהנה על־פי־רוב מ**אוטונומיה פנימית רחבה**. ראשי המִלֶּתִים היו אחראים על כל ענייני הדת, החינוך, הסעד ועל רוב ענייני השיפוט של בני עדתם. תמורת האוטונומיה היו ראשי המלתים אחראים בפני הממשלה העת'מאנית על הסדר בקרב קהילותיהם, על תשלום מס־הגולגולת (גִ'זְיה — ר' ערך) ועל מילוי חובות אחרים, שהוטלו על עדותיהם.

ראשי המלתים, הפטריארכים ו**החכם־בַּאשִי** (תואר מן המאה ה־18) היהודי, נבחרו על־ידי בני עדתם, ואת הבחירה אישר הסֻלטאן.

איור 182
תעודה זו מעידה, שאף מֻסלמים העדיפו לעתים להישפט בפני בית־הדין היהודי. זהו נוסח פסק־דין, שניתן בטבריה בשנת 1891 על־ידי הרבנים ר"ח אבואלעפיה ור"ח עבאד, במשפט שבין היהודי מאיר ניניו לבין הערבי עבדאללה עֲמַיְד, שהעדיף להישפט בפני בית־הדין של ה"מִלֶּת" היהודי.

איורים 184-183
למעלה: סוחר נוצרי באימפריה העת'מאנית, מנסיכות ראגוסה (היום ביוגוסלאביה).
למטה: סוחר יהודי מנתיני האימפריה העת'מאנית — תחריט משנת 1568.

ממלוכים; הסלטאנים הממלוכיים במצרים (1517-1250)

המשמעות המילולית של המלה "מַמְלוּכּ" היא: נִרכש, נִקנה, עבד לבן (ברבים: מַמַאלִיכּ).

הממלוכים היו עבדים לבנים — בראשונה תורכים בעיקר ומאוחר יותר צ'רקסים — שהובאו ממרכז אסיה לאימפריה העבאסית ושימשו כחיילים, כחצרנים וכנושאי תפקידים אחרים. הח'ליפים העבאסיים, שלא בטחו עוד בגדודי החיילים הערביים והפרסיים, החלו להקים גדודי צבא מקרב הממלוכים מתוך מחשבה, שאלה יהיו נאמנים רק להם, ובשל מיומנותם הצבאית. בסופו של דבר השתלטו הממלוכים על הבירה העבאסית והשליטו את רצונם על הח'ליפה (ר' הערכים "מוצא הממלוכים"; "בית עבאס").

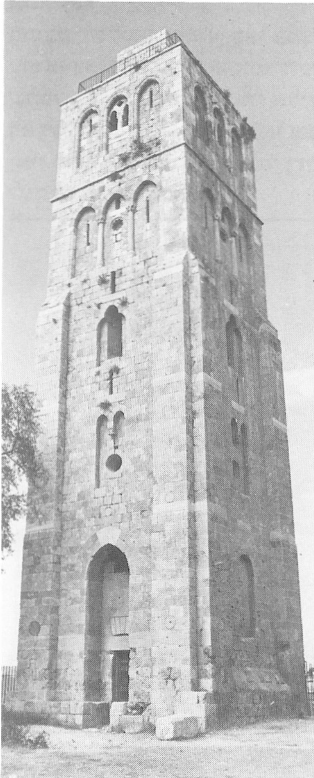

איור 185
קטע מכתב־יד ממלוכי, המוצג במוזיאון האסלאמי בקאהיר. שים לב לציור, המראה ארבעה פרשים ממלוכיים. הממלוכים נודעו בתרגילי הרכיבה הצבאיים שלהם, שכונו **פְּרוּסִיָה**.

גם השושלת האַיּוּבִית, ששלטה במצרים, עשתה שימוש בממלוכים. בשנת 1250 מרדו הממלוכים באדוניהם האיובים וייסדו את האימפריה הממלוכית, שהחזיקה מעמד עד 1517. כאשר נפלה בגדאד בידי המונגולים, העבירו הממלוכים לקאהיר את מוסד הח׳ליפות וכן נעשתה מצרים מרכז העולם המֻסלמי.

הממלוכים שלטו במצרים, בארץ־ישראל ובסוריה, וכן בכמה אזורים בארם־נהרים ובאסיה הקטנה. שלטונם השתרע גם על החִג׳אז, ובמאה ה־15 גם על קפריסין.

במשך 267 שנים, בבירתם קאהיר, שלטו 47 סֻלטאנים ממלוכיים. 24 הראשונים, ששלטו בשנים 1382-1250, היו ברובם תורכים. הם נקראים **בחריים**, על שם קסרקטיניהם שעל הנילוס (אל־בַּחר; בערבית: "הים"; כינוי לנילוס). הבולט מהם היה **בַּיבַּרְס** (1277-1260), גדול הסֻלטאנים הממלוכיים, שניצח את המונגולים בקרב עֵין־ג׳אלות (עין חרוד של ימינו) וחיסל את מדינת הצלבנים בארץ־ישראל.

איור 187
"המִגדל הלבן" ברמלה. זהו מינָרֶט, שהוסיפו הממלוכים למסגד הגדול (שנבנה בתקופה האֻמַיית).

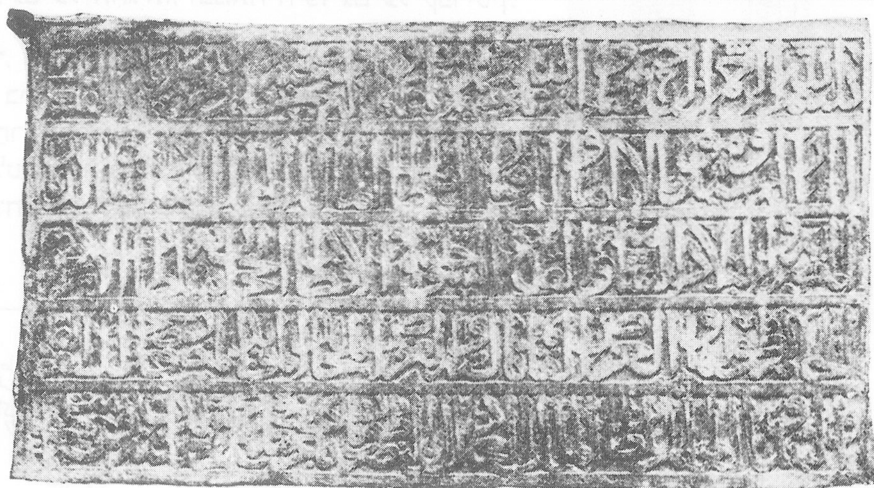

איור 186
מפת המדינה הממלוכית בשיאה — מתוך ספר ערבי בן ימינו. השטחים הכהים מציינים את שטחי השְׁרִיפוּת של מֶכָּה, שהיו בשליטת הממלוכים. השטחים האפורים מציינים את שטחי השליטה הממלוכית הישירה. השטחים הבהירים (בערך אזור הסודאן של ימינו) היו תחת השפעה ממלוכית.

איור 188

כתובת הסֻלטאן **טוּמַאן בַּאי** במצודה של קאהיר.

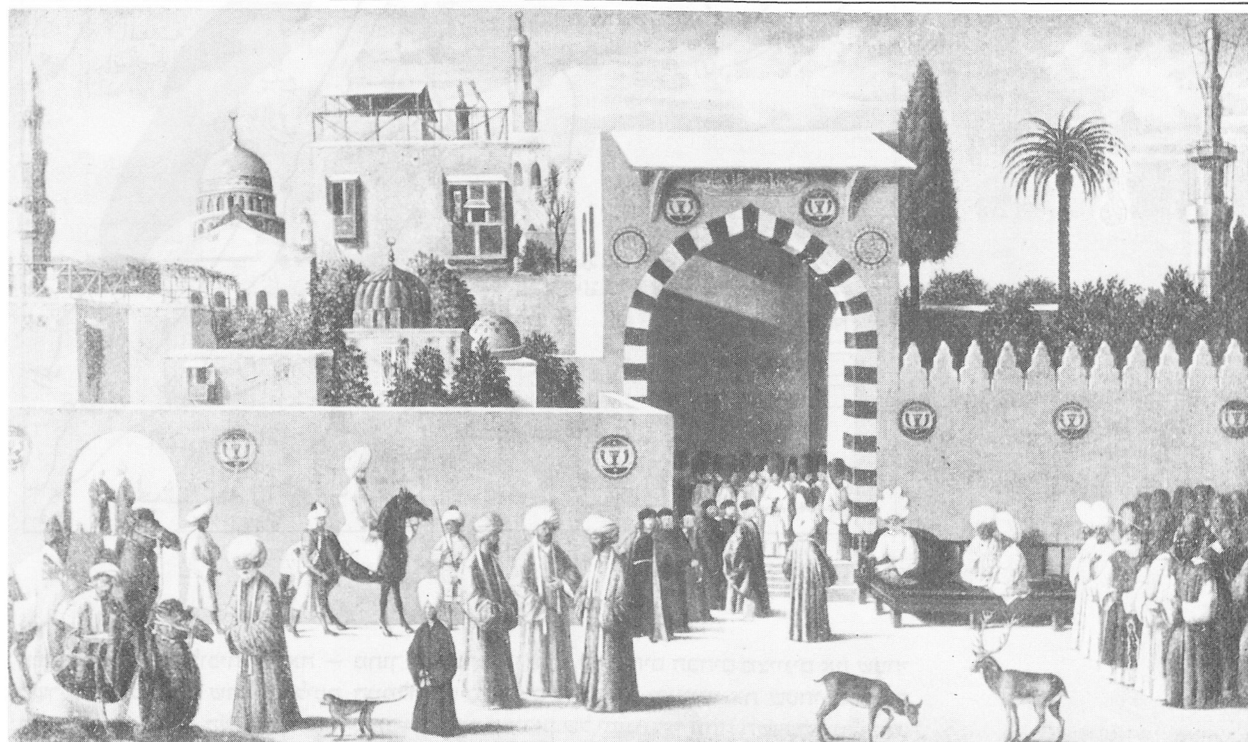
טומאן בַּאי היה הסֻלטאן הממלוּכי האחרון. הוא נבחר לכהונה זו על־ידי האמירים הממלוכיים לאחר שהסלטאן שקדם לו, **קַנְסוּה אל־עַ׳וְרִי**, נהרג בקרב המכריע של הממלוכים נגד העת׳מאנים **במַרג׳ דַאבִּק** בשנת 1516. טומאן באי עצמו ניהל את המערכה האחרונה נגד העת׳מאנים בראשות הסלטאן **יַאוֻז סֶלים** ("הקשוח") במישור רַאידַנִיָּה, שליד קאהיר בשנת 1517. לאחר התבוסה הוסגר טומאן באי לעת׳מאנים ונתלה.

איור 189

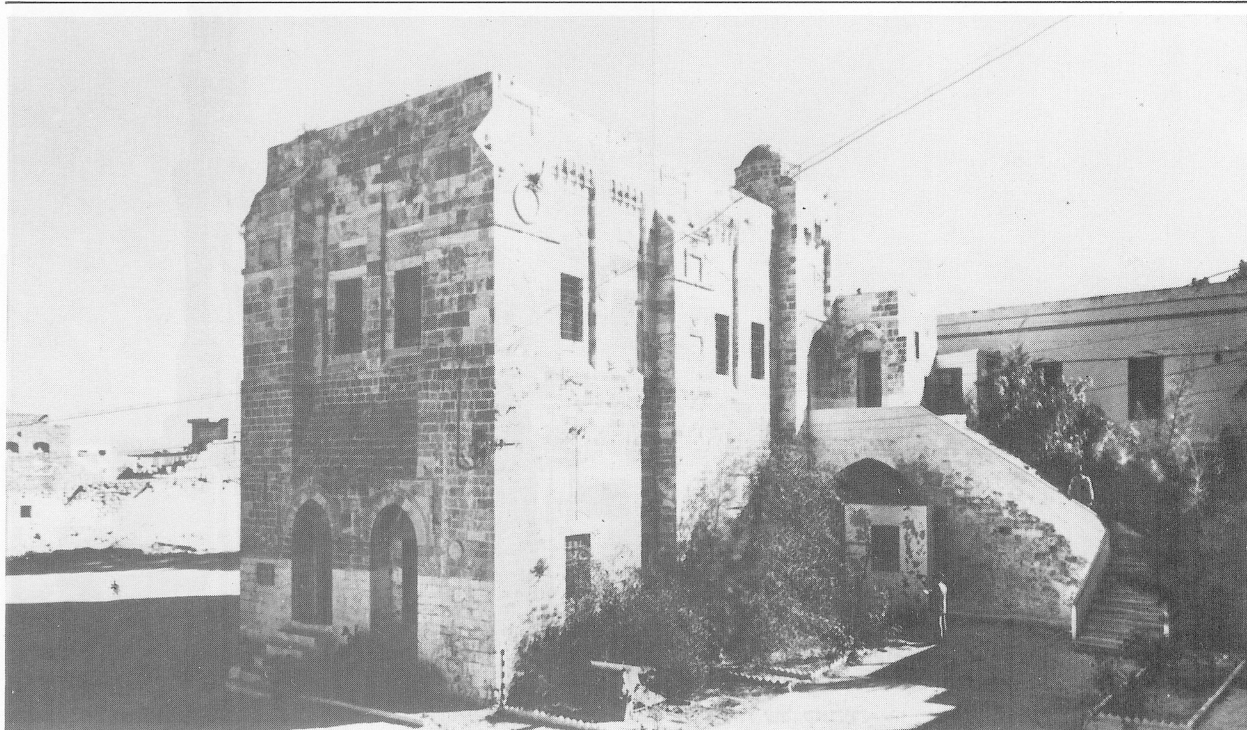
נציגים ונציאניים בקאהיר — ציור משנת 1512.

הממלוכים התפרנסו הרבה ממסחר. הוונציאנים היו מעורבים מאוד במסחר עם הממלוכים ונציגיהם ישבו בקאהיר ובאלכסנדריה. דיווחי הוונציאנים הם מהמקורות החשובים והעשירים — בצד כרוניקות ממלוכיות — ללימוד תולדות הממלוכים.

איורים 190-191
למעלה: גשר ג׳נְדַאס שעל־יד לוד (קטע). הגשר נבנה בשנת 1273 בידי הסלטאן הממלוכי בַּיְבַּרְס (האריה — סֶמלו של ביברס — שעל הגשר מופיע בהגדלה באיור 157 לעיל).
למטה: ח׳אן ממלוכי בעזה מן המאה ה־13. (הבניין משמש היום את המימשל האזרחי ברצועה.)

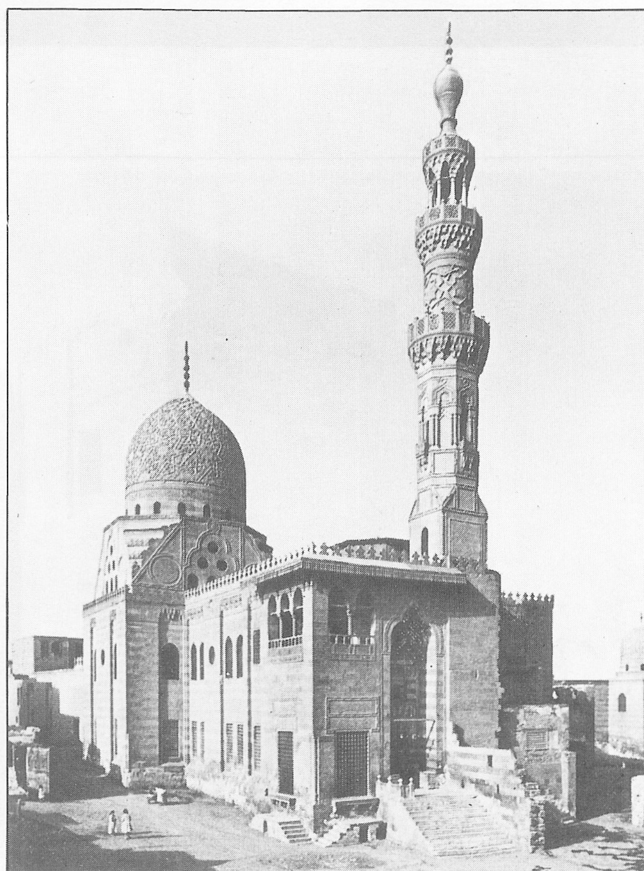

לאחר הסלטאנים ה"בחריים" עלו הסלטאנים **הבּוּרְגִ'יים**, שנקראו על שם **הבּוּרְג' — מצודת קאהיר** (ראה ערך) — שהיתה קסרקטינם. הם היו צ'רקסים, והם שלטו בשנים 1517-1382. היציבות היחסית, ששררה בימי הבחריים, התערערה בימי הבורג'יים בשל מריבות בְּקרב השכבה השלטת. בימיהם פלש **תימור לאנג** המונגולי לסוריה וכבש את דמשק, אך פינה אותה והממלוכים שבו והשתלטו עליה. גדול סלטאניהם היה **אל־מַלִכּ אל־אַשְׁרַף קַאִיתבַּאי** (1495-1468), שאף לחם בהצלחה בעת'מאנים.*

* ר' טבלה גניאלוגית בעמ' 249

הממלוכים במצרים הקימו חברה ומשטר יחידים במינם, שבו יכלו רק עבדים משוחררים להימנות עם השכבה הצבאית השלטת. שלטונם לא עבר בירושה מאב לבן, והדרך לשלטון היתה פתוחה באופן עקרוני בפני כל מפקד צבאי מוכשר. הממלוכים פעלו רבות להפצת האסלאם הסֻני. הם ייסדו מַדרסוֹת (ר' הערך "מַדרַסָה") ללימוד המשפט המֻסלמי, טיפחו את הספרות הערבית והפכו את מצרים למרכז התרבות האסלאמית, על אף שהם עצמם היו אנשי צבא ורחקו מפעילות אינטלקטואלית.

כאשר כבשו העת'מאנים את מצרים בשנת 1517 הם לא חיסלו את העילית הממלוכית, אלא השאירו את רובה על כנה ושילבוה במימשלם. במאה ה־17, כתוצאה מחולשת האימפריה העת'מאנית, חזרו הבֵּיים הממלוכיים להיות שליטיה של מצרים, ומרידותיהם בעת'מאנים הלכו ורבו. ניצחון בונפארט על הממלוכים בקרב ליד הפירמידות (1798) עִרער את מעמדם, אך הם החזיקו מעמד עוד שנים אחדות, עד שמֻחמד עלי חיסלם בטבח בשנת 1811 (ר' להלן ביחידות 3-4).

איור 192
המאוזוליאום והמדרסה של הסלטאן הממלוכי **קָאִיתבַּאי**, שנבנה בשנים 1472-4. המבנה מצוי בתוככי הקָרָאפָה ("עיר המתים" — בית הקברות) הצפונית של קאהיר.

מסעי־הצלב (1291-1096)

סִדרת מסעות־מלחמה, שיזמה אירופה הנוצרית במטרה מוצהרת לגאול את ״כנסיית הקבר״ בירושלים מידי המֻסלמים.

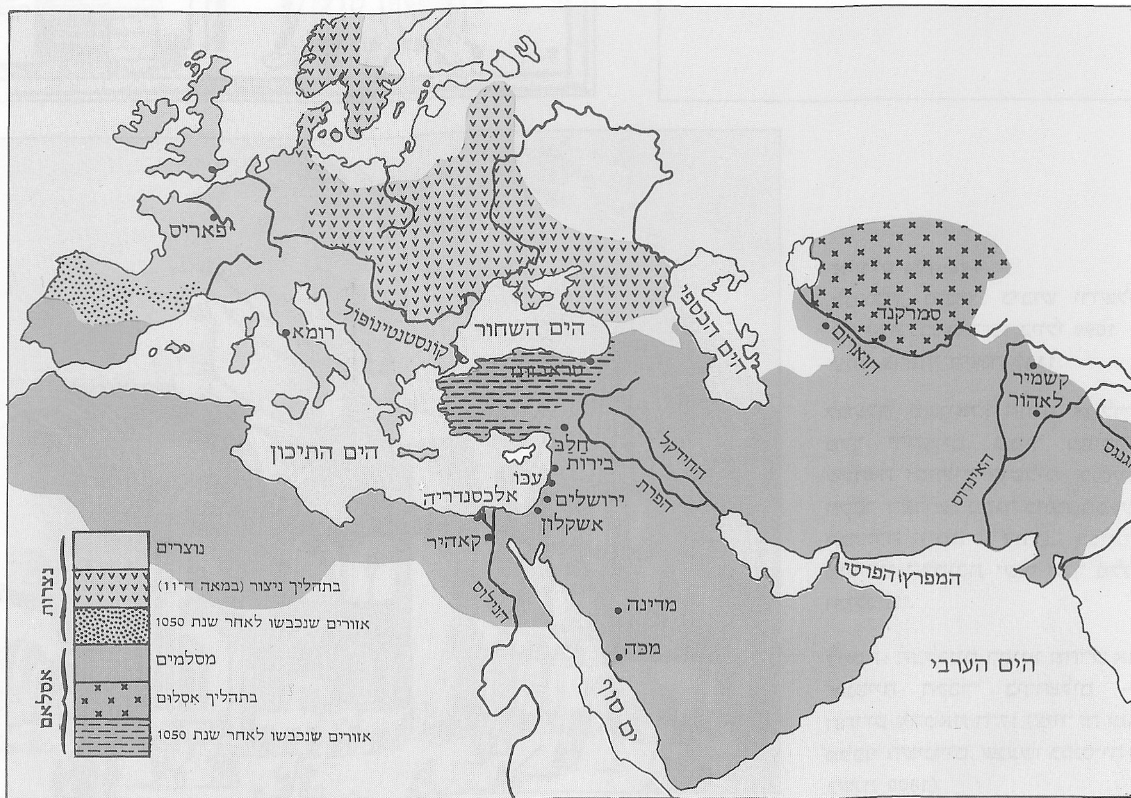
הכינוי ״מסעי־הצלב״ ניתן, על שום הצלב שהיו תופרים המשתתפים במסעות על בגדיהם.

אחת הסיבות המרכזיות למסעי־הצלב היתה התחייה הדתית באירופה במאות ה־10 וה־11. היו כמובן סיבות רבות נוספות — חברתיות, כלכליות, פוליטיות ודתיות — שלא נפרט כאן.

את מסעי־הצלב ניתן לראות כהמשך מאמציה של אירופה הנוצרית לדחוק את רגלי האִסלאם מאירופה, לאחר שספרד ואיי הים התיכון (הבאלריים, סרדיניה, קורסיקה וסיציליה) כבר שוחררו משלטון מֻסלמי במרוצת המאה ה־11.

ההיסטוריונים מונים שמונה מסעי־צלב, אך היו מסעות רבים שלא זכו ל״מִספּור״ רשמי.

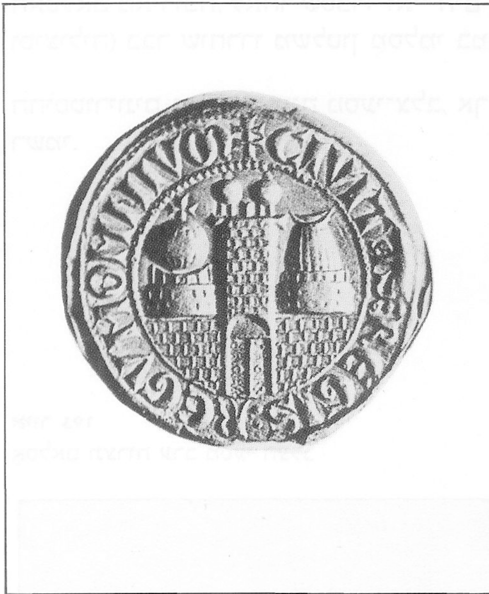
איור 193
אִסלאם ונצרות ערב מסעי הצלב

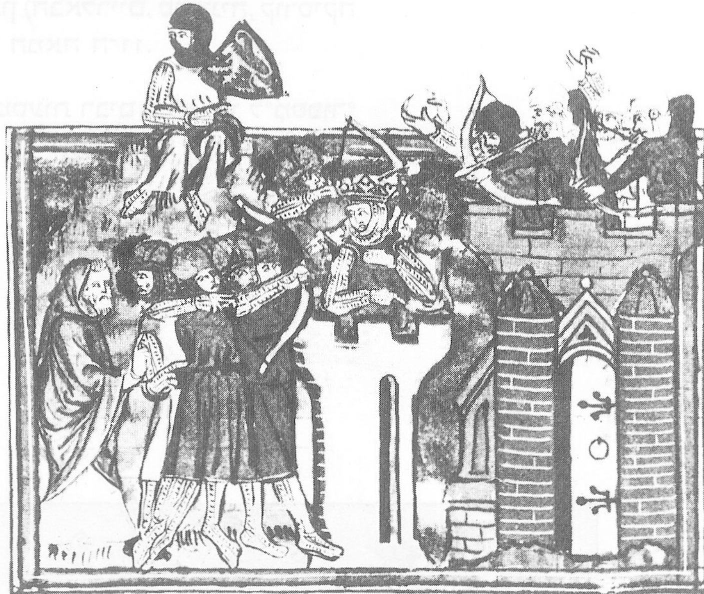

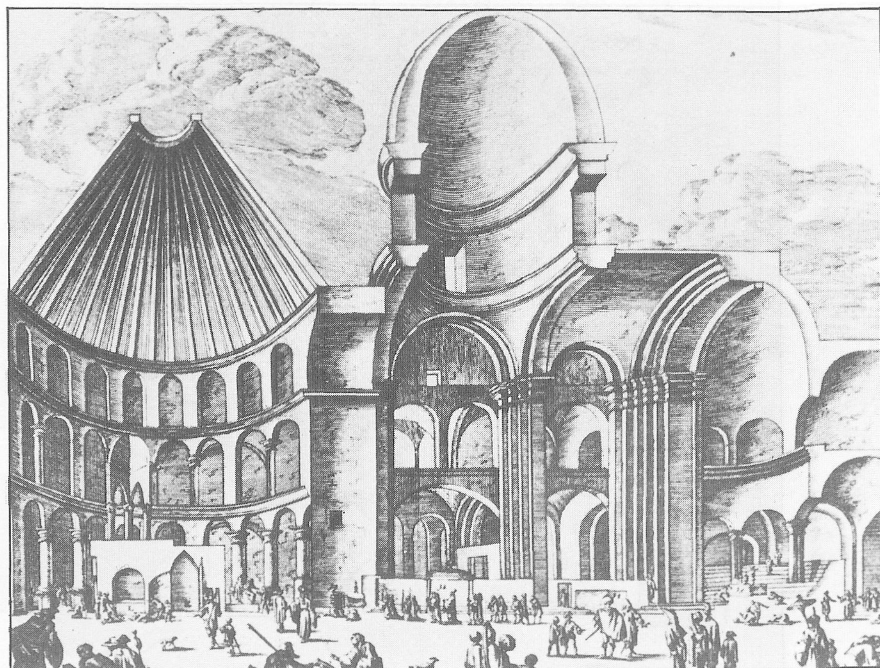
מסע־הצלב הראשון (1099-1096)

את מסע־הצלב הראשון יזם האפיפיור **אורבן השני**. מחנות הצלבנים היו מורכבים מאבירים ומאספסוף, שנשמד ברובו בדרך. משתתפי מסע־הצלב הראשון נדדו ארבע שנים בדרכים יבשתיות, ניצחו את הסלג'וקים־התורכים באסיה הקטנה וכבשו את קוניה, בירת סֻלטאנות קוניה־רום (ר' הערך "הסלטאנות הסלג'וקית של רום"), את איזניק, בירת סֻלטאנות בני־דאנשמנד וערים נוספות (ר' איור 17 ביחידה 1).

הם כבשו גם את אנטיוכיה ואֶדֶסָה, את חוף סוריה, ושיא המסע היה בכיבוש ירושלים ב־1099. הכובשים טבחו במֻסלמים וביהודים והפכו את מסגדי ירושלים לכנסיות. בארץ־ישראל, בסוריה ובמזרח אסיה הקטנה נוסדו נסיכויות נוצריות.

איורים 196-194
למעלה, מימין: כיבוש ירושלים בידי הצלבנים ב־15 ביולי 1099 — ציור צרפתי משנת 1337.

למעלה משמאל: חותם אמלריך מלך ירושלים. בציור מופיעים שלושת "סמלי" ירושלים: כנסיית הקבר הקדוש; מסגד כיפת הסלע; המצודה ("מגדל דוד"). בכיתוב מופיעה הכתובת "עיר מלך מלכי המלכים".

למטה: הצלבנים הקימו מחדש את "כנסיית הקבר" בירושלים — תחריט מהמאה ה־17 (ציור זה זמנו מלפני השינויים, שנעשו בכנסייה זו בשנת 1809).

מסע־הצלב השני (1148-1147)

מסע־ראווה, שבראשו עמדו **קונראד השלישי**, מלך גרמניה, **ולואי השביעי**, מלך צרפת. העילה למסע היתה נפילתה של הנסיכות הצלבנית אדסה בידי האמיר של מוֹצוּל. המסע נכשל והצלבנים נחלו תבוסה.

מסע־הצלב השלישי (1192-1189)

המסע הגדול ביותר בין מסעי־הצלב, שיצא מאירופה לאחר נפילת ירושלים (1187) בידי **צלאח אל־דין**, שליט מצרים בן השושלת האַיוּבִּית. בראש המסע עמדו **ריצ׳רד לב־הארי** מאנגליה, **פיליפ השני** מצרפת והקיסר הגרמני **פרידריך ברברוסה**. פרידריך ברברוסה מת בדרך, אך ריצ׳רד ופיליפ הצליחו לכבוש את עכו, שהפכה לראש־גשר צלבני חשוב. מסע הצלב השלישי הביא לצלבנים רצועת חוף צרה מצוֹר ועד יפו.

איורים 200-197
למעלה: פרידריך ברברוסה כצלבן.
משמאל, מלמעלה למטה: מטבע של הסלטאן צלאח אל־דין.
חותם פיליפ השני אוגוסטוס, מלך צרפת.
חותם ריצ׳ארד ״לב הארי״, מלך אנגליה.

מסע־הצלב הרביעי (1204-1201)

מסע־צלב זה, ביוזמת האפיפיור **אינוֹקֶנטיוּס השלישי**, נועד לחזק את הממלכה הצלבנית, ששוקמה במסע־הצלב השלישי. אך הצלבנים כלל לא הגיעו לארץ־ישראל: ביוזמת ונציה הופנה המאמץ נגד ביזנטיון והסתיים בכיבוש קונסטנטינופול (ר׳ הערך ״אסתאנבול; קונסטנטינופל; קושטא״) — המתחרה הראשית לסחר הוונציאני — וביסוד ״הקיסרות הלטינית של קושטא״, שנתקיימה 60 שנה בלבד.

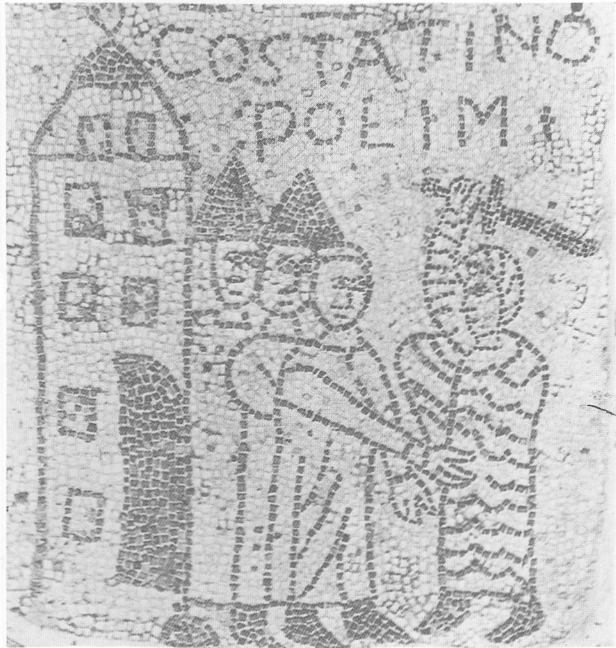
מסעות־הצלב האחרים הופנו כמעט כולם נגד מצרים, שהיתה החזקה, העשירה והמסוכנת ביותר מבין ארצות האסלאם. כיבושה של מצרים היה מאפשר את חיסול הסכנה העיקרית לנסיכויות הצלבניות בארץ־ישראל.

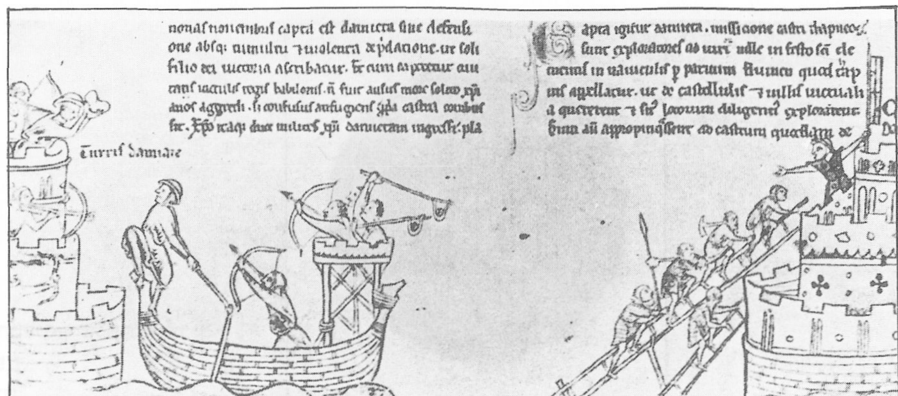
מסע־הצלב החמישי (1221-1217)

בראש מסע־הצלב החמישי עמדו **אֶנדרֶה השני** מהונגריה **וליאופולד השישי** מאוסטריה. הכוחות הפולשים הצליחו לכבוש את דמיאט, אך לא הצליחו לכבוש את קאהיר, ונאלצו לפנות את מצרים.

איורים 202-201
מימין: הסתערות הצלבנים על קונסטנטינופוליס במסע־הצלב הרביעי. שרידי רצפת פסיפס משנת 1213 בבזיליקת יוחנן השליח ברַאוֶנָה, איטליה.
משמאל: אינוֹקֶנטיוּס השלישי.

איור 203
המצור על דמיאט בימי מסע־הצלב החמישי החל במַאי 1218 ונסתיים בנובמבר 1219, עת פרצו הצלבנים לעיר וטבחו בתושביה. בתמונה — התקפה צלבנית בים וביבשה (ציור בן הזמן).

מסע־הצלב השישי (1229-1228)

במסע־צלב זה כלל לא היו קרבות. מפקדו, הקיסר **פרידריך השני** מגרמניה, ניצל תקופת אנדרלמוסיה בממלכה המסלמית והשיג את ירושלים ופרוזדור אליה וכן את בית־לחם ושטחים בגליל במשא־ומתן עם סֻלטאן מצרים **אל־מלכּ אל־כּאמל**.

מסע־הצלב השביעי (1254-1248)

מסע שבראשו עמד **לואי התשיעי** מלך צרפת ושנועד לכבוש את מצרים. דמיאט נכבשה (יוני 1249), אך המסע לקאהיר נכשל, רוב הכוח הצלבני הושמד על־ידי גדודי הממלוכים בפיקודו של **בַּיבַּרְס** — אז מפקד הצבא האיובי, ולימים הסלטאן הממלוכי השני (1277-1260), ולואי נפל בשבי (פברואר 1250). הוא פדה עצמו על־ידי החזרת דמיאט, חזר לעכו וניסה לבצר את ערי החוף, ובאפריל 1254 חזר לצרפת.

איור 204
לואי התשיעי ("החסיד"), מלך צרפת.

מסע־הצלב השמיני (1270-1267)

מסעו השני של **לואי התשיעי**, שנועד להביא לכיבוש תוניס. לואי מת בזמן המסע, וזה נסתיים בכישלון.

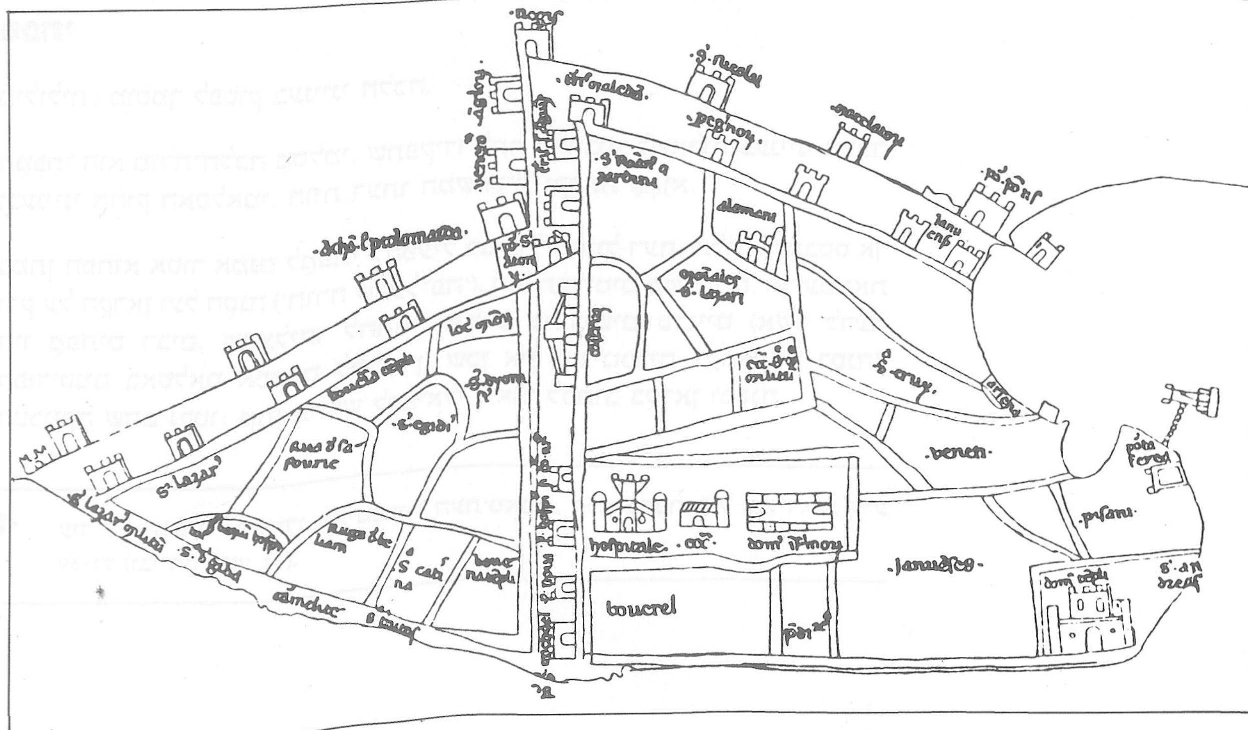
בשנת 1291 נפלה עכו — המאחז הצלבני האחרון בארץ־ישראל — לידי הממלוכים, ובכך בא הקץ על "ממלכת ירושלים" של הצלבנים.

איור 205
חותם לואי התשיעי

◇ להרחבה ראה: ע' סיוון, "המזרח התיכון בתקופת מסעי הצלב", בתוך: ח' לצרוס־יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, ע"ע 261-233.

איור 206
מפת עכו הצלבנית. רישום מסוף המאה ה־13.

המפלה בשערי וינה

ב־1529, כשהם בשיא תנופת כיבושיהם ותחת מנהיגותו של גדול סֻלטאניהם, סֻלימאן "המפואר", שמו העת׳מאנים מצור על וינה, אך לא הצליחו לכבשה.

בסוף המאה ה־17 הם ניסו פעם נוספת לכבוש את וינה בנצלם את מרד ההונגרים באוסטריה. ההונגרים, ששאפו להיפרד מהאימפריה ההבסבורגית ולהקים מדינה משלהם, ביקשו את עזרת הסֻלטאן העת׳מאני, ובתמורה הבטיחו לו, כי יכירו בשלטונו עליהם. הסלטאן מחמד הרביעי נענה לבקשה, והסתייע במרד ההונגרי כדי לגרש את ההבסבּורגים ולכבוש את כל הונגריה העליונה בקיץ 1682. ההבסבורגים, שניהלו בו בזמן מלחמה נגד צרפת, לא היו מעוניינים בחזית שנייה, אך מאמציהם להביא להפסקת הפלישה העת׳מאנית עלו בתוהו. הצרפתים עודדו את הסלטאן לכבוש את וינה ולהשיג מה שלא עלה בידי קודמיו.

התקדמות העת׳מאנים לעבר וינה החלה בסוף יוני 1683, והבירה ההבסבורגית הושמה תחת מצור ביולי 1683. אולם העת׳מאנים לא יכלו גם הפעם לביצוריה של העיר ולמגיניה, שנלחמו במסירות רבה. כוח פולני קטן, בפיקודו של יאן סוֹבְּיֶסקי, שתקף את הצבא העת׳מאני הגדול מעורפו, גרם לו לסגת בבהלה מחומות וינה, תוך שהוא משאיר אחריו את כל הציוד הכבד והאספקה.

המפלה בשערי וינה היתה מכל בחינה שהיא נקודת־מִפנֶה. ממנה ואילך היו העת׳מאנים בנסיגה מתמדת, שבמהלכה איבדו כמעט את כל השטחים שכבשו באירופה.

◀ עוד על מצור וינה ראה אצל טולידאנו, ע"ע 80-81.

מפתי

מילולית: מוסמך לפסוק בענייני הלכה.

המֻפְתִי הוא מורה־הלכה מֻסלמי, שתפקידו לתת תשובות לשאלות בענייני הלכה ובענייני החוק האסלאמי. חוות דעתו המשפטית נקראת פַּתְוַא.

במתן הפתוא אסור אמנם למֻפתי להפעיל כביכול שיקול דעת, אלא להתבסס אך ורק על הקֻראן ועל הסֻנה ('תורה שבעל־פה'), ועל תקדימים משפטיים, אך עם זאת היו מֻפתים רבים, שהצליחו להתיר שימוש בחידושים טכניים (אשר לדעת הפוריטנים באסלאם אסורים לחלוטין, שכן אין הם נזכרים בקֻראן או בסֻנה). הטכניקה שהם נקטו: מתן פירוש ליבֵראלי מאוד לכתוב בקֻראן ובסֻנה.

◀ עוד על המֻפתי ותפקידו באימפריה העת׳מאנית, קרא בספרו של טולידאנו, ע"ע 69-71 (ובייחוד עמ' 71).

מצודת קאהיר (ה"קלעה")

מצודת קאהיר (בערבית: **קַלְעַת אל־גַ'בַּל**, "מצודת ההר") נבנתה על ידי **צַלַאח אל־דין** האיוּבּי החל משנת 1171 ובנייתה נסתיימה ב־1207 לסה"נ. המצודה שוכנת על גבעה הנשקפת ושולטת על קאהיר מדרום־מזרח. מיום שנשלמה ועד תום תקופת **מֻחמד עלי** (ר' להלן ביחידה 3) שימשה המצודה מקום משכנם של שליטי מצרים.

במרוצת השנים התפתחה המצודה ונבנו בה ארמונות ומסגדים. בימי הסֻלטאנים הממלוכיים במצרים שימשה **הקלעה** מקום מושבם של הסלטאנים הבּוּרְג'יים(ר' הערך "ממלוּכּים; הסלטאנים הממלוכיים במצרים"). גם לאחר הכיבוש העת'מאני (1517) הוסיפו שליטי מצרים החדשים לשבת בה. במצודה גם רוכזו יחידות העילית של היֶניצַ'רים (ר' ערך).

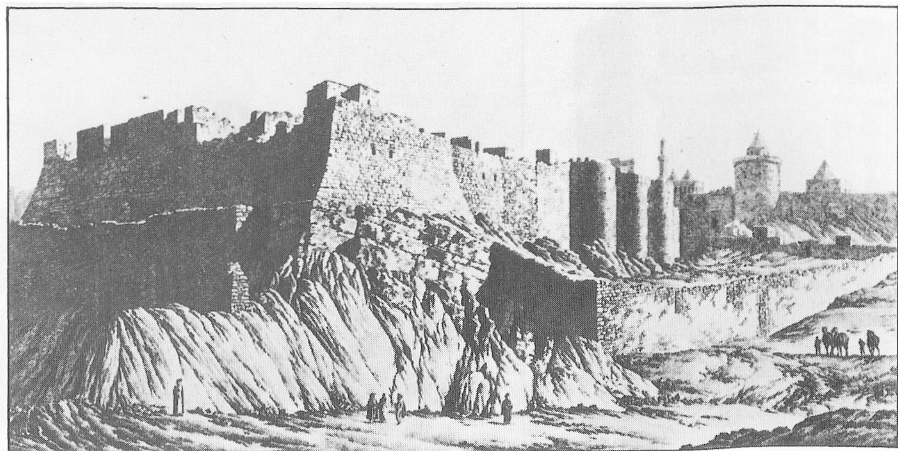
לשיא גדולתה הגיעה המצודה בימיו של מחמד עלי, שבנה בה מסגד וארמון מפוארים. במצודה גם נערך טבח הממלוכים המפורסם (ר' להלן ביחידה 3).

גם בימינו, למרות שאינה משמשת כמקום מושב הנשיא והממשלה, ה"קלעה" היא עדיין נקודה אסטרטגית חשובה ביותר, מבחינה צבאית.

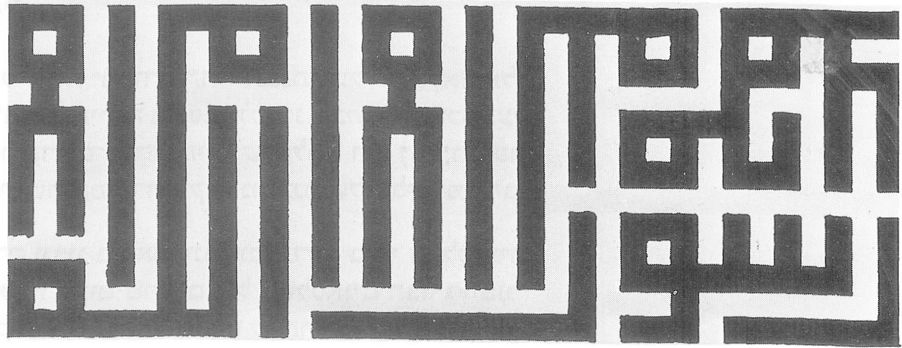
מצוות היסוד באסלאם

באִסלאם חמש מִצְווֹת יסוד, הקרויות **אַרְכַּאן אל־אִסלאם** ("עמודי האסלאם"). מקור השם במִלה הערבית "**רֻכְּן**" (העמוד המרכזי של האוהל — עדות להשפעה הגדולה שהיתה לתרבות הנוודים הבדוים של חצי־האי ערב על דת האִסלאם). חמש מִצְווֹת היסוד עניינן בפולחן האדם לאל, ובכך הן מדגישות את המוטיב המרכזי באסלאם — גדלוּת האל וייחודו מול הכניעה המוחלטת של המאמין.

מצוות היסוד אינן מופיעות בקֻראן כגוש אחד, והן התגבשו רק לאחר מות הנביא מֻחמד.

איור 207
מצודת קאהיר — מבט מתחתית ג'בל מֻקַטַם. ציור משנת 1798.

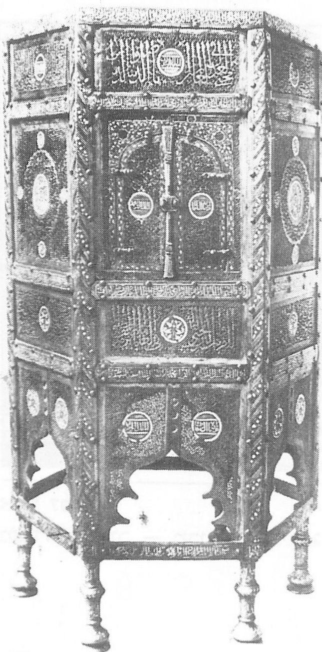

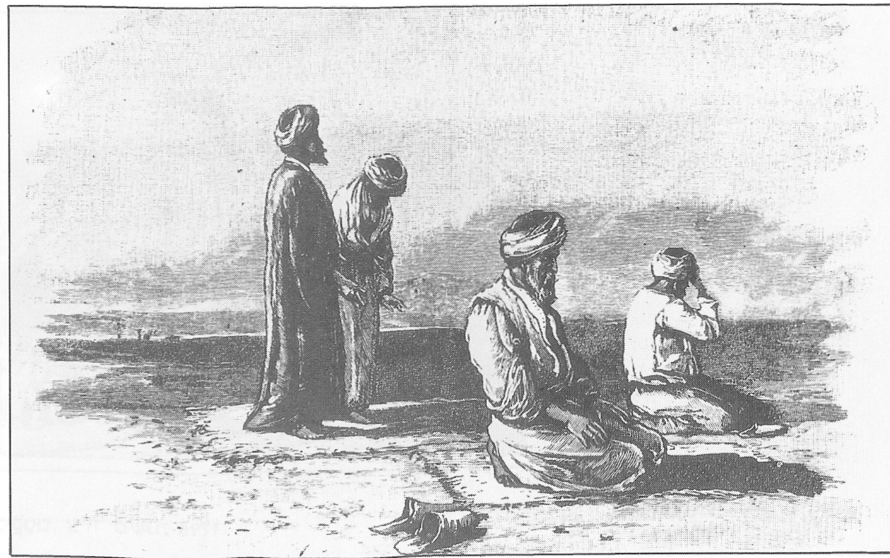
איור 208
נוסח השַהַאדַה בקליגרפיה מֻסלמית

חמש מצוות היסוד הן:

- **העדות** (״שַהַאדַה״), שמעיד המסלם על אמונתו, כלולה במשפט ״[הריני מעיד ש] אין אלוהַ מבלעדי אללה ומֻחמד שליח אללה״. על עדות זו חוזר כל מֻסלם כמה פעמים ביום — אלפי פעמים במשך כל חייו. לפי עיקרי האסלאם, די שיעיד אדם את השַהַאדַה פעם אחת בלבד — על מנת שייהפך מֻסלם. מסלם, החוזר בו מן העדות (מֻרְתַד), הוא בבחינת כופר באסלאם ודינו כדין מי שקילל את אללה והנביא — מוות.
- **התפילה** (״אל־צלאה״) — באסלאם התגבשו חמש תפילות טְכסיות יומיות, שהן חובה על המֻסלם. לתפילה קודמת היטהרות — היטהרות חלקית לפני תפילות ימי החול (וֻדוּא), והיטהרות שלמה בטרם תפילת יום השישי (עֻ׳סל). ניתן להתפלל — ביחידות או בציבור — בכל מקום, אם כי התפילה במסגד עדיפה. בעת התפילה מפנה המֻסלם פניו לעבר מכה. התפילה היא טכס פולחני, הכולל הן תנועות גוף והן מלל (המכונים יחדיו רַכְּעַה), והחוזר על עצמו כמה פעמים בכל תפילה.

איור 210
״כֻּרְסִי״ — כיסא להנחת הקֻראן במִסגד (המוזיאון לאמנות אסלאמית, קאהיר).

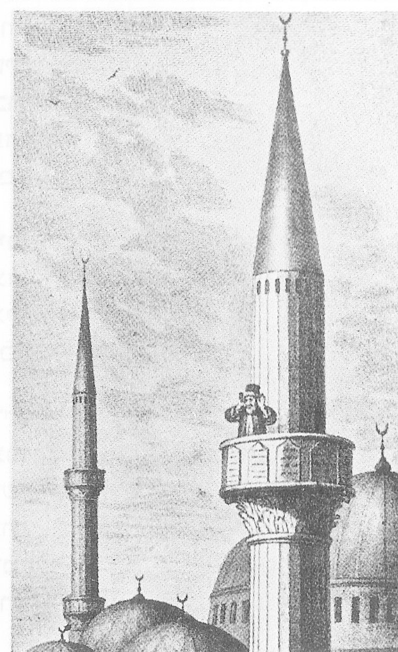
איור 209
מֻסלמים בתפילה

- **הצדקה** (**"אל־זַכַּאת"**) היא מן המצוות הראשונות באסלאם. ה־זַכַּאת׳ הפכה במשך הזמן למעשר־נדבה בעל שיעור קבוע, המשמש לפי הקֻרְאן לפדיון שבויים, לתמיכה בעמוסי חובות ובעניים, לעוברי־אורח ולמתנדבי מלחמת הקודש ("ג׳האד"). במקביל התפתח גם מוסד הצַּדַקָה, שהיא כל נדבה אחרת, הניתנת מרצון.
- **הצום** (**"אל־צַוְם"**) מוטל על המֻסלם בחודש רמַדאן. במשך חודש זה חייב המֻסלם להימנע מכל שתייה, אכילה, עישון, חיי־אישות וכו׳ מֵהֱנֵץ השחר ועד השקיעה, ולקיימם רק בלילה. חודש רמדאן מקודש באסלאם משום שבו, על־פי המסורת, נמסר הקֻרְאן למחמד. חג **עִיד אל־פִטְר** נמשך שלושה ימים ומסיים את חודש הצום. (במקרי מחלה, נסיעה ארוכה או "מלחמת קודש" מותר למֻסלם להפסיק את הצום, אך חובה עליו להשלים את ימי הצום שהחסיר במועד אחר.)
- **העלייה לרגל** (**"אל־חַג׳"**) למכה היא מצווה, שחייב המֻסלם לקיים לפחות פעם אחת בחייו. מקור המנהג עוד בתקופת הגַ׳אהִלִיָּה (התקופה הטרום־אסלאמית), והאסלאם אִמצוֹ בשינויים, שהתאימוהו להיות חג מונותאיסטי. במשך הדורות נעשתה מצוות החג׳ שנויה במחלוקת, והיו זרמים (מעטים אמנם), כדוגמת הצוּפִים (ר׳ הערך "צופיות"), שפסלוה (ר׳ גם הערך "החג׳, הכעבה ומסגד קבר הנביא").

  את החג׳ מקיימים מתוך טוהרה וקדושה (**אִחְרַאם**) בחודש ד׳ו אל־חִגַ׳ה, שהוא האחרון בלוח השנה האסלאמי. ההכנות לחג׳ מתחילות כחודשיים קודם לכן עם צאת שיירות החג׳ לעבר מכה. החג׳ מסתיים ב"חג הקורבן" (**עִיד אל־אַדְחַא**).

מלחמת הקודש (הג׳האד, ר׳ ערך) הפכה כמעט ל"עמוד השישי" של האסלאם, כמקובל למשל אצל כת החַוַארִג׳.

איורים 212-211
מֻאַדִ׳ן — הקורא לתפילה

איור 213
הצרפתים צרים על חומות עכו. ציור בן הזמן.

המצור על עכו

ב־19 במארס 1799 הגיע בונפארט אל מול עכו וניתק את דרכי היבשה המובילות לשערי חומותיה. הנצורים בעיר, בפיקודו של אל־ג׳זאר (ר׳ ערך), מנו כ־10,000-12,000 לוחמים ונהנו מסיוע בריטי — בנשק, באספקה ובלוחמים. בשעה שהגיע בונפארט לעכו עגנו מול חופי העיר שתי ספינות מלחמה בריטיות בפיקודו של אדמירל סר **סידני סמית**. אוניות אלה החלו להפגיז את החיל הצרפתי. הבריטים ירו במהלך המערכה כ־1,200 פצצות מרגמה וכ־4,000 פגזי תותחים. בונפארט יכול היה להשיב אש בלתי יעילה בלבד, משום שנותר רק עם תותחי שדה קלים; תותחי המצור שלו, שהועברו ממצרים בשש אוניות, נתפסו והוחרמו על־ידי הבריטים.

על ביצורי המגן של העיר פיקד צרפתי מפליטי המהפכה, **לואי אדמון דה־פליפו** (de Phelipeaux), בן מחזורו של בונפארט בבית־הספר לקצינים. במהלך המצור נאלצו הצרפתים להפריש כוח על מנת להגן על עורפם מפני חיל דמשק, שהגיע לעזרת הנצורים. החיל הזה הוכרע ב״קרב התבור״ (ר׳ ערך) ולא הגיע כלל לעכו.

רק ב־7 במאי, כשישה שבועות אחרי התחלת המצור, הגיעה בדרך היבשה ממצרים תגבורת של תותחים כבדים. אולם כמעט באותו זמן הנחיתו הבריטים בנמל עכו 5,000 לוחמים וציוד רב לעזרת הנצורים. בשלושת הימים שלאחר מכן חידשו הצרפתים את הסתערותם על העיר, ואף שבסופם הצליחו להבקיע את החומות במספר מקומות — לא נותר להם די כוח לנצל את ההצלחה. וכך, לאחר 62 ימי מצור, החליט בונפארט לסגת ולשוב למצרים. כישלונו זה בעכו חרץ סופית את גורל הרפתקאתו בארץ הנילוס.

מראד הרביעי

איור 214
הסלטאן מֻראד הרביעי

נתמנה סֻלטאן (1640-1613) כשהאימפריה היתה נתונה במשבר חמור. יחידות צבא פרקו כל עול והשתוללו בבירה, ומושלי מחוזות מרדו בגלוי. מֻרַאד הקים יחידות צבא נוספות, דיכא את היֶניצֶ'רים באכזריות והשליט סדר במחוזות תוך שהוא מדכא מושלים כמו פַּחְ'ר אל־דין השני, ששלט בלבנון ובצפון ארץ־ישראל (ראה לעיל 1.10.5). הוא ניצח את הפרסים והחזיר לאימפריה את עִראק ב־1638. לאחר מכן חתם על חוזה שלום עם פרס. מֻראד היה איש מלחמה למוד קרבות ומאחרוני הסלטאנים, שפקדו על הצבא בשדה הקרב.

מרונים

עדה נוצרית שמרכזה בלבנון והמונה כיום כמיליון נפש. מוצאה מכנסיית אנטיוכיה הקדומה, וחבריה הראשונים היו תלמידי הנזיר מָרוֹ (בערבית: מארוּן) ה"קדוש", שחי במאה החמישית.

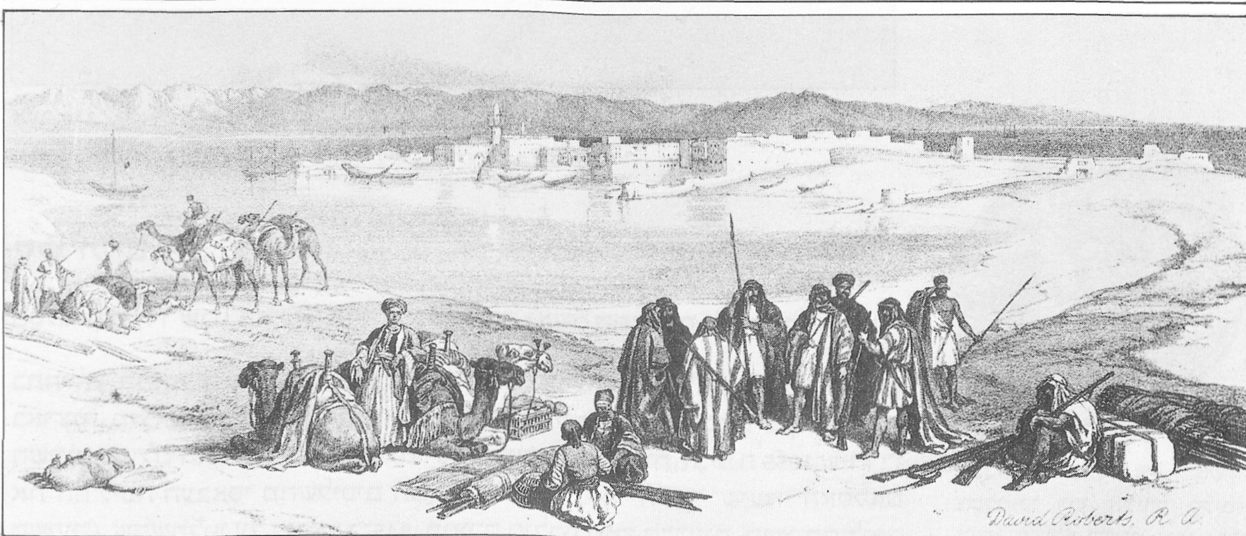
המרונים תמכו בתורה האורתודוקסית, שנתקבלה בוועידה האקומנית של כַּלְקֶדוֹן (451), ושלפיה לישו שני טבעים — אנושי ואלוהי. כתוצאה מכן נרדפו באכזריות על־ידי הכנסייה הסורית המוֹנוֹפִיזִיטִית (שטענה כי לישו טבע אחד בלבד — אלוהי), ואשר פרשה מן הכנסייה היוונית־אורתודוקסית. המרונים נרדפו גם על־ידי הקיסרים הביזנטיים ולכן נמלטו להר הלבנון, שם היו בטוחים יחסית. מרונים החלו להגר ללבנון במאה השמינית, ובמאה ה־10 כבר היו מבוססים שם היטב.

ב־1736 התאחדו המרונים עם הכנסייה הרומית ("אוּנִיָה"), אך העדה הוסיפה לשמור על עצמאותה. בראשה עומד פטריארך, הכפוף ישירות לאפיפיור. העדה פיתחה קשרים מיוחדים עם צרפת, שפרשה עליה חסותה עד סמוך לימינו.

ניסיונו של בונפארט לכרות את תעלת סואץ

איור 215
מפרץ סואץ ואתר העיר העתידה. ציור משנת 1856, מהתקופה שקדמה לכריית התעלה.

אחת ממטרותיו המוצהרות של מסע בונפארט למצרים היתה, לכרות תעלה במיצר סואץ. את מלאכת המדידות והסקירה של מיצר סואץ הפקיד בונפארט בידי לֶה פֶּר

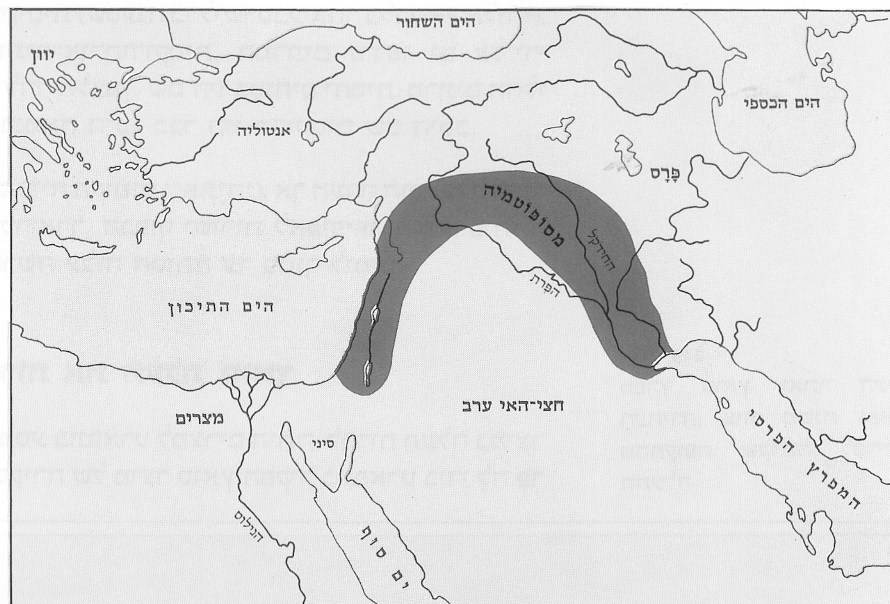

(J.M. Le Père), מהנדס מפורסם, שהשתתף ב"משלחת המדענים" ובמכון שהוקם בקאהיר באוגוסט 1798.

ב־24 בדצמבר סייר בונפארט במיצר סואץ יחד עם כמה גנרלים וחברים **במכון מצרים**. בעקבות הסיור הוא הורה ללֶה פֶּר לבחון את האפשרויות לכרות תעלה. זה חישב ומצא, שהים האדום גבוה מהים התיכון ביותר מ־30 רגל, ובשל כך המליץ להימנע מכרייתה של תעלה ישירה ביניהם (תחת זאת המליץ לכרות תעלה מהנילוס לים האדום). חישוביו המוטעים של לֶה פֶּר, שבעטיים הוזנח בשעתו הרעיון כולו, לא הופרכו סופית, אלא בשנת 1847.

"הסהר הפורה"

כינוי לאזור המיושב והמעובד, המשתרע בצורת קשת מארם־נהריים ועד ארץ־ישראל. בשלהי שלטון העת'מאנים חולק האזור לפרובינציות: בצרה, בגדאד, מוצול, חלב, דמשק וביירות, המחוז האוטונומי של לבנון והמחוז המיוחד של ירושלים. (היום כולל האזור את המדינות: עראק, סוריה, לבנון, ירדן וישראל.)

איור 216
"הסהר הפורה"

סלג'וקים

איור 217
מטבע ברונזה של השליט הסֶלג'וּקי רֻכְּן אל־דין סֻלימאן השני, ששלט בשנים 1196-1204.

הסֶלג'וּקים היו שבט תורכי, שנדד במרכז אַסיה ואשר התאסלם בסוף המאה ה־10.

בתחילת המאה ה־11 חדרו הסלג'וקים לתוך ארצות האִסלאם, כיוון שנלחצו בארצות מוצאם על־ידי יריבים חזקים מהם. בנצלם את המאבקים בין המדינות השונות בעולם האסלאם הם השתלטו על טריטוריות נרחבות, ובשנת 1055 שיחררו את הח'ליפה העבאסי מהשליטים הבּוּיהים השיעיים (ר' הערך "שיעה; האסלאם השיעי"), שהשתלטו על בגדאד ב־945. תמורת חילוצו מידי השיעים, הכיר הח'ליפה

בשליטים הסלג׳וקים. עם שיחרור בגדאד נטל לעצמו השליט הסלג׳וקי **טוגרל** את התואר "סֻלטאן". לאחר מכן כבשו הסלג׳וקים את סוריה ואת ארץ־ישראל מידי הפָאטִמִים — אף הם שיעים — שבסיסם היה בצפון־אפריקה, ובכך בלמו את הסכנה השיעית, שריחפה אז על עולם האסלאם. תוך כדי מסעם לסוריה ומצרים הם היכו גם את צבא ביזנטיון (בשנת 1071), ובכך נפתחה הדרך לחדירה מֻסלמית לאנטוליה ולהקמת נסיכויות מסלמיות באסיה הקטנה.

לאחר רצח **נִט׳אם אל־מֻלְכּ**, הוזיר הפרסי הגדול ורב הכישרונות של המדינה הסלג׳וקית (ר׳ גם הערך "מדרסה"), שניהל למעשה את המדינה בימי הסֻלטאן הסלג׳וקי השני, **אַלְפּ אַרסְלאן** (1063-1072), ובימי בנו, **מַלִכּ־שאה** (1072-1092), התפוררה המדינה הסלג׳וקית למדינות קטנות.

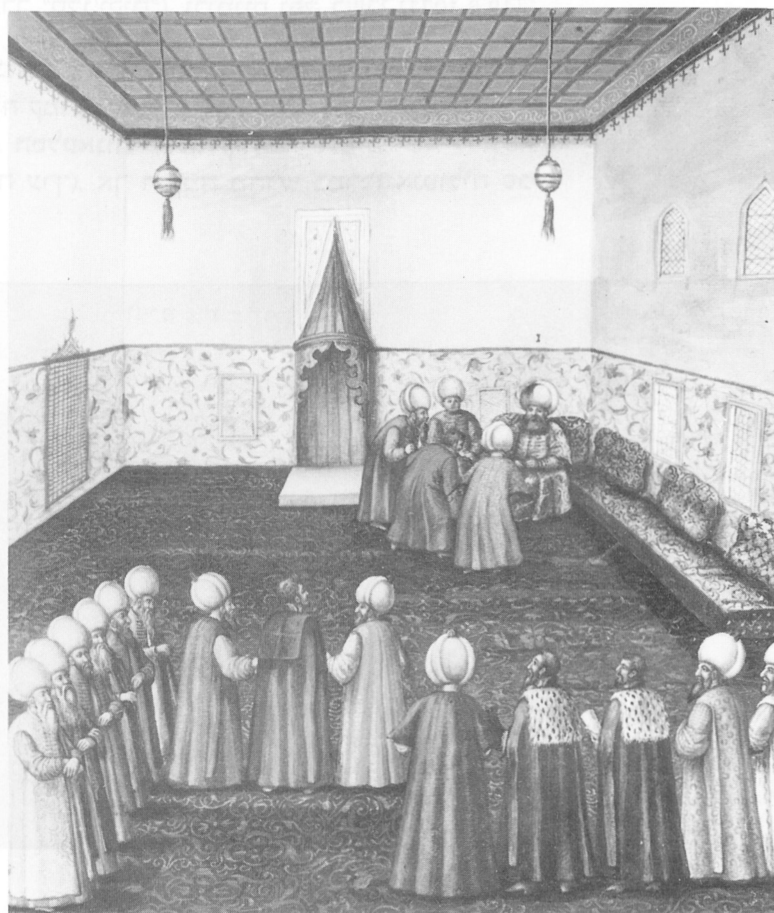

איור 218
אריח צבעוני מארמון ליד קוֹנְיָה. האריח ועיצובו מעידים על הרמה הגבוהה של התרבות הסֶלג׳וקית באנטוליה במאות ה־11 וה־12.

סלטאן

מילולית: "שליט" (שלטון חילוני). תואר לשליט מֻסלמי עצמאי וריבוני. המקור בסורית: "שֻׁלטאנא", שפירושה "כוח".

מסורת הסֻלטאנות התגבשה במאה ה־11 על־ידי השליט הסֶלג׳וקי (ר׳ הערך "סלג׳וקים") טוגרל, שהח׳ליפה הכיר בו כבסלטאן. הסלטאן הסלג׳וקי היה לשליט החילוני, הממשי, בעוד שלח׳ליפה נותרה סמכות רוחנית בלבד, בתורת מי שמייצג את הסמכות העליונה.

איור 219
סלטאן עת׳מאני מקבל פני שגריר אירופי. מתוך כתב־יד, הספרייה הלאומית, וינה.

הסלטאן הסלג׳וקי היה שליט אבסולוטי, ששלטונו התבסס על מסורת, שגובשה בכתבי ה״סיאָסֶת נאמֶה״. ברבות הימים, ובייחוד תחת העת׳מאנים, קיבל כוחו האבסולוטי של הסֻלטאן את הלגיטימציה האִסלאמית.

◇ להרחבה ראה: א׳ הד, **מוסדות האימפריה העות׳מאנית**, ע״ע 18-34.

הסלטאנות הסלג׳וקית של רום

להופעת הסֶלג׳וּקים בתחומי פרס וח׳ליפות העבאסים בראשית המאה ה־11 נלוותה תזוזה כללית מערבה של שבטי התורכְּמֶנים, שזרעו הרס רב בפרס ובעִראק. הסלג׳וקים — השליטים החדשים, שהזדהו עם הארצות שכבשו — רצו למנוע את כניסת קרוביהם התורכמנים לממלכתם והיפנו אותם לאנטוליה שבמזרח אסיה הקטנה, שהיה אזור הספר שבין האסלאם לבין ביזנטיון.

התורכמנים פשטו שוב ושוב מאד׳רביג׳אן על מזרח אנטוליה, צפונה ומרכזה — וחזרו לארצם. בשנת 1071 החליט הקיסר **רומנוס דיוֹגֶנֶס הרביעי** לחסום בפני התורכמנים את הדרך לאסיה הקטנה, ויצא מולם בראש צבא אדיר לארמניה. בקרב מַנזיקֶרט, שבצפון מערב אנטוליה, נחלו הביזנטים תבוסה מוחצת מידי הסלטאן הסלג׳וקי **אַלְפּ אַרסְלאן** (ר׳ הערך ״סלג׳וקים״), ורומנוס נפל בשבי (19.8.1071).

תבוסה זו פתחה את הדרך לנהירת המוני תורכמנים לשטחי ביזנטיון שבאסיה הקטנה. כתוצאה מפלישות אלה קמה בלב ביזנטיון בשנת 1071 מדינה סלג׳וקית־תורכמנית בשם **סֻלטאנות רום**. **הסלטאנות הסלג׳וקית של רום** נהרסה לראשונה בימי מסע־הצלב הראשון (ראה ערך), אך הוקמה מחדש במרכז אנטוליה סביב הבירה החדשה, **קוֹנְיָה**.

איור 220
הסלטאנות הסלג׳וקית של רום ושכנותיה

ממלכה חדשה זאת הגיעה לשיא פריחתה בסוף המאה ה־12 ובמחצית הראשונה של המאה ה־13. היא נפגעה קשה כתוצאה מפלישות המונגולים, שהנחילו לצבא סֶלטאנות קוניה־רום מפלה קשה בקרב קֶסֶדָג (1243), אך הסלטאנות המשיכה להתקיים עד ראשית המאה ה־14, עת השתלטו העת׳מאנים על שטחיה. (לפרטים נוספים ר׳ בספרו של טולידאנו, עמ׳ 19.)

סנג׳ק; סנג׳ק־בי (בי)

הפֶלֶך באימפריה העת׳מאנית — האֶיָאלֶת או הוִלַאיֶת — נחלק למחוזות. מחוז בתורכית — סַנגַ׳ק (מילולית: נס, דגל); בערבית: לִוַא.

מספר הסנג׳קים באֶיָאלֶת (או בוילאיֶת) לא היה קבוע. בראש המחוז עמד סַנגַ׳ק־בֵּי (ובקיצור: בֵּי — ר׳ גם הערך ״בֵּילֶרבֵּי״) או אֶמִיר, שמעמדו סומל על־ידי נס הנושא זנב־סוס אחד.

הסנג׳ק־בֵּי היה מושל עצמאי והיה יכול לפנות לסלטאן ולממשלה המרכזית באופן ישיר, אם כי הוא היה כפוף לפאשא, מושל האֶיָאלֶת. באופן עקרוני היה מושל המחוז מפקד צבאי, ותפקידו העיקרי היה לפקח על הסדר ועל גביית המסים ולגייס בזמן מלחמה את הכוח הצבאי של מחוזו ולצרפו לשאר כוחות האֶיאלֶת.

איורים 222-221
דמויות של בֵּיים עֶת׳מאניים במצרים. מתוך ספרו של הגנראל וייגאן (Weyggand), ״ההיסטוריה הצבאית של מחמד עלי״, פאריס, 1936.

סֻנה; האסלאם הסני

האסלאם הסֻני הוא הזרם הראשי באסלאם.

סֻנָה — מילולית: מִנהג, הרגל. מקור המלה בתקופה הטרום אסלאמית, והיא ציינה אז את מִנהגי האבות — מִנהגים שמן הראוי לכבד ולחקות. במסורת המֻסלמית תפסו **מֻחמד** וחבריו את מקום האבות השבטיים הקדמונים, והמלה סֻנה החלה לציין את נוהג הנביא וחבריו. הסנה היתה למִכלול המִנהגים והדעות של העדה המֻסלמית הקדומה, ונחשבה לפירוש המוסמך של הקֻראן. הסֻנה הועברה בצורת **חַדִית׳** — סיפור או מעשה — שנמסר מפי הנביא או מפי אחד ממקורביו באמצעות שלשלת מוסרים.

בתקופה הראשונה עסקו חכמי האסלאם בניפוי החומר הרב באמצעות בדיקת מהימנות המוסרים. המֻסלמים שדבקו בסֻנה נקראו **אַהְל אל־סֻנה ואל־אג׳מַאע** — ״אנשי הסֻנה וההסכמה״.

מול האִסלאם הסֻני עומד האסלאם השיעי (ראה הערך ״שיעה; האסלאם השיעי״). ראשיתו של הפילוג במחלוקת, מי רשאי לרשת את הנביא מֻחמד. הסיעה (בערבית: **שיעה**) של עלי טענה, כי לו מגיעה הבכורה, וכי הוא וצאצאיו קופחו. עד מהרה הולבשו על הניגודים הפוליטיים גם ניגודים תיאולוגיים. חשוב להדגיש, כי גם השיעים מכירים בסֻנה, אך הם מצרפים לה חַדִית׳ים אחרים, שבהם קבע מֻחמד — לטענתם — כי עלי הוא יורשו (ר׳ גם הערך ״כרבּלא וקדושתה לשיעים; חֻסין בן עלי״).

האסלאם הסֻני מתחלק אמנם לארבע אסכולות משפטיות: **החַנַפִית**, **השאפִעִית**, **החַנְבַּלִית**, **והמאלִכִּית**, אך כל הארבע נחשבות לאורתודוקסיות באותה מידה. האסכולה (מַדְ׳הַב; רבים: מַדַ׳אהב) החנבּלית נחשבת לקשוחה ולשמרנית ביותר, בעוד שזו החַנַפִית נחשבת למתונה ביותר.

הסֻנים הם הרוב באִסלאם. לשיעים רוב באיראן, בעִרַאק ובתימן והם קבוצה גדולה וחשובה בלבנון ובמדינות המפרץ הפרסי; שיעים יש גם באפגניסתאן, בפכיסתאן ובהודו.

◇ להרחבה ראה: ח׳ לצרוס־יפה, ״התפתחות התורה שבעל־פה וההלכה״, בתוך: הנ״ל (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, ע״ע 175-156.

ספאהים

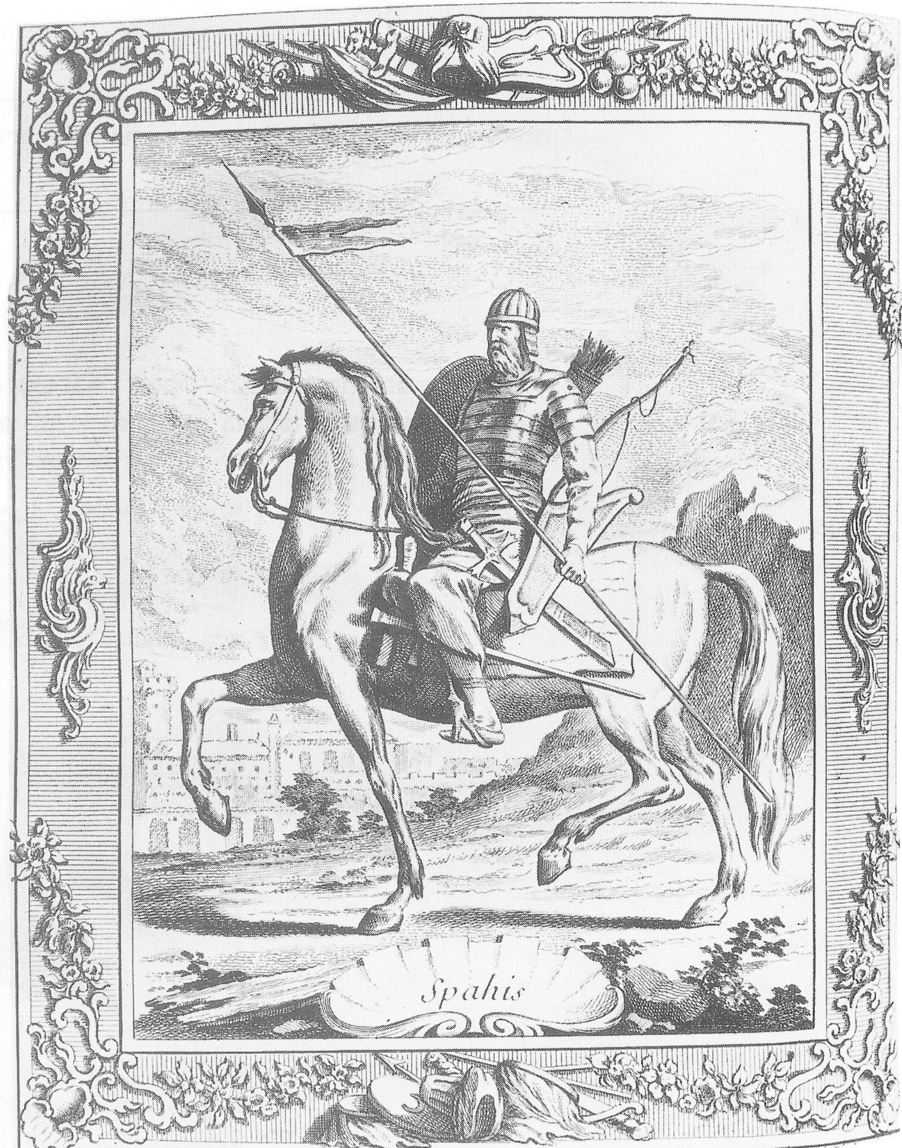
הפרשים הפיאודליים, שהיו עמוד־השִדרה של צבא האימפריה העת׳מאנית בימיה הראשונים.

הסִפָּאהִים היו אנשי מלחמה, שקיבלו מהסֻלטאן אחוזות — שנקראו **תִימַאר** — ורשות לגבות מסים מהאיכרים היושבים באחוזות אלה. הכנסות אלה, שהיו לסִפָּאהִים מאדמותיהם, היו פטורות ממס. יתר על כן, הסִפאהים היו משוחררים לחלוטין מתשלום מסים לקופת האוצר. תמורת פטור זה היה על הסִפאהים להחזיק מספר מסוים של פרשים (המספר נקבע לפי גודל האחוזה) על סוסיהם וציודם ולצאת עמם למלחמה על־פי פקודת הסלטאן.

אחוזת התימאר ניתנה לספּאהי לכל ימי חייו, אלא אם כן לא מילא את חובתו הצבאית, ובמקרה כזה היא הופקעה מידיו.

לשיטה פיאודלית זו היו כמה יתרונות בולטים:

- היא אִפשרה להחזיק צבא גדול, שלא על חשבון אוצר המדינה.
- היא שיחררה את המדינה מן הצורך להקים מנגנון גדול לגביית מסים.
- היא חיזקה את האחיזה העת'מאנית בשטחים הכבושים, שכן היא עודדה התיישבות של אנשי צבא עת'מאנים בשטחים אלה ודירבנה אותם לשמור שם על הביטחון ולקדם את החקלאות.

איור 223
ספּאהִי

אך היו לשיטה זו גם מגרעות:

- הכוח הצבאי, שהוזעק מהאחוזות השונות בעת חירום, לא אומן בדרך כלל בלחימה במסגרות גדולות.
- שיטה זו יצרה קשר כה הדוק בין הספאהים לאחוזותיהם, עד כי אלה לא היו מעוניינים לצאת למלחמות ולעזוב את נחלותיהם מאחור.
- לאוצר המדינה לא היו כל הכנסות מהאדמות, שניתנו לספאהים ושהיו כמחצית השטח המעובד באימפריה.

בהדרגה החלו מגרעותיה של השיטה לעלות במשקלן על יתרונותיה. תהליך זה זכה לתאוצה במהלך המאה ה־17, משהחל ערכם הצבאי של הפרשים לרדת (בשל השימוש ההולך וגדל שנעשה בנשק החם), ומשעמקה שקיעתה הכלכלית של האימפריה.

◇ על הספאהים ואחוזותיהם ראה להרחבה: א׳ הד, **מוסדות האימפריה העות׳מאנית**, ע״ע 82-87.

ע׳אזים

מקור המִלה (בערבית: עַ'זְו = פשיטות; עַ'אזִי — פושט) הוא בפשיטות, שהיו עורכים בני השבטים הערביים בחצי־האי ערב בתקופה הפְּרֶה־אסלאמית על שכניהם, כדי להשיג שליטה על מקורות המים.

איור 224
"ע'אזי" נלחם בכופרים. מיניאטורה מתוך כתב־יד תורכי מהמאה ה־15.

בראשית ימי האסלאם ציין המונח **ע׳אזים** לוחמי־ספר, אשר נטלו חלק בפשיטות (עַזו) על הכופרים אויבי האסלאם במהלך "מלחמת הקודש" (**ג׳האד**).

בתקופת הקמתה היתה המדינה העת׳מאנית מדינת־ספר של ע׳אזים, אשר שכנה בקצהו של העולם המֻסלמי. מקימיה ראו עצמם כע׳אזים — חיל החלוץ של האסלאם נגד הנצרות. הם נטלו לעצמם את התואר ע׳אזי (אותו ביטאו בתורכית גאזי) כתואר כבוד.

עלוים

עדה דתית, שראשיתה לוטה בערפל. הסברה היא, שהעַלַוִים היו עובדי אלילים, שהושפעו הן מן הנצרות והן מהפלג האִסְמַאעִילִי של השיעה. העלוים אינם מקיימים כהלכתם לא את עקרונות האסלאם הסֻני ולא את עקרונות האִסלאם השיעי. עם זאת הם ממעריצי חתנו של מוחמד, הח׳ליף עלי אִבְּן אבּוּ־טַאלִבּ, ומכאן גם שמם. העדה התגבשה במאה ה־11 בג׳בל אל־נֻצַיְרָה (הר העלוים) שבמחוז לאדְקיה שבצפון סוריה (מכאן שמם הנוסף — נֻצַירִים). הם כשישה אחוזים מתושבי סוריה דהיום. עלוים, שהיגרו מהר מוצאם, מתגוררים גם בחבל הַטַאי (אַלֶכְּסַנְדְרֶטָה), בדרום תורכיה וכן בצפון לבנון.

במהלך ההיסטוריה ניהלו העלוים מאבקים ממושכים להגנת האוטונומיה שלהם. הממלוכים דיכאו אותם, אך העת׳מאנים העניקו להם אוטונומיה מסוימת עד המחצית השנייה של המאה ה־19. בשנים 1920-1922 זכו העלוים שוב לאוטונומיה מידי שלטונות המנדט הצרפתי. בשנת 1936 הפכו לחלק מסוריה ונהנו מאוטונומיה חלקית, אך בשנת 1944 בוטל סופית מעמדו המיוחד של אזורם.

שיעורם של העלוים, או של אישים ממוצא עלוִי, בצמרת הצבאית והמדינית של סוריה היום הוא רב. רבים מהם הצטרפו למפלגת הבַּעַת׳ השלטת, ובראשם הנשיא הנוכחי חַאפִט׳ אל־אַסַד.

עלמא

המקור מערבית; ביחיד: עַאלִם. חכמי־דת ומורי־הלכה מֻסלמיים. קיימות דרגות שונות של **עֻלמא**. הזוטרים שבהם משמשים מורים בבתי־ספר כפריים וכאִמאמים במסגדים. הבכירים שבהם משמשים כפוסקי הלכה (מֻפתים) וכשופטים בכירים.

◀ על העֻלַמַא ועל מקומם באימפריה העת׳מאנית קרא אצל טולידאנו, ע״ע 68-72.

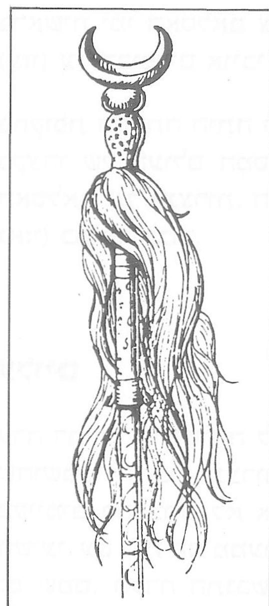
◇ להרחבה על העלמא ועל תפקידיהם באימפריה העת׳מאנית ראה: א׳ הד, **מוסדות האימפריה העות׳מאנית**, ע״ע 90-94; 96-99.

פאשא

הדרגה הגבוהה ביותר באימפריה העת'מאנית. התואר הופיע לאחר שמו הפרטי של בעליו (למשל, אחמד **פאשא**), ואת הדרגה סימל נס בעל שני זנבות סוסים. הדרגה לא עברה בירושה, אך לבני הפאשא הותר לשאת את הדרגה הנמוכה יותר — **בֵּי** (ר' הערך "סַנגַ'ק־בֵּי"). הוָזירים, מושלי הפלכים ופקידים בכירים אחרים נשאו דרגת **פאשא**. פאשא, שכיהן כמושל אֵיאלֶת או וילאיֶת, חייב היה לגבות מסים עבור אוצר המדינה ולשמור על ביטחון האזור. אך התפקיד העיקרי שלו היה להסתפח בעת מלחמה בראש כוחותיו אל צבא הסֻלטאן. מכאן, שהפאשות היו בעיקרם מושלים צבאיים. עניינים רבים של המינהל האזרחי לא נכללו כלל בתחום סמכותם, אלא ניתנו **לקאדים** (שופטים), שבנוסף לשיפוט עסקו גם בכל ענייני המינהל שאינם צבאיים.

לצד הפאשא פעל **דיואן**, דוגמת הדיואן הקיסרי (ראה ערך).

הפאשות גם שימשו חוכרים (מֻלְתַזְמִים) ראשיים של מסי הפלך, וקיבלו חלק מן הסכומים שנגבו (ראה הערך "אִלתזאם").

איור 225
נס זנב־סוס עת'מאני

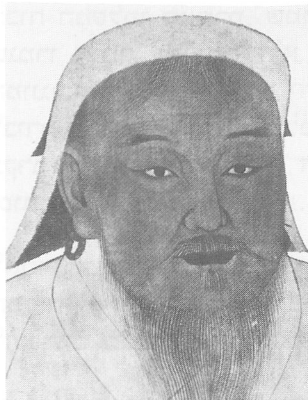
איור 226
פאשא

פלישות המונגולים

לאחר שעלה בידי **ג'נגיס ח'אן** (1227-1155) לאחד תחת מרותו את כל שבטי המונגולים (1206/7) הוא יצא למסע כיבושים גדול, שהביא לייסודה של אימפריה ענקית, שהשתרעה בשיאה מים יפאן במזרח ועד להונגריה במערב.

ג'נגיס ח'אן יצא למלחמה בארצות האסלאם, השמיד את ממלכת חַ'וַארִזְם (היום בשטח אוּזְבֶּכִּיסתאן, שברוסיה האסיאתית) ופלש לפרס, אך מותו ב־1227 קטע את מסע הכיבושים מערבה.

המלחמה בארצות האסלאם חודשה ב־1243, כאשר כבשו פולשים מונגוליים את סֻלטאנות רום הסלג'וקית (ר' ערך). ב־1256 הרס המצביא המונגולי **הולאגו** את המדינה האסמאעילית, שמרכזה היה באַלַמוּת, וב־1258 הוכנעה בגדאד בנחלי דם והח'ליף העבאסי, אל־מֻסְתַעְצִם, נערף. עתה פנה הצבא המונגולי, שמנה כ־400 אלף איש, מערבה וכבש את סוריה ואת ארץ־ישראל עד עזה.

איור 227
ג'נגיס ח'אן. ציור בן הזמן.

איור 228
השליט המונגולי תַהְמַרַס בחברת לבלרו הערבי

איור 229
הסלטאן באיזיד הראשון

הכוח המֻסלמי האחרון, שמסוגל היה להתמודד עם המונגולים היו הממלוכים, שגמרו אומר להילחם ולא להיכנע. למזלם של הממלוכים הגיעה למצביא המונגולי, ממש ערב הקרב, ידיעה כי אחיו, "החאן הגדול", מת. הולאגו פנה לחזור לבירת המונגולים והשאיר למערכה רק כוח קטן יחסית, שנוצח על־ידי הממלוכים בקרב **עין־ג׳לות** (עין ג׳אלוּד, היא עין־חרוד) בספטמבר 1260. שרידי הכוח המונגולי נסוגו אל מעבר לנהר הפרת.

לאחר מכן התפצלה האימפריה המונגולית לכמה ממלכות. הממלכה שבגבולה המזרחי של האימפריה הממלוכית — האילח׳אנית — ניסתה כמה פעמים להשתלט שוב על סוריה, אך נכשלה.

גל כיבושים נוסף של המונגולים החל לקראת סוף המאה ה־14 תחת מנהיגותו של הנסיך ("בֶּג") **תימור לֶנג** (מתורכית: temür = ברזל; lenk = פיסח; "איש הברזל הפיסח"). מ־1370 ועד מותו ניהל מלחמות להרחבת שלטונו. ב־1379/80 כבש את מזרח תורכסתאן, את חַ׳וַארִזְם, את מזרח פרס ואת השטחים שממזרח לים הכספי ומדרומו (עד 1385), את דרום־מערב פרס ואת אַדֶ׳רְבַּיגַ׳אן (1386/7).

ב־1393 — לאחר כמה שנות מלחמה ברוסים — כבש תימור לנג את בגדאד. ב־1398 פלש להודו וכבש את דֶלהִי. ב־1400 פלש למזרח אנטוליה ולמרכזה וכן לסוריה, שבה כבש את חלב, חַמְץ, בַּעַלבֶּכּ ודמשק. ב־1401 כבש בשנית את בגדאד וב־1402 הנחיל תבוסה קשה לסלטאן העת׳מאני, **באיזיד הראשון**, בקרב אנקרה ושבה אותו. המדינה העת׳מאנית, שבירתה איזמיר נכבשה, כמעט שהתמוטטה, וכל אנטוליה הכירה בשלטונו של תימור.

לאחר מותו של תימור לנג (1405) הצליחה האימפריה העת׳מאנית להתאושש. האימפריה של תימור התפוררה. כ־100 שנה עוד שלטו צאצאיו על חלקים גדולים מתורכסתאן ומפרס, אך בראשית המאה ה־16 בא הקץ לשלטונם. אחד מצאצאיו — נכד־נכדו — **באבור**, השתלט על צפון הודו וייסד בה את שושלת **המוגולים**, שהתקיימה עד 1857.

איור 230
תימור לנג מקבל בחצרו משלחת מקסטיליה (מיניאטורה פרסית)

איורים 234-231
למעלה, מימין: "תימור לנג כובש העולם" — מיניאטורה הודית בת הזמן, המצויה בספרייה הבודליאנית שבאוקספורד.
משמאל: "תימור לנג יוצא לציד". מיניאטורה הודית בת הזמן מאת מיר מחמד.
למטה, מימין: מסעות הכיבושים של תימור לנג.
משמאל: המאוזוליאום ובו קברו של תימור לנג בסמרקאנד אשר בבוח'רא.

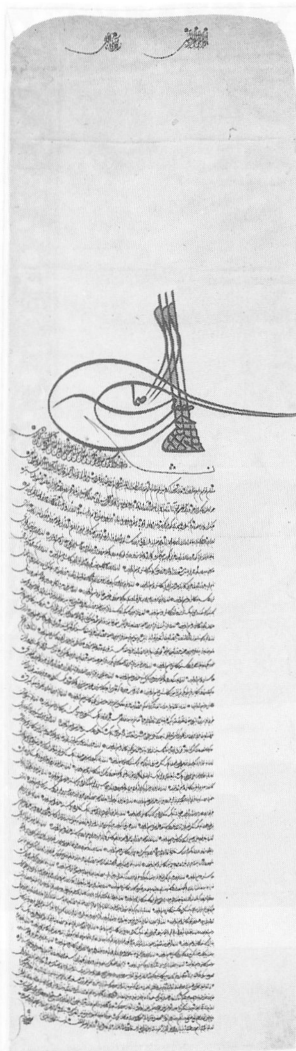
פרמאן

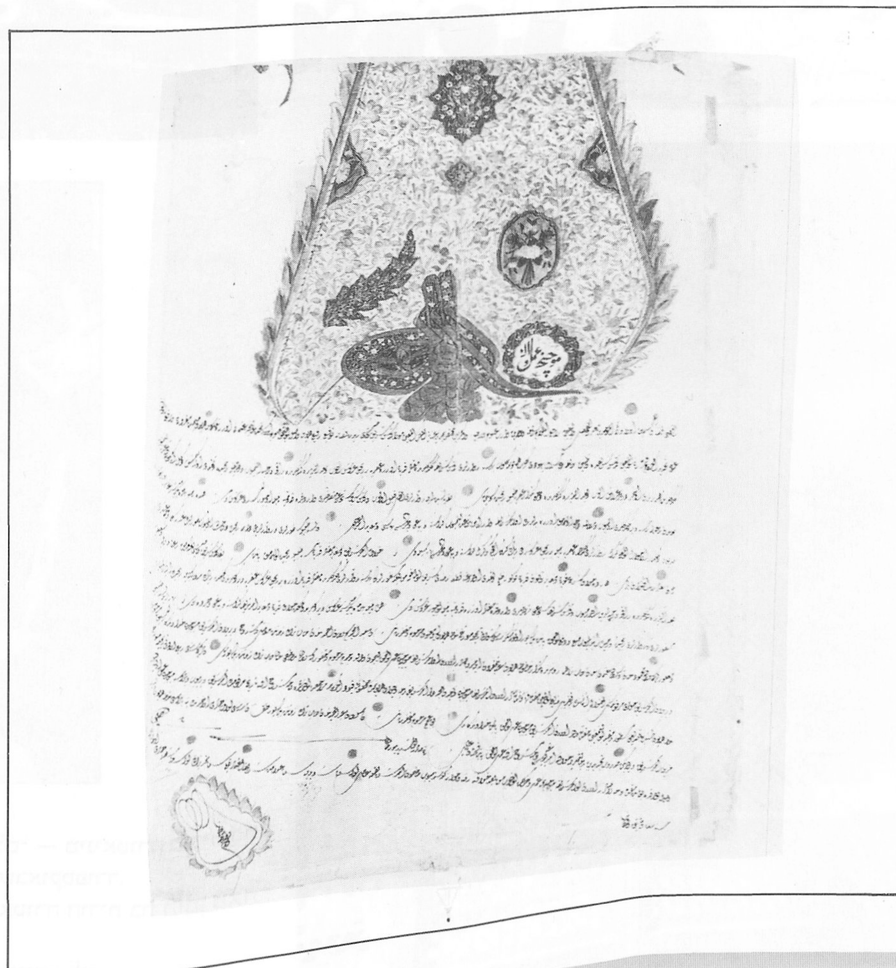
המקור מתורכית: פקודה. במשמעות הצרה יותר פירושו צו כתוב של הסֻלטאן, אשר בראשו מתנוסס חותמו של הסלטאן — התֻגְרָא. הפִרמַאנִים היו למעשה אחד מן הכלים העיקרים לניהולה של האימפריה העת׳מאנית, וחשיבותם רבה ביותר כמקור ללימוד תולדותיה.

רוב הפִּרמאנים לא ניתנו על-ידי הסֻלטאן עצמו. לפי הקָאנוּן (ר׳ הערך "קאנון") של מחמד השני, היתה רק לשלושה פקידים גבוהים הסמכות לפרסם **פִרמַאן** בשם הסלטאן ותחת התֻגרא שלו: **לוֶזיר הגדול** — בנושאים כלליים, **לדֶפתֶרדַאר** — בנושאי כספים ו**לקאדִי-עַסְכֶּר** — בשאלות השריעה.

נוסח הפִרמַאן: הפרמאן פותח בברכה קצרה לאללה. מתחת לברכה הושאר שטח ריק מתוך כבוד לאללה, ולאחריו מופיעה התֻגרא, אשר בתקופות מאוחרות יותר הפכה לחותמת מסוגננת ומקושטת ביותר. הטקסט פותח בכתובת, המציינת את המִשרה, את השם ואת הדרגה של המכותב ומפרטת את כל תארי הכבוד שלו. לרוב כולל הפרמאן שלושה חלקים מרכזיים: הצגה קצרה של הנושא, הצעה לפיתרון ומתן פקודה או הוראה, לאדם או לגוף הנושא באחריות.

הפִרמאנים עסקו בקשת רחבה של נושאים: מינהל, צבא, כספים, משפט וכיוצא באלה.

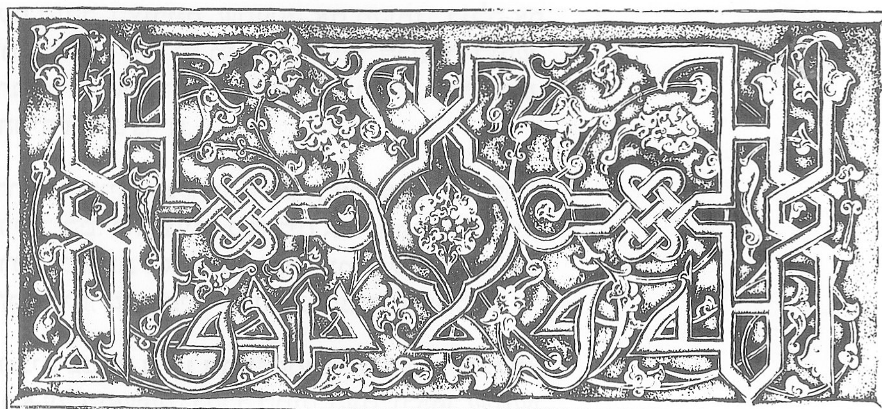

איורים 236-235

מימין: פִּרמאן סֻלטאני משנת 1792, שעניינו גביית מִסים מיהודי ירושלים.

למעלה: פרמאן של הסלטאן מֻראד השלישי מתאריך 938 להִג׳רה (1575 לסה״נ).

איור 237
תבליט מהמאה ה־15 על קברו של הצופי עבדאללה אל־אנצארי, השוכן ליד הֶראת (שבאפגניסתאן של היום).

צופיות

בערבית: תַצַוֻף. תנועת המיסטיקה באִסלאם. השם נגזר מהמִלה "צוף" (צמר) על שום בגדי הצמר הגסים, שלבשו הצופים הסגפנים.

הצופיות החלה את דרכה כתנועת חסידות עממית, אשר דגלה בשיבה לחיי הפשטות ובזניחת חיי המותרות וההוללות, ששררו בחצרות הח'ליפים. חסידיה של תנועה זאת הקפידו על קיום המִצווֹת שבין אדם לחברו, על מתן עזרה לזולת והתכוננו ל"יום הדין". הם נקראו בתחילה **זֻהַאד** — "פרושים" (או "סגפנים"), ותנועתם נקראה **זֻהְד**.

איורים 239-238
מימין: חדר הסתגפות צופי (בתורכית: Çile; בטא: צִ'ילֶה). בחדר זה הסתגפו הצופים וצמו.
משמאל: נווד צופי, חבר מסדר הקַלַנְדֶרִיָה.

במאה התשיעית חל מפנה בתנועת הזהד. **הצוּפיוּת**, שתפסה את מקומה, דגלה אף היא בחיי פרישות וצניעות, אולם הוסיפה לכך גם מימד נוסף של הכשרת הנפש, לשם קירוב האדם לאלוהיו. התנועה הושפעה מן הדתות המזרחיות: בודהיזם, זורוֹאַסְטְריוּת והינדואיזם, וכן מהנזירות הנוצרית.

מהמאה ה־12 ואילך נוסדו מִסדרים צופיים שנקראו **טַרִיקוֹת** (**טַרִיקָה** — "דרך"). בדרך כלל הם נקראו על שמות מייסדיהם. באמצעות מִסדרים אלה הפכה הצופיות לתנועה המונית, שנטלה חלק מרכזי בהפצת האסלאם בקרב עמים שונים. בייחוד חשובה היתה פעילותם בקרב התורכים, שהשפיעו רבות על עתיד האסלאם.

עם התבססות האימפריה העת׳מאנית במאה ה־16 הגיעו המִסדרים הצופיים לשיא כוחם. בעיר התחרו הצופים בעֻלַמא על ההשפעה בקרב המוני העם, ובכפר שימשו תחליף לדת הרשמית.

העֻלַמא התנגדו לצופים, משום שהם שללו את הנטייה הצופית להמיר את ההקפדה על מצוות הדת בטקסים עממיים, ולעתים אף במעשי קסמים, בהשבעות ובלחשים — וכן שללו את העיקרון הצופי, שאדם יכול להתמזג עם האלוהים. האורתודוקסיה המֻסלמית גורסת, שעל האדם למלא את מצוות האל, אך אין הוא יכול להתקרב אליו או להתמזג עמו. עם זאת השכילו העֻלַמא באימפריה העת׳מאנית לקרב רבים מן התנועות הצופיות באמצעות הכרה בתנועות אלה ושילובן בחיי הדת, החברה והצבא.

(החשוב מבין התיאולוגים הצופיים הוא הפילוסוף **אַבּוּ חַאמִד מֻחַמַּד אל-עַ'זַּאלִי** [1111-1058], שהגיע אל המיסטיקה משורות העֻלמא. ספרו החשוב הוא **אִחְיַא עֻלוּם אל-דִין** — "החייאת מדעי הדת". ספר אחר שלו, **הפודה מן התעייה והטעות והמוביל אל בעל העוז והמלכות**, מצוי בעברית [תרגמה: פרופ' חווה לצרוס-יפה, דביר, 1965].)

◇ להרחבה ראה ח' לצרוס-יפה, "חסידות ומיסטיקה", בתוך: ח' לצרוס-יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם** (תל-אביב, 1972), ע"ע 332-316; מ' וינטר, "אסלאם אורתודוכסי, אסלאם עממי ותרבות חילונית בתורכיה ובמצרים בשלהי ימי הביניים", **זמנים** 16 (1984), ע"ע 57-48; י' י' גולדציהר, **הרצאות על האסלאם** (תרגום עברי, ירושלים, 1978), פרק רביעי "הסגפנות והצופיות", ע"ע 136-100.

צ'רבג'יה

הצֶ'רבַּגִ'יָה היה חיל הרגלים היֶנִיצֶ'רִי. החיל חולק ל-101 גדודים, שנקראו אורטה, ועל כל אחד מהם פקד קצין שנקרא צֶ'רְבַּגִ'י.

איורים 243-240
צופים ממסדרים שונים. מימין לשמאל: דרויש נודד; צופים מנגנים; צופי ממסדר האֶדְ'מִיָה; מנהיג של מסדר דרווישי.

קאדי

שופט מֻסלמי. את פסיקותיו הוא חייב לבסס על **השריעה** ועל המנהגים השוררים במקום מגוריו. **הקאדי** חייב לפסוק על-פי האסכולה המשפטית, שאליה הוא משתייך.

קאדים רשאים לדון בכל סוגי העבירות, אך כיום הם עוסקים בעיקר בענייני אישות והקדשים (**וקף** — ר׳ ערך).

◀ עוד על הקאדי ותפקידיו באימפריה העת׳מאנית, קרא אצל טולידאנו, ע״ע 69-71.

איור 244
קאדי

איור 245
הקאדי-עַסכֶּר

קאים־מקאם

המקור מערבית; מילולית: ממלא־מקום.

תפקיד של "ממלא־מקום" יועד למעשה לכל המִשׂרות באימפריה העת׳מאנית, להוציא, כמובן, את משרת הסלטאן. כך, למשל, כשיצא וַזיר גדול למלחמה, מילא **קַאִים־מַקַאם** את מקומו בבירה.

ה"קאים־מקאם", שלו נודעה החשיבות הרבה ביותר לאורך ההיסטוריה העת׳מאנית, היה ממלא מקומו של **הואלי**. היה זה מינוי זמני בעל חשיבות מרובה, בייחוד החל מהמאה ה־17, כשהבֵּיים הלכו והתחזקו על חשבון כוחם של הוָאלים.

לקאים־מקאם היו כל הסמכויות של הואלי בתקופות הביניים, שבין מותו של ואלי אחד לבואו של משנהו, או בין סילוקו מתפקיד של ואלי אחד לבין מינויו של יורשו. בתקופות קדומות יותר היו ממנים לעתים שופט כקאים־מקאם של ואלי, אך מראשית המאה ה־17 מונה בדרך כלל בֵּי לתפקיד זה.

קאנון

החוק החילוני באימפריה העת׳מאנית.

מאחר ש**השריעה** לא יכלה לתת תשובות לכל השאלות שעלו בחיי היום־יום, השתמשו הסֻלטאנִים העת׳מאניים בסמכותם להתקין תקנות, שקיבלו תוקף של חוקים. הסמכות הזו נקראה **עֻרְף** — רצונו המוחלט של השליט. המשפטנים המֻסלמים מצאו אישור שרעי לסמכותו זו של הסלטאן להתקין תקנות לטובת הציבור ולפי צורכי הזמן. תקנה כזו נקראת **קאנוּן**.

הקאנוּנים הוצאו בצורת פקודות, כתשובה לשאלה או בתגובה לבעיה מסוימת שעמדה על הפרק. בתקופה מאוחרת יותר קובצו הקאנונים בקבצים, שנקראו **קאנוּן־נאמֶה** (ספר של קאנונים), ואשר בחלקם סודרו לפי נושאים.

היו בנמצא שני קבצי קאנונים:

- קאנוּן־נאמֶה, שכוחו היה יפה לכל חלקי האימפריה, ושעסק בעיקר בארגון חצר הסלטאן, הממשלה, המִשטר הפיאודלי והחוק הפלילי.
- קבצי קאנוּן־נאמֶה מחוזיים, שהיו בתוקף במחוזות מסוימים ושעסקו בעיקר בענייני מכסים ומסים מקומיים.

◀ עוד על הקאנון ועל שיטת המשפט העת׳מאנית, קרא אצל טולידאנו, ע"ע 69-72.

◇ להרחבה ראה: א׳ הד, **מוסדות האימפריה העות׳מאנית**, ע"ע 10-18.

קפיטולציות

הקפיטולציות היו חוזים בין העת׳מאנים למעצמות המערב בתחומי הסחר, הדיפלומטיה וכו׳.

חשיבותם של **הסכמי הקפיטולציות** היתה בכך, שהם היקנו למדינות החותמות זכות שיפוט על נתיניהן, שהתגוררו במדינה האחרת. על־פי הנוהג העת׳מאני היה כל זר — יהודי או נוצרי — שנתגלגל לתחומי האימפריה בחזקת ״חַרְבִּי״, היינו תושב ״דאר אל־חרב״. ככזה היה דינו אִסלום, או הצטרפות ל**מִלֶּת** (ר׳ ערך). נוהג זה עלול היה לפגוע בסוחרים זרים — וכתוצאה מכך במסחר של האימפריה העת׳מאנית — ולכן הוכנסו בהסכמי הקפיטולציות סעיפים, שהבטיחו כי אזרחים זרים, המתגוררים בתחומי האימפריה, יהיו כפופים לשיפוטם של הקונסולים, המייצגים את ארצותיהם.

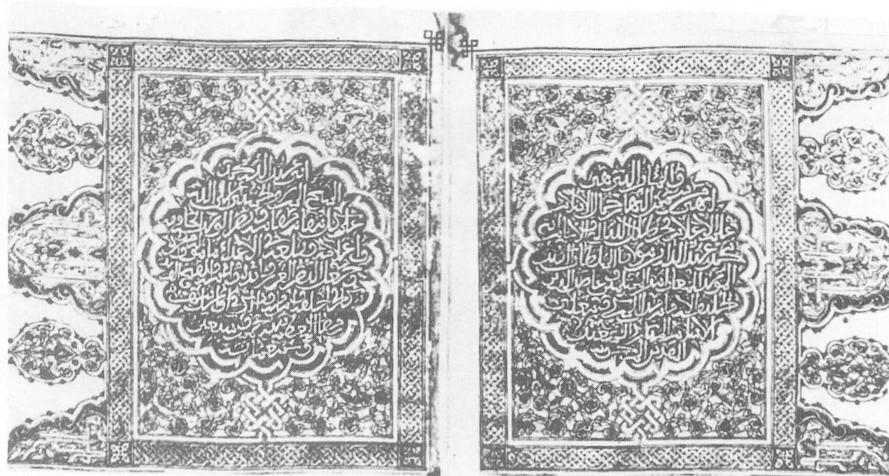
הסכמי הקפיטולציות היו בנויים על העיקרון, שאין אדם נשפט אלא על־פי דתו. ראשיתם בהסכמים, שנחתמו במאה ה־16 עם כמה ממדינות מערב־אירופה, ובתוכן צרפת; הסכם הקפיטולציות הראשון עמה נחתם ב־1535. באותה עת הם נחתמו מתוך עמדת כוח ועליונות עת׳מאנית ועל בסיס של הדדיות (כלומר מֻסלמים עת׳מאניים אמורים היו ליהנות מזכויות דומות במסעותיהם במערב). כאשר נחלשה האימפריה העת׳מאנית במאות ה־17 וה־18, היא נאלצה לחתום על הסכמי קפיטולציות גם עם מעצמות אויבות, כגון אוסטריה ורוסיה.

ככל שנחלשה האימפריה, כן הקלו הזכויות הקפיטולציוניות על אירופיים להתערב בענייניה הפנימיים. כך הפך מוסד הקפיטולציות — שהוקם בתקופה של עליונות עת׳מאנית על־פני הנוצרים — לכלי, שבאמצעותו התרחבה והועמקה חדירת המערב (ובייחוד החדירה הכלכלית) לתחומי האימפריה העת׳מאנית.

איורים 246-247
מימין: שגריר צרפת באימפריה העת׳מאנית עם מתורגמנו. תחריט מהמאה ה־18.
משמאל: ליידי צרפתיה באסתאנבול. מיניאטורה בכתב־יד עת׳מאני: ״ספר הנשים״.

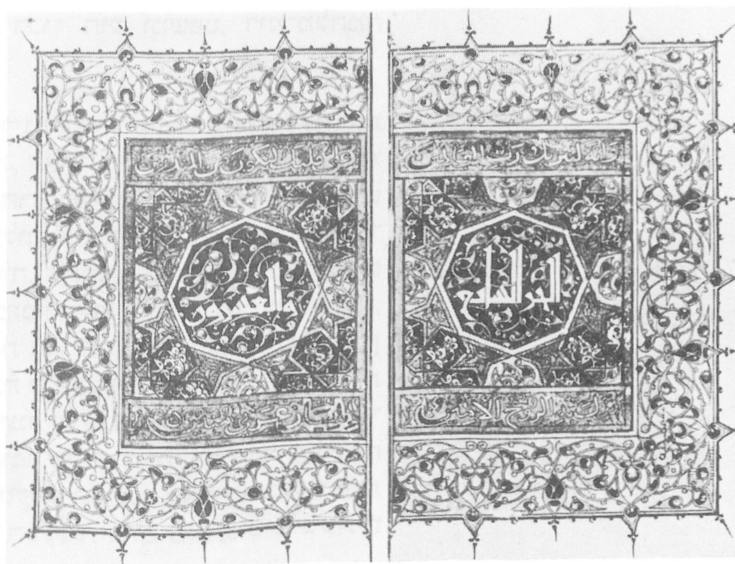

איור 248
קֻראן בכתב־יד, מרוקו, המאה ה־16.

הקֻראן

הקֻראן (בערבית: **אל־קֻראן**) הוא הספר הקדוש של האסלאם. את השם מפרשים כ"קריאה" או "הקראה". לפי אמונת האסלאם, הקֻראן היה קיים בשמים מעולם, **ואללה** נתנו **למֻחמד** באמצעות המלאך **גבריאל**.

הקֻראן כתוב ערבית, מה שהוליך לאמונה ולטענה, שהערבית היא השפה הנאצלת ביותר והתגלמותה האלוהית היא בקֻראן. הבקיאות בקֻראן היא העיקר בהשכלתו של המֻסלִם, ופרקי הספר — בייחוד פרק הפתיחה — משמשים בתפילות. סביב הקֻראן צמחו באסלאם שני עיקרי אמונה חשובים: האחד — **אִעְגַ'אז אל־קֻראן** — טוען שהקֻראן, מתוקף מקורו האלוהי, הוא הספר המושלם ביותר ואין לחקותו; השני — **אל־קֻראן עַ'יְר מַחְ'לוּק** — גורס שהקֻראן, כאללה עצמו, הוא **נצחי** (ולא נברא). עיקרון זה נתקבל על דעת רוב חכמי האסלאם האורתודוקסי.

איור 249
שער קֻראן מהתקופה הממלוכית (מהמאה ה־14), בכתב נַצְחִ'י (בטא: נסחי).

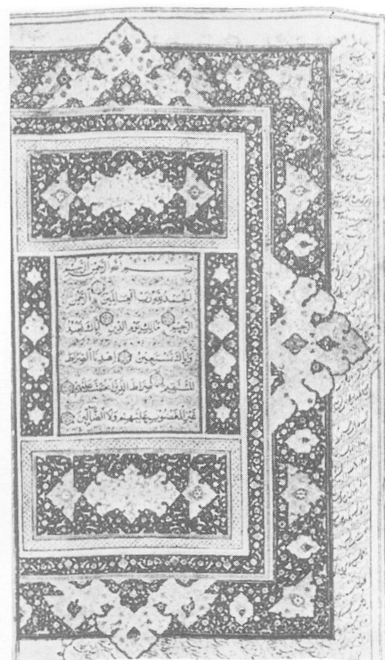
איורים 251-250

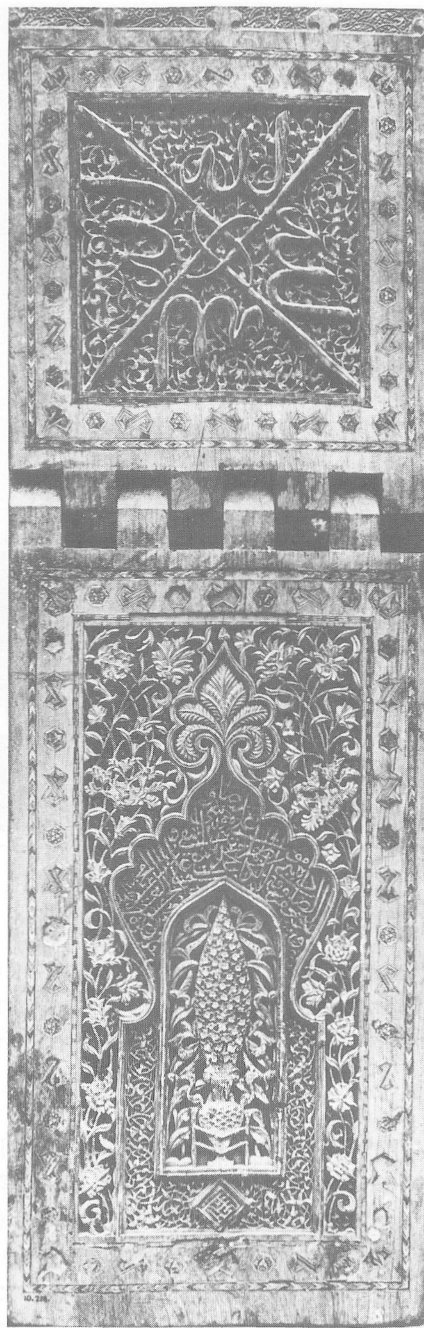
מימין: דף קֻרְאָן כתוב בכתב נַצְחִי. בגדאד, המאה ה־11.
משמאל: דף קֻרְאָן מהמאה ה־13, כתוב בכתב־יד מַע׳רִבִּי.

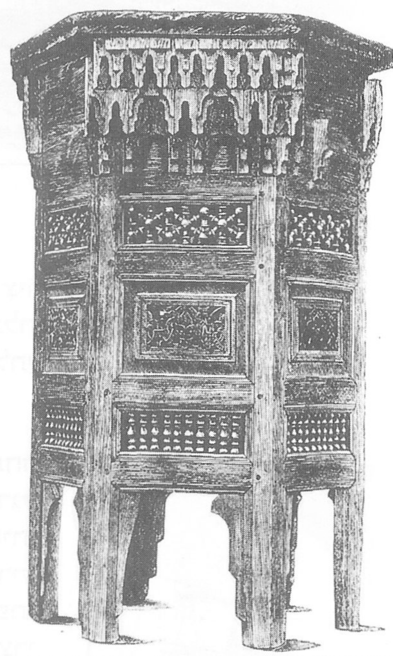
הקֻרְאָן מתחלק ל־114 פרקים, שכל אחד מהם קרוי **סוּרָה**. הסוּרוֹת מסודרות לפי אורכן, החל בארוכה ביותר וכלה בקצרה ביותר, חוץ מן הסורה הראשונה. סורה זו — **אל־פַאתִחָה** — כוללת שבעה פסוקים בלבד, והיא כלולה בכל אחת מחמש התפילות היומיות של המֻסלם. הסוּרות מתחלקות לשתי קבוצות: אלה שניתנו במכה (**מַכִּיָּה**) ואלה שניתנו במדינה (**מַדַנִיָּה**). בסוּרות המַכִּאִיות, שהן קצרות יותר, מופיעים בעיקר שלושה נושאים: תיאורי יום־הדין; גדלות האל וייחודו; סיפורי נביאים ושליחים. בסוּרות אלה, מימי ראשית הטפתו של מֻחמד במכה, ניכרת תחושת השליחות שפיעמה בו. הסוּרות המַדיניות מגלות את השינוי, שחל במחמד עם **ההִגְ׳רָה** (ר׳ ערך) למכה (622) ועם תחילת ההתארגנות הפוליטית של קהילת המאמינים. בסוּרוֹת מאַל־מַדִינָה מצויים גם דברי חוק ומשפט, דיני־מלחמה ופולמוס.

הקֻרְאָן לא הועלָה על הכתב בימי מחמד. תלמידיו וחסידיו שימרו את הסוּרוֹת ואת הנבואות בזכרונם ומסרו אותן הלאה בעל־פה. לאחר מות מֻחמד החלו ״מוסרי הקֻרְאָן״ (**חַמַלַת אל־קֻרְאָן**) להתמעט — חלקם נהרגו בקרבות הכיבושים הראשונים וחלקם זקנו ומתו. התעורר אפוא הצורך להעלות את הקֻרְאָן על הכתב, והדבר נעשה בימי הח׳ליף **עֻ׳תְמאן**, שאף מינה ועדה, לאיסוף פרקי הקֻרְאָן השונים ולקביעת הנוסח האמיתי. הוועדה, בראשות מזכירו של הנביא, **זַיְד בִּן־תַ׳אבִּת**, סיימה את מלאכתה והגיעה לנוסח מוסכם בשנת 651. המסורת מספרת, שעֻת׳מאן הורה להשמיד כל נוסח אחר של הקרְאָן על מנת למנוע פיצולים ופילוגים. למרות זאת קמו במהלך השנים אנשים וכיתות, אשר טענו, שהם מחזיקים בקֻרְאָן האמיתי וכי הנוסח של עֻת׳מאן הוא זיוף והטעיה. בסופו של דבר נתקבל הקֻרְאָן בנוסח עֻת׳מאן על כלל האסלאם. בהדרגה הוכנסו לטקסט הקֻרְאָני נקודות דיאקריטיות ותנועות, והוסכם על שבע שיטות־קריאה של הטקסט; כיום משתמשים בשתים בלבד.

איורים 252-254
מימין: עמוד ראשון של הקֻראן — **סורת אל־פאתחה** — מתוך כתב־יד פרסי מהמאה ה־16.
משמאל: "רַחְלָה" — 'עמוד' לקֻראן, מעץ מגולף. פרס או תורכמניסתאן, המאה ה־14.
למטה: 'כסא' לקֻראן מעץ מגולף. קאהיר, המוזיאון לאמנות אסלאמית.

לקראן התפתח ענף חשוב ורב־היקף של פרשנות, שכינויו **תַפְסִיר אל־קֻראן** ("פרשנות הקראן"). מתוך פרשנות זו לומדים רבות על התפתחות דת האסלאם ועל ההיסטוריה שלה.

הקֻראן תורגם לשפות זרות רבות, הן של העמים המֻסלמיים, כדוגמת הפרסית והתורכית, והן לשפות אחרות. לעברית תורגם הקֻראן שלוש פעמים על־ידי רֶקֶנדוֹרף (תרי"ז), ריבלין (תרצ"ג), ובן־שמש (1971).

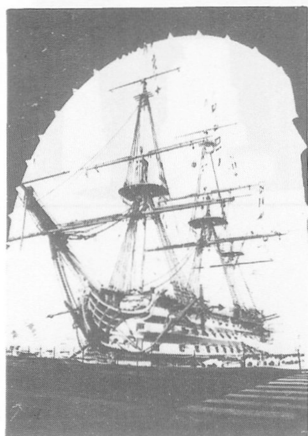

איור 255
ניצחון הצי של נלסון על הצרפתים בקרב על הנילוס

קרב אבו קיר

בערב ה־1 באוגוסט 1798 הגיע האדמירל הבריטי **הוֹרַצְיוֹ נלסון**, שחיפש בראש צִיו את אוניותיו של בונפארט במרחבי הים התיכון, אל מימי אלכסנדריה, ושם נגלה לעיניו הצי הצרפתי, כשהוא עוגן בשלווה במפרץ **אבו קִיר** — בלתי מוכן ובלתי ערוך לקרב.

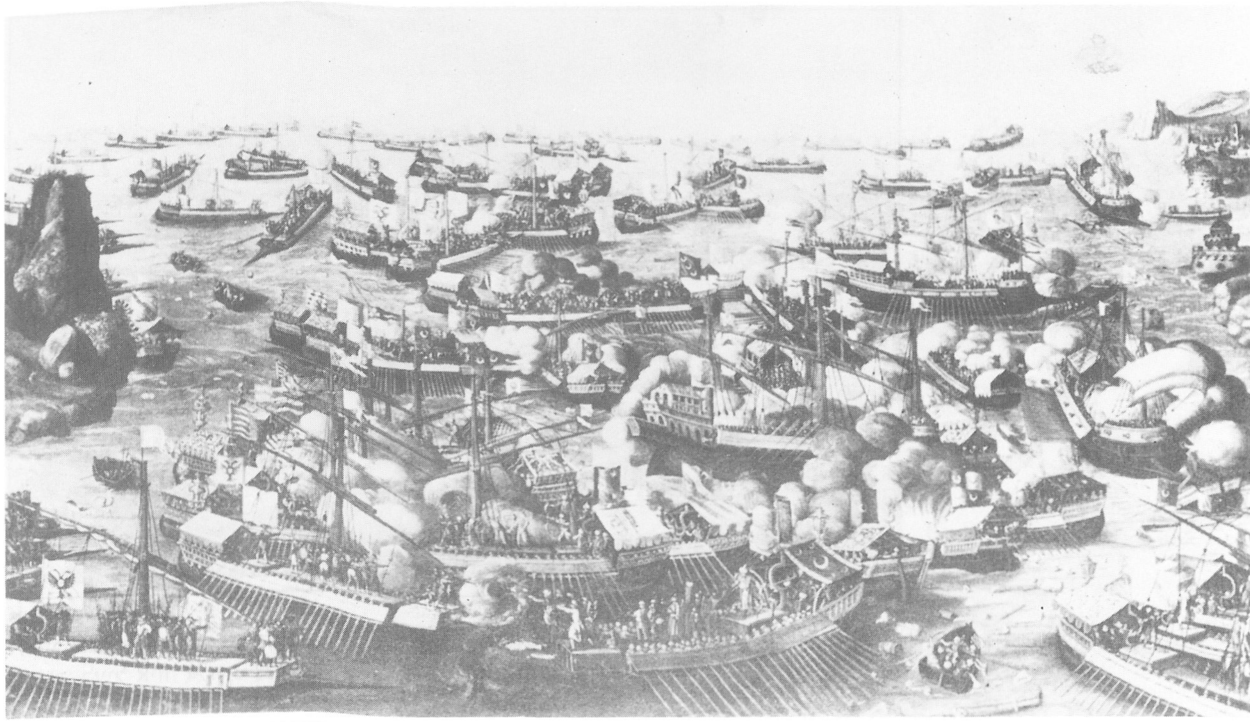
ההפתעה הייתה מושלמת. נלסון נכנס כמעט מיד למגע קרבי, וכך פרץ בחשכה אחד הקרבות הספונטניים והחשובים ביותר בתולדות הלוחמה הימית. אוניית הדגל הצרפתית **לה אורינט** (l'Orient), שהיתה גדולה וחזקה יותר מכל אונייה בריטית, נפגעת קשות, עלתה באש והתפוצצה בשעה 10 בלילה. אובדן אוניית הדגל הכריע את הכף, אף שהלחימה נמשכה עד אור הבוקר, עת הושמד כל הצי הצרפתי שבמפרץ אבו קיר. (בימים אלה, כ־190 שנה לאחר האירוע, נעשה מאמץ מצרי בשיתוף פעולה עם צרפת למשות את אוניותיו הטבועות של בונפארט ממימי מפרץ אבו קִיר.)

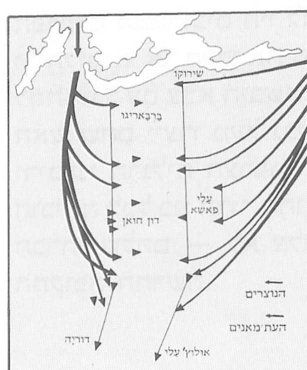
איור 256
ספינת הדגל של אדמירל נלסון, ה"ויקטורי". כיום משמשת מוזיאון, במבדוק יבש בפורטסמות, אנגליה.

קרב לפנטו

ב־7 באוקטובר 1571 התרחש קרב ימי גדול בין הצי העת'מאני לבין צי **החֶבֶר הקדוש** הנוצרי, שכלל את כוחותיהם המאוחדים של ונציה, של ספרד ושל האפיפיור פיוס החמישי. לאחר כיבוש קפריסין בידי העת'מאנים שם לעצמו "החבר הקדוש" כמטרה לשחרר את השטחים מאוכלסי הנוצרים, שתחת שלטון העת'מאנים, וצִיו המאוחד הפליג למזרח הים התיכון בתחילת אוקטובר 1571.

איור 257
בקרב לֶפַּנטוֹ הביס הצי המאוחד הספרדי-ונציאני את הצי העת'מאני

איור 258
סְכֶמַת קרב לֶפנטו

הצי העת'מאני עגן לאחר כיבוש קפריסין באכסניית החורף שלו ב**לֶפַּנְטוֹ** — עיר-חוף יוונית בחוף הצפוני של המיצר, המגשר בין מפרץ פאטראס למפרץ קורינתוס, ורבים מבכירי קציניו נשלחו עטורי ניצחון לבלות את החורף בבתיהם. בתנאים אלה היה העיתוי של התקפת "החבר הקדוש" (ב־7 באוקטובר 1571) מוצלח ביותר.

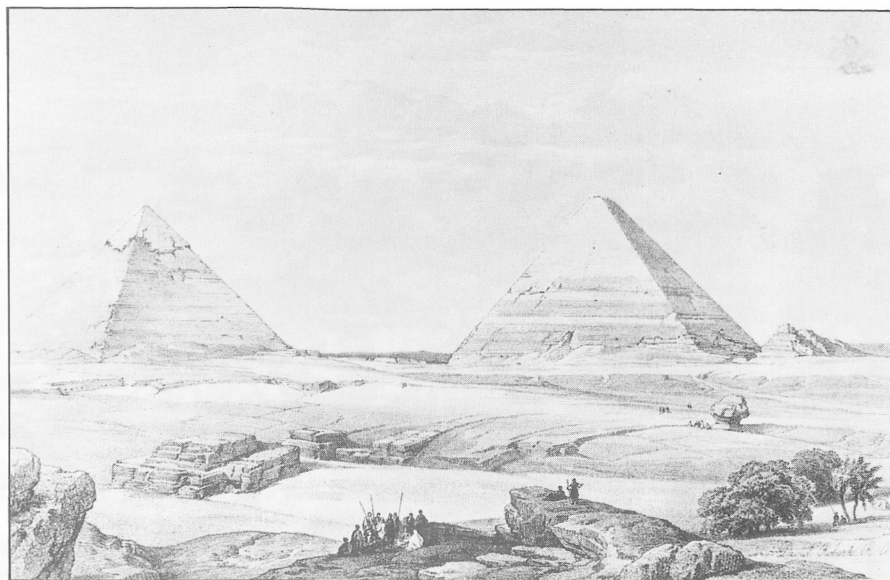
בין שני הציים התלקח קרב אכזרי וקשה, שנסתיים בתבוסתם המוחצת של העת'מאנים המופתעים. הצי העת'מאני הושמד ברובו הגדול (רק 40 אוניות חזרו לאִסתאנבּוּל מתוך צי של כ־290 אוניות), ומפקדו נהרג.

ניצחון לֶפַּנטוֹ נחגג בכל רחבי אירופה; העת'מאנים הובסו בפעם הראשונה מאז המאה ה־15. עם זאת נשארו העת'מאנים חזקים דיים על מנת לשקם את צִיים ולשוב בתוך זמן קצר למזרח הים התיכון. בעלות הברית הנוצריות חדלו לפעול במשותף; ונציה אף חתמה על חוזה שלום חדש עם העת'מאנים ב־7 במארס 1573. אולם מאז **קרב לֶפַּנטוֹ** שוב לא היו חופי אירופה הנוצרית נתונים לאיום מֻסלמי רציני.

קרב הפירמידות

ב־21 ביולי 1798, לפני כניסת הצבא הצרפתי לקאהיר, התנהל הקרב המכריע בין הצבא הצרפתי לממלוכים לא הרחק משערי העיר, בצל הפירמידות של גיזה.

הקרב החל בחום הצהריים הכבד, כאשר מול 25 אלף חיילים צרפתיים התייצבו (על-פי הערכת בונפארט, שנטה להגזים בכוח האויב) כ־12 אלף **ממלוכים**, 8,000 **בדוים** ו־20 אלף **יניצ'רים**. נוסף על כוחות אלה החזיק **אִבראהים בֵּי** בעתודה בעברו השני של הנילוס.

איור 259
האזור שבו נערך "קרב הפירמידות", על־ידי גיזה שבמבואות קאהיר. איור מתוך ספרו של צ'ארלס פֶּרי (ר' לעיל איור 174) משנת 1743.

הפרשים הממלוכים היו לבושים אמנם במיטב שריונם ומקושטים כמסורתם בזהב וביהלומים, אך חסרו את המהירות, את הציוד ואת הידע הצבאי, שדרושים היו כדי להתמודד עם צבא היבשה המודרני והטוב ביותר של התקופה. מעל לכול — כוח־האש שהם ייצרו מעל גבי סוסיהם היה אפסי בהשוואה לכוח־האש הגדול שיצר "ריבוע" הרגלים הצרפתי. תבוסתם השלמה והמהירה של הממלוכים בקרב זה הוכיחה לכל בני הדור ההוא באזורנו, כי שיטת לחימתם — תוצר המבנה הפוליטי־חברתי שלהם — לא צלחה עוד להתמודדות עם האתגרים הצבאיים, שזימנה התקופה החדשה.

קרב התבור

ב־16 באפריל 1799 יצא הגנרל **קְלֶבֶּר** בראש 2,000 איש, ממיטב החיל הצרפתי, לכיוון הר תבור כדי לבלום את התגבורת, שנשלחה מדמשק לעזרתו של אל־ג'זאר (ר' הערך "המצור על עכו").

הכוח העֻת'מאני, שחנה למרגלות ההר, היה גדול פי 17 מן הכוח הצרפתי, אך הוא הורכב בעיקר ממתנדבים ומערב־רב חסר ניסיון קרבי. קלבר תכנן התקפת לילה, אולם הגיע באיחור ואיבד את גורם ההפתעה. כתוצאה מכך כיתרו את צבאו 25 אלף פרשים, והצרפתים נאלצו ללחום על חייהם. במשך 10 שעות לחמו הצרפתים ללא הפסקה, ותחמושתם הלכה ואזלה. כאשר היה הכוח של קלבר על סף שבירה, הגיע לזירת הקרב כוח סיוע צרפתי קטן, ששלח בונפארט. מייד עם הישמע ירי התותח הראשון, קמה מהומה במחנה העת'מאני, ולוחמיו נעדרי המשמעת החלו לנוס על נפשם. **הניצחון בקרב מנע אמנם את הגעת התגבורת המֻסלמית לעכו, אך לא את כישלונו של בונפארט מול חומותיה.**

רעיון כריית תעלת סואץ במחשבה הצרפתית מאז לואי ה־14 ועד פלישת בונפארט

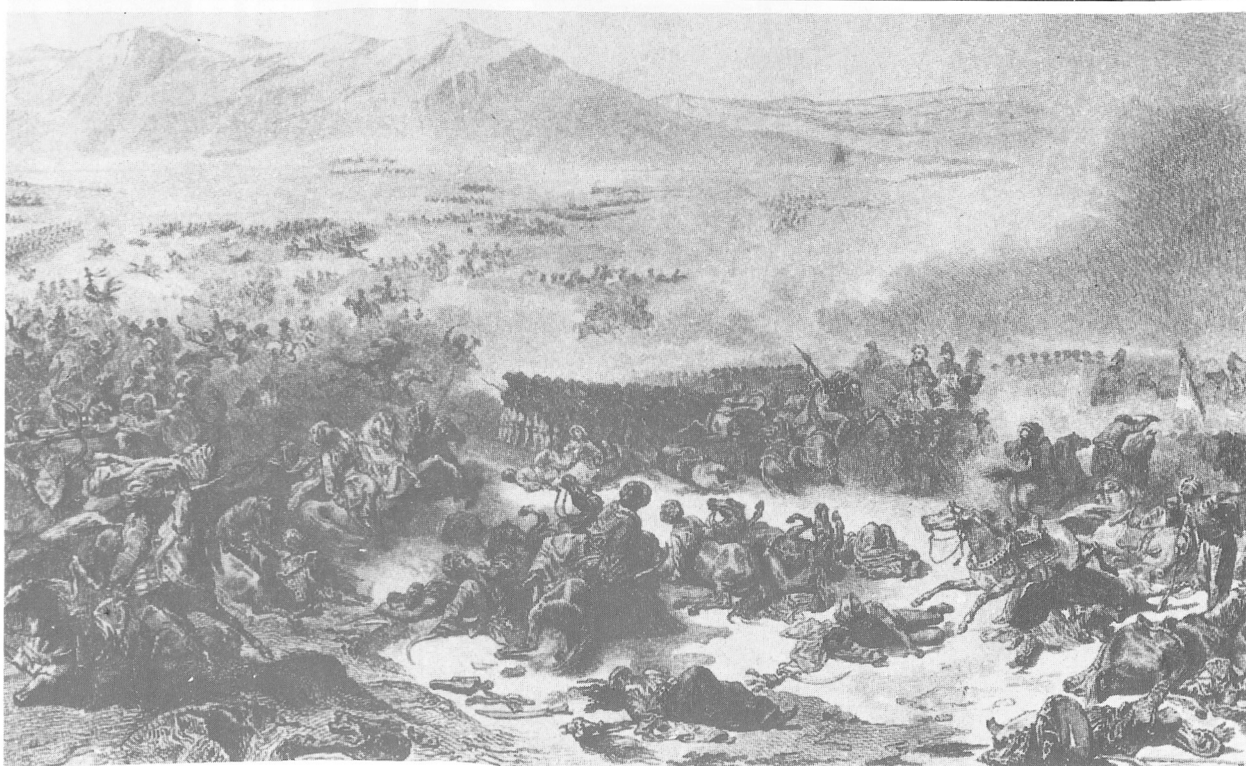
בתקופת לואי ה־14 ובתקופת יורשיו העלו שרים, כלכלנים וסוחרים צרפתיים תוכניות שונות לקיצור הדרך מאירופה למזרח הרחוק באמצעות כריית תעלה מהים האדום לים התיכון, או באמצעות סלילת "גשר יבשתי" בין שני ימים אלה. כמה מהוגי התוכניות האמינו, שלצורך הגשמתן על צרפת לכבוש את מצרים; אחרים חשבו, שדי יהיה בהשגת הסכם עם האימפריה העת'מאנית.

בזמנו של לואי ה־14 (1715-1643) נעשו ניסיונות להבטיח את הדרך הקצרה להודו באמצעות משא ומתן עם העת'מאנים. צרפת ביקשה מ"השער העליון", שיותר לאוניות צרפתיות לעבור במפרץ סואץ ובים האדום.

זַ'אן בַּפְּטִיסְט קוֹלְבֶּר, שהיה האישיות הכלכלית הבכירה ביותר בצרפת באותה עת, הקים בשנת 1664 את **חברת הלוואנט** ופתח במשא־ומתן עם הסֻלטאן, כדי להשיג ממנו מונופול על השיט בים האדום. המשא והמתן הוכתר בהצלחה, ובמשך זמן־מה הורשו אוניות צרפתיות לשוט בים האדום תמורת מס קטן, שהעלו לסלטאן.

אולם תנופת הסחר הצרפתי עם המזרח הרחוק דרך מצרים פסקה, משחידש הסלטאן את האיסור המסורתי על שיט אניות נוצריות בים האדום (איסור זה הוטל על רקע המלחמות הימיות של העת'מאנים בפורטוגלים ונומק בטענה, שלחופי ים סוף שוכנים המקומות הקדושים לאִסלאם). למרות האיסור שהטיל הסלטאן, המשיך קולבר במאמציו. אולם ניסיונו של שגריר צרפת באִסתאנבּול לשכנע את הסלטאן, כי הוא יפיק תועלת משיתוף פעולה בין שתי הארצות בפיתוח הדרך מהים האדום לים התיכון ומהקמת תחנות־סחר צרפתיות בסואץ ובים האדום — ניסיון

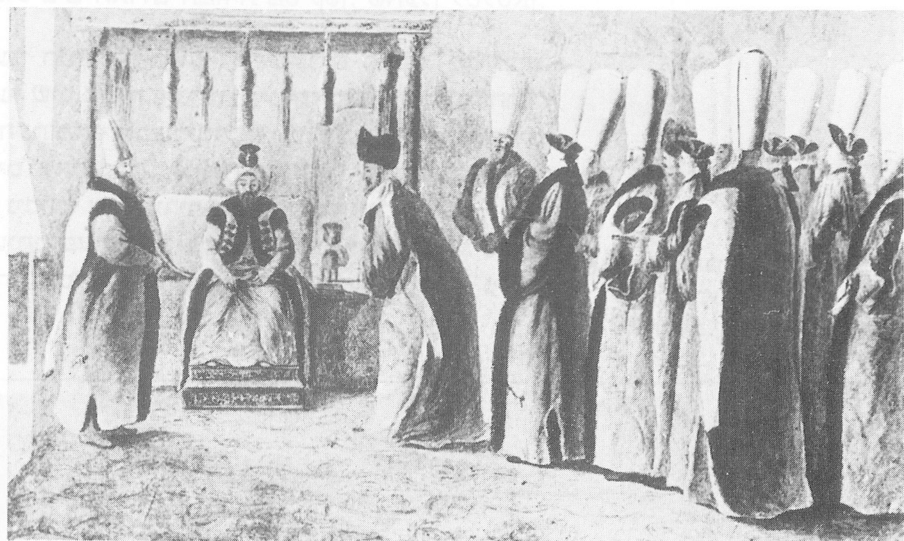
איור 260
"קרב התבור". ליד הכפר אל־פולה, שבעמק יזרעאל, התגוננו הצרפתים במערך של ארבעה ריבועים.

זה עלה בתוהו. עם כישלונו של שגריר צרפת באִסתאנבּוּל פסקו לשנים רבות ניסיונותיה של צרפת להפוך את מצרים לגשר — ימי או יבשתי — בדרך להודו. ניסיונות אלה חודשו לאחר **מלחמת שבע השנים** (1756-1763), עת החלה ממשלת צרפת להתעניין מחדש בנושא, אך עיקר תשומת לבה הופנתה אותה עת לא למצרים ולים האדום, אלא לתורכיה האסיאתית ולפרס.

עם זאת המשיכו צרפתים שונים לכתוב על האפשרות לקצר את המסע להודו דרך סואץ, והרעיון עצמו נשאר חי וקיים בתודעת המדינאים.

במחצית השנייה של המאה ה־18, כאשר התגברה הפעילות הבריטית בהודו ובים האדום, חששו הצרפתים שליריביהם תוכניות להשתלט על מצרים. על רקע זה הופיעו בצרפת ברבע האחרון של המאה ה־18 תוכניות חדשות לכריית תעלה, שתקשר את הים האדום עם מפרץ סואץ, ותוכניות לכיבוש מצרים. בין היתר הציע ב־1774 הברון **דה־טוט** (De Tott), שהיה יועץ צבאי צרפתי באימפריה העת׳מאנית, לכרות תעלה בין הנילוס לים האדום, אך הסלטאן, שתמך ברעיון, מת לפני שהצליח להוציא את התוכנית לפועל.

איור 261
שגריר צרפת מתקבל לראיון אצל הסלטאן באסתאנבול. תחריט בן הזמן מהמאה ה־18.

גם המצדדים הנלהבים ביותר בתוכנית לכרות תעלה חששו, כי ישנם הפרשי גובה בין הים האדום לים התיכון — וכי אלה יפריעו לכריית תעלה. היו גם חששות, שהקרקע החולית אינה מתאימה לכריית תעלות. אולם הסיבה המרכזית לכך, שהרעיון הצרפתי לכרות תעלה לא הוגשם במאות ה־17 וה־18, היתה **פוליטית** יותר מאשר **טכנית**: מלחמות עם בריטניה והתנגדות באימפריה העת׳מאנית.

השושלת המוגולית בהודו

השם מוֹגוּל הוא שיבוש של המלה מוֹנגוֹל.

ראשיתה של האימפריה המוֹגוּלית בתחילת המאה ה־16; באבּוּר ח׳אן, נסיך תורכי ממזרח אסיה, ייסד לעצמו נסיכות בצפון הודו, שהרחיבה בהדרגה את גבולותיה.

לשיא התפשטותה הגיעה האימפריה המוגולית במאות ה־16 וה־17, עת שלטה על חלקים ניכרים של תת־היבשת ההודית.

גדול שליטי השושלת היה אַכְּבַּר ח'אן (1605-1556), אשר גילה סובלנות כלפי בני הדתות האחרות במדינתו, ואף ניסה ליצור סינתיזה בין האסלאם לבודהיזם.

באימפריה המוגולית פרחו התרבות, האמנות והמדע. אמנות ציור המיניאטורות, למשל, הגיעה לשיאה תחת השושלת המוגולית.

השליטים המוגוליים ביססו את שלטונם על קבוצות של קציני־צבא ואנשי־מינהל, שברובם היו ממוצא תורכי־אפגאני.

עם השתלטות הבריטים על הודו, בשנת 1857/8, בא הקץ לשושלת המוגולית.

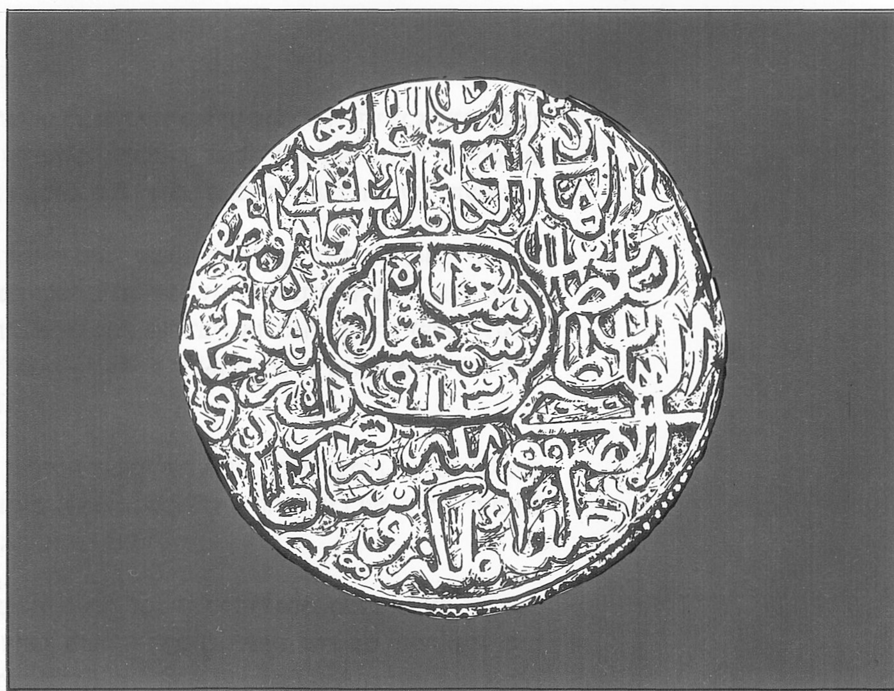

איור 263
באבּוּר ח'אן, מייסד האימפריה המוגולית, בצעירותו.

השושלת הצפוית בפרס

שושלת שיעית, שהשתלטה על מרבית שטחי פרס בשלהי המאה ה־15 ושראשה נטל לעצמו את התואר **שָׁאה** (בשנת 1501). במקורה היו בניה שייכים למסדר צופי באד'רביג'אן מיסודו של **צַפִי אל־דין** (1334-1252), מסדר שהתפרסם בשם **קיזיל־בַּאש** ("מצנפת אדומה"), משום המצנפת האדומה שנהגו חסידיו לחבוש.

מייסד השושלת הצַפַוִית היה **שָׁאה אִסמַאעִיל**. הוא רדף את הסֻנים בממלכתו והפך את השיעה לדת המדינה בפרס, בעיקר כדי ליצור ניגוד לאימפריה הע'תמאנית. השושלת הצַפַוִית היתה יריב־עיקש של האימפריה העת'מאנית, והמלחמות ביניהן נמשכו בהפסקות מאות שנים. זירות המאבק היו עִראק, קווקאז ומזרח־אנטוליה.

איור 262
מטבע של שאה אִסמַאעִיל, ראשון השליטים הצַפַוִים משנת 1507.

איור 264
שאה אִסמאעיל הראשון (למעלה, משמאל)

איור 265
שאה עבאס השני

מאבקי הפנים בממלכה הצַפָוִית הביאו לבסוף לחיסולה. מנהיגי הקיזילבאשים הפכו לאריסטוקרטיה צבאית אכולת יריבוּיוֹת ותככים, ואליהם נוספו בצמרת גורמים מִתחרים נוספים בדמותם של צ׳רקסים וגרוזינים, שנכנסו לשירותו של השאה.

לשיא פריחתה הגיעה המדינה הצפוית בימי **עבאס הראשון**, ״הגדול״ (1629-1588). עבאס התייחס בסובלנות לשאינם מֻסלמים, ייעל את המינהל והעביר את בירתו לאִצְפַהאן. הוא כבש מידי העת׳מאנים את אד׳רביג׳אן ואת גרוזיה (1607-1605) ואפילו את בגדאד ואת דִיאַרבַּכֶּר (1624-1623). ב־1622 גירש את הפורטוגלים מהאי הוֹרמוּז, שהיה בידיהם מאז 1514.

לאחר מות עבאס (1629) החלה שקיעת הממלכה הפרסית הצַפָוִית, והעת׳מאנים ניצלו זאת וכבשו מחדש את עִראק (1638). שטחים אחרים נכבשו מידי הצפוים בראשית המאה ה־18 על־ידי האפגאנים והרוסים.

התאוששותה של הממלכה הצַפָוִית היתה זמנית והתרחשה ממש סמוך לסופה. בימיו של **נַאדִר שאה** (שהחל דרכו כשודד־דרכים ותפס את כס השלטון) שוב הורחבו גבולותיה (עד לתוך הודו ובוכרה), והוחזרה המרוּת לשלטון המרכזי. אולם נאדִר (בפרסית מבטאים: נַזִיר) שאה נפל קורבן לשאפתנות היֶתֶר שלו, שכללה גם חזון של פיוס בין השיעה לסֻנה, הוא נרצח ב־1747, ועמו בא הקץ לשושלת הצַפָוִית.

שיח׳ אל־אסלאם

המִשׂרה הדתית הבכירה ביותר באימפריה העת׳מאנית.

בתחילה ניתן תואר זה **לכל עאלם**. עם הקמת האימפריה העת׳מאנית ובעקבות כיבוש אִסתאנבּוּל הוענק תואר זה **למֻפתי** הראשי של עיר הבירה. מכאן ואילך הפך **שיח׳ אל־אִסלאם** לאדם השני בחשיבותו באימפריה אחרי הסֻלטאן ומקביל במעמדו לוַזיר הגדול.

שַיח׳ אל־אִסלאם לא היה בדרך כלל חבר **בדיואן הקיסרי** (ר׳ ערך), ועיקר תפקידו היה לתת **פַּתוּות** (פסקי הלכה) — סמכות שהיתה כעין מנגנון ביקורת הלכתית על החקיקה של הסֻלטאן. לסמכות זאת נודעה חשיבות פוליטית רבה, משום שלהלכה רשאי היה שיח׳ אל־אסלאם לפסול כל **קאנוּן** (ר׳ ערך) וכל פקודה של הסלטאן אם נגדו את **השריעה** (ר׳ ערך). כמו כן היתה דרושה הסכמתו (שניתנה בצורת **פַּתְוַא**) להכרזת מלחמה, או לעשיית שלום ולרוב ההחלטות המדיניות החשובות. הסלטאן היה חייב להישמע לשריעה, שמפרשה המוסמך הראשי היה שיח׳ אל־אסלאם.

בין הסֻלטאן לבין שיח׳ אל־אִסלאם נוצרה אפוא תלות הדדית. הסלטאן מינה את שיח׳ אל־אסלאם ורשאי היה לפטרו, בעוד ששיח׳ אל־אסלאם היה רשאי (אף שהדבר היה קשה לאין שיעור!) להוציא פתוא, המבטלת את פקודות הסלטאן, ואשר — בנסיבות פוליטיות מתאימות — אף עלולה היתה להדיח את הסלטאן מכסאו.

איור 266
שיח׳ אל־אסלאם

◇ להרחבה ראה: א׳ הד, **מוסדות האימפריה העות׳מאנית**, ע״ע 94-96.

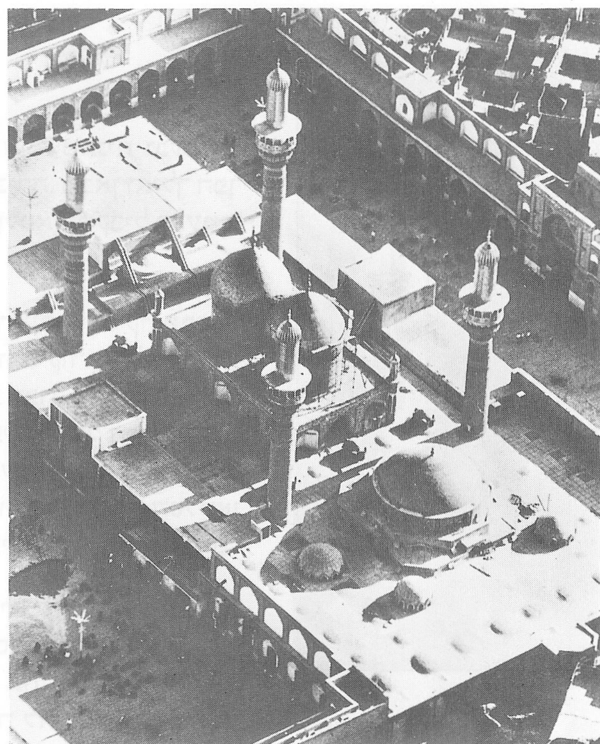
שיח׳ אל־בלד

המשמעות המדויקת של התואר אינה ברורה. התואר הופיע לראשונה במאה ה־18, וכפי הנראה יוּחד ל״איש הראשון במעלה״ בקאהיר. זה לא היה תואר עת׳מאני רשמי, והוא לא בא לציין דרגה או מִשׂרה בהיראַרכיה העת׳מאנית הפורמאלית. בתחילת המאה ה־18 השתמשו במספר תארים מקבילים לתואר **שַיח׳ אל־בַּלַד**, כגון ״מושל קאהיר״, ״כַּבִּיר אל־קַוְם״ (כלומר, ״הראשון באנשים״) וכן ״כַּבִּיר אל־בַּלַד״. התואר שַיח׳ אל־בַּלַד ניתן רק לבֵּיים ממלוכיים.

שיעה; האסלאם השיעי

מקור השם: ״שִיעַת עלי״ — סיעת עלי. השיעה היא השנייה בגודלה בין הכיתות באסלאם (כ־10% מבין המֻסלמים), אך חשיבותה בהיסטוריה של האסלאם רבה מגודלה.

מקורה של השיעה הוא בקרע פוליטי, שנוצר עקב תביעתו של **עלי בֶּן אבּוּ־טַאלִב** — בן־דודו של הנביא ובעל־בתו, **פָּאטִמָה** — לרשת את מֻחמד. תביעה זו הועלתה עוד בימי שלושת הח׳ליפים הראשונים, ונמשכה בתקופה שלאחר מכן (ראה גם הערך ״אל־חַ׳לִפַא אל־ראשִדוּן״).

איור 267
"המסגד המוזהב" בבגדאד
ובתוכו קברי שניים מתוך
שנים־עשר האִמאמים

בקרב **צִפִּין** (657) נלחם צבאו של עלי (אז הח׳ליף הרביעי, 661-656) בצבאו של **מֻעאוִיָה** (לימים מייסד שושלת בית־אֻמיה). מֻעאויה התקומם נגד שלטון עלי בשל תמיכתו של האחרון ברוצחי הח׳ליף השלישי, עֻת׳מאן. נערכה בוררות, והבוררים הכירו בעלי כבטוֹעֵן לח׳ליפות, אך לא כח׳ליף. כשנרצח עלי (661), ויתר בנו הבכור, אל־חַסַן, למֻעאוִיה על הח׳ליפות תמורת 5,000 דִרְהַם (מטבע כסף מֻסלמי).

לאחר מות מֻעאויה ועליית בנו **יַזִיד** לשלטון (680), ניסה חֻסַין, בנו השני של עלי, בתמיכת תושבי העיר אל־כּוּפה שבדרום עִראק, להשיג את הח׳ליפות לבית עלי. הקרב המכריע התנהל בכַּרבַּלא (ר׳ הערך "כרבלא וקדושתה לשיעים; חסין בן עלי") בשנת 680, ונסתיים בטבח חסין ואנשיו. טבח זה הוא חוויית־היסוד, שהפכה את **השיעה מסיעה פוליטית לכת דתית בעלת אופי משיחי מובהק.**

אל השיעה נמשכו רבים ממתנגדי בית־אֻמיה, שמצאו בה מסגרת ודגל. אל השיעה נספחו גם רבים מקרב **המַוַאלִי** — שכבת המתאסלמים החדשים, שהתאסלמו עם כיבושי האִסלאם הראשונים ואשר קופחו תחת שלטון האֻמיים בשל מוצאם הלא־ערבי.

התפלגות השיעה היתה הפילוג החשוב ביותר באסלאם. מלבד כת **החַ׳וַארִג׳**, אשר נתפלגה ממחנהו של עלי לאחר קרב צִפִּין — כל הפילוגים באסלאם, שבאו לאחר התפלגות השיעה מהאסלאם האורתודוקסי, היו פילוגים בתוך השיעה.

השיעה פיתחה דוקטרינה תיאולוגית ענפה, שעיקרה ראיית עלי וצאצאיו כיורשים הלגיטימיים היחידים של הנביא מֻחמד. האמונה בעלי ובצאצאיו הפכה בשיעה לפולחן. עלי וצאצאיו, **האִמַאמִים** (דהיינו מנהיגי 'אומת המאמינים'), תוארו כבעלי ניצוץ אלוהי. בשיעה התפתחו לימים פילוגים על רקע זהות האִמאמים, והבולטים בהם הם **הזַיְדִיָּה** (ראה הערך "הזידים בתימן"); **האִסמאעִלִיָּה**, **והאִתְ׳נָא־עַשַרִיָּה** — שהיא הזרם העיקרי בשיעה ואשר — כעולה משמה — מכירה ב־12 אִמאמים.

במרכז הדוקטרינה השיעית עומדת ה"נאמנות" (וַלַאיָה) לאִמאם. בשיעה התפתחה גם דוקטרינה של סבל ומַרטירִיוֹלוֹגיה (מות-קדושים), הניזונה מהטראומה של טבח כַּרבַּלא ואשר באה לידי ביטוי בחג העַשׁוּרָא (ראה הערך "כרבלא וקדושתה לשיעים"). תולדותיה של השיעה היו רצופים מרידות וכשלונות לרוב, והולידו את עיקרון התַּקִיָּה ("זהירות"), המתיר לשיעי להסתיר במקרה הצורך את אמונתו האמיתית ולהתחזות כמֻסלִם סֻני. עיקרון זה סייע לשיעה להתגבר על הרדיפות הרבות, שהיו מנת חלקה במשך השנים.

במהלך ההיסטוריה הגיעו השיעים לעמדת רוב ואף לשלטון בכמה אזורים. על המדינה העבּאסית (ראה הערך "בית-עבּאס") השתלטה שושלת הסֻלטאנים הבֻּוַיְהִים, שהיו שיעים; במצרים שלטו סלטאני השושלת הפַאטִמִית, גם הם שיעים, ובתימן עלתה לשלטון שושלת הזַיְדִים. לשיא הצלחתה הגיעה השיעה בפרס (רובם המכריע של תושבי איראן דהיום הם שיעים). עם עלייתו לשלטון (1501) הנהיג השאה אִסְמַאעִיל, מייסד השושלת הצַפַוִית (ראה הערך "השושלת הצפוית בפרס"), את השיעה כדת המדינה בפרס, והיא כזו עד היום.

◇ להרחבה בנושא זה ראה: איתן קולברג, "השיעה — סיעתו של עלי", **זמנים** 8 (1982), ע"ע 13-25. וכן י"י גולדציהר, **הרצאות על האסלאם**, ירושלים, 1951, ע"ע 143-172. על השיעה ושאר הכיתות באסלאם ר' גם: נ' לבציון, "הכיתות באסלאם", בתוך ח' לצרוס-יפה (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, ע"ע 176-198.

איורים 268-269
משמאל: הנביא מֻחמד ועלי בבית הנביא. עלי מקבל מֻמחמד את סודות הבריאה. כתב-יד מבגדאד, המאה ה-16.
מימין: שמו של עלי בקליגרפיה תורכית.

שליטת הפורטוגלים על דרך הים להודו במאה ה־16

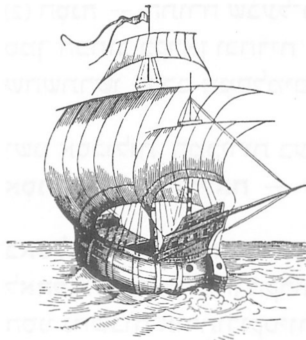
לקראת סוף המאה ה־16 גילו ימאים פורטוגליים את הדרך להודו מסביב לאפריקה — דרך כֵּף התקווה הטובה — וב־1497 יצא צי בפיקודו של **וסקו דה־גאמה** בדרך זו לכלכותה.

פורטוגל ניסתה לרכוש מונופולין על הדרך באמצעות הקמת בסיסי מסחר מדרום לכלכותה, תוך שהיא מִתחרה בסוחרים ערביים ממצרים, מדרום ערב ומסוריה, שקבעו את בסיסם בכלכותה עצמה. ב־1502 חסמו הפורטוגלים את הים האדום ואת המפרץ הפרסי, כדי שהסחר עם הודו יעבור רק דרך כף התקווה הטובה — דהיינו, דרך הנתיב שבשליטתם. הממלוכים, שליטי מצרים, סבלו קשות מחסימת דרכי הסחר בים האדום ובמפרץ הפרסי, ובייחוד נפגעו נמלי סואץ ואלכסנדריה (ששימשו נקודות מוצא לים האדום), וכן בצרה, חלב וטריפולי, ששימשו נקודות מוצא למפרץ הפרסי. אך מצבם הכלכלי הקשה, בד בבד עם חולשתם הימית המסורתית, לא איפשר לממלוכים לבנות צי, שיוכל לגרש את הפורטוגלים.

איור 270
וסקו דה־גאמא. ציור מתוך כתב־יד פורטוגלי משנת 1635.

לאחר שכבשו את האזור, עשו העת׳מאנים מאמץ גדול להכות את הפורטוגלים ולפתוח את נתיבי הסחר להודו. **סֻלימאן "המפואר"** הורה לבנות צי חזק בים האדום, וב־13 ביוני 1538 יצא הצי שהוקם מסואץ דרומה. כוח זה כבש בדרכו את אזור החוף של הים האדום — כולל תימן, עדן וכן חלקים מהחוף האתיופי. אך בזה הסתיים החלק המוצלח של המסע. כשהגיעו העת׳מאנים לחופים המערביים של הודו מצאו, כי בעל־ברית מקומי, שעמו באו בדברים קודם צאתם, נסוג בו והחליט לשתף פעולה עם הפורטוגלים.

איור 271
ספינה פורטוגלית מסוג "קאראוֶל". בספינות כאלה ערכו הפורטוגלים את מסעיהם הימיים סביב אפריקה.

בלית ברירה שבו העת׳מאנים למצרים. הפורטוגלים ניצלו מיפנה זה, חדרו לים האדום, כבשו את נמליו ואף עזרו לקיסר האתיופי הנוצרי להתאושש ממפלתו לשבטים הסומאליים המֻסלמיים, שנעזרו בעת׳מאנים.* מאוחר יותר חזר הצי העת׳מאני והשתלט על הים האדום ועל נמלי בצרה, עדן ודרום־תימן. השליטה על תימן הגיעה לשיאה כשנכבשה צַנְעָה ב־1547, אולם שלטונם של העת׳מאנים על השבטים הזידים (ר׳ הערך "הזידים בתימן") נשאר עקיף ובעייתי.

התחרות בין העת׳מאנים לפורטוגלים על השליטה בים סוף ובמפרץ הפרסי נמשכה עד לסוף המאה ה־17, אך נותרה בלתי מוכרעת.

במאה ה־17 חל ׳חילוף משמרות׳ באוקיינוס ההודי — במקום הפורטוגלים הגיעו לאזור ציים חזקים יותר של אנגליה ושל הולנד. אותה עת כבר חדל כמעט לחלוטין השיט העת׳מאני בימים ובאוקיינוסים אלה, דבר שהיה אחת הסיבות למשבר הכלכלי, שפקד את האימפריה העת׳מאנית.

* סביב עיר־החומה האסלאמית הָרַר עלה בידי אחמד בן אִבראהים "גְרָן" ("האיטר") לאחד את מֻסלמי "קרן אפריקה", ולכבוש את אתיופיה (1542-1529). בפועלו זה השתלב בתנופה המדינית של האסלאם ואף היה בקשר — שטרם נחקר — עם העת׳מאנים, שתחת סֻלימאן המפואר.
בשנת 1542 נחת כריסטופר, בנו של וסקו דה־גאמא, ובראש גדודו עזר לקיסר האתיופי הנוצרי להכות את אחמד גְרָן. זה נהרג בקרב והאחדות האסלאמית שהנהיג — התפוררה.

שריעה

מילולית: "דרך המלך". **השַרִיעָה** היא ההלכה המֻסלמית והיא עוסקת בכל תחומי חייו של המֻסלם. השריעה התפתחה בעיקר משום שהקֻראן לא סיפק את התשובות — כמתבקש מעצם טבעו של האסלאם — לכל השאלות, שנתעוררו עם התפתחות עדת המאמינים.

השריעה עוסקת בענייני פולחן וממונות, בעניינים שבין אדם לחברו, בהלכות אישות ובדיני עונשין.

השרִיעה היא הלכה אלוהית מקודשת. הדיון בה ובפרטיה נקרא מדע **הפִקְה**, והחכמים העוסקים בה נקראים **פֻקַהָא** (יחיד: **פַקִיה**). זו אינה חוקה שהיא פרי־רוחו של האדם ואשר ניתנת לפיכך לשינויים, ותפקיד הפקהא הוא אך ורק לפרשה. על־פי השריעה, מעשי האדם מתחלקים למעשים שחובה על האדם לקיימם, למעשים רצויים, למעשים בלתי־רצויים ולמעשים אסורים.

חכמי ההלכה נחלקו לשתי קבוצות — **אַהְל אל־חַדִית׳** ("בעלי החדית׳"), כלומר בעלי מסורת הנביא, **ולאַהְל אל־רַאי** ("בעלי שיקול הדעת"). הראשונים ביססו את פסקיהם רק על הסֻנה (ראה ערך), ועל הקֻראן (ראה ערך), ורק במקרה של הכרח, כשלא היתה כל דרך אחרת לפניהם, השתמשו בשיקול דעתם — בעוד שהאחרונים לא ראו כל פסול בשיקול־דעת רציונאלי, כאשר לא היתה הוראה מפורשת בקֻראן או בסֻנה.

במאבק שבין שני הזרמים נקבעו לבסוף שורשי ההלכה — **אֻצוּל אל־פִקְה** — שבהם השתמשו הפֻקהא להסקת מסקנות הלכתיות: (1) **הקֻרְאן** — התורה שבכתב;

(2) הסֻנה — התורה שבעל-פה; (3) **אל-קִיַאס** — ההיקש, הסקת מסקנה הגיונית על סמך הכתוב בקֻראן ובחַדִית'; (4) **אל-אִגְ'מַאע** — הסכמת הכלל — נוהג או אמונה, שהשתרשו בקרב המֻסלמים ושהפכו למקודשים.

ישנן אסכולות, המכירות בעקרונות נוספים, כגון **עֻרְף** (או **עַאדַה**) — נוהג מקומי, או **אִסְתִחְסַאן ואִסְתִצְלַאח** — שיקולים של טובת הכלל.

באסלאם הסֻני יש ארבע אסכולות (**מַדַ'אהִב**; ביחיד: מַד'הַבּ) — מהן הקרובות יותר **לאהל אל-חדית'** ומהן הקרובות יותר **לאהל אל-ראי**. כל ארבע האסכולות באסלאם הסֻני נחשבות אורתודוקסיות במידה שווה. כל מֻסלם יכול להשתייך לכל אחת מהן כרצונו ואף לעבור מאחת לרעותה. האסכולות הן: **החַנַפִית, המַאלִכִּית, השַאפִעִית, החַנבַּלִית** (ר' הערך "סֻנה; האסלאם הסֻני").

הפסיקה העצמאית על סמך שורשי ההלכה — **האִגְ'תִהַאד** (ה"השתדלות") נמשכה באסלאם הסֻני רק עד המאה העשירית. באותה מאה **"ננעלו שערי האִגְ'תִהַאד"**, וחכמי ההלכה חייבים מאז ואילך לפסוק על סמך פסקי קודמיהם. הליכה זו בעקבות מסורת מסוּרה נקראת **תַקְלִיד** ("חיקוי").

עם זאת נשאר עדיין מקום לפעילות הלכתית אמיתית באמצעות מתן פירושים לקֻראן, לסֻנה ולתקדימים. מפרש ההלכה הוא **המֻפתי** (ר' ערך) ופסק-ההלכה שהוא מוציא נקרא **פַתְוַא**. הפתווֹת של גדולי המֻפתים באימפריה העת'מאנית כונסו בקבצים, אשר שימשו נר לרגליהם של שאר המֻפתים.

◇ להרחבה ראה: ח' לצרוס-יפה, "התפתחות התורה שבעל-פה וההלכה באסלאם", בתוך הנ"ל (עורכת), **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, ע"ע 175-156; י' גולדציהר, **הרצאות על האסלאם**, פרק שני: "התפתחות החוק", ע"ע 58-31; וכן: ה' למנס, **האסלאם**, פרק ה': "תורת המשפט והחוק של האסלאם", ע"ע 85-63.

שריף

המקור מערבית. מילולית: אציל, ברבים: אַשְרַאף. התואר הזה ניתן באופן מסורתי לאיש בעל ייחוס אבות. ראש השריפים באזור מסוים נקרא **נַקִיבּ אל-אַשְרַאף**, והוא היה בעל מעמד מכובד ביותר בערים הגדולות של העולם המֻסלמי.

באימפריה העת'מאנית ציין התואר **שַרִיף** כמעט בלעדית את צאצאי הנביא מחמד מנכדיו חסן וחֻסין, בניו של עלי (ראה הערכים "כרבלא וקדושתה לשיעים; חֻסין בן עלי"; "שיעה; האסלאם השיעי").

לאורך ההיסטוריה, מן המאה העשירית ועד סמוך לימינו, תפסו שושלות שריפים עמדות בכורה פוליטיות בערים הקדושות מכה ומדינה.

◇ להרחבה ראה: מ' וינטר, "האשראף ונקאבת אל-אשראף במצרים בתקופה העת'מאנית ובזמן החדש", **המזרח החדש**, כ"ה (תשל"ה-1975), ע"ע 310-293.

תושבי מצרים ערב פלישת בונפארט

דוברי הערבית

דוברי הערבית במצרים, שמנו ערב פלישת בונפארט כשני מיליון נפש, היו זה מאות בשנים רוב מניינה של הפרובינציה העת׳מאנית. רובם המכריע של תושבי הערים והכפרים במצרים — וכל הבַּדְוִים, תושבי המדבר — השתייכו לקבוצה זו.

איור 272
בַּדוִים

בקרב דוברי הערבית היו קיימות קבוצות חברתיות שונות: סוחרים, בעלי קרקעות ופלאחים עניים. האליטה שלהם הורכבה משיח׳ים ומחכמי דת.

דוברי התורכית והממלוכים

דוברי התורכית, ששכנו במצרים, התייחסו הן על המשפחות העת׳מאניות שכבשו את הארץ והן על ה״בתים״ הממלוכיים — יושבי הארץ ושליטיה הבלעדיים עד לכיבוש מצרים בידי סֶלים השני ב־1517.

(**כזכור, לא ניסו העת׳מאנים לעקור את הממלוכים, אלא שיתפום בממשל והכפיפו** אותם לוואלי העת׳מאני. בהדרגה הצליחו הממלוכים להחזיר לעצמם חלק ניכר מהשפעתם הקודמת, וכבר במאה ה־17 התחרו כוחותיהם בכוחותיו של הוואלי העת׳מאני.) עם דוברי התורכית נִמנו גם הפונקציונרים העת׳מאניים השונים, שבראשם עמד הוַאלי, וכן חילות היניצ׳רים.

הקופטים

הקוּפְּטים (שהם נוצרים **מוֹנוֹפִיזִיטִים**, דהיינו מאמינים כי לישו היה טבע אחד, אלוהי, ולא — כפי שגורסים הקתולים — שני טבעים, אלוהי־אנושי) היו והִנם המיעוט הגדול ביותר במצרים. הם היו מעורים היטב בחיי הארץ ואימצו לעצמם מִנהגים מֻסלמיים, כשם שהמסלמים הושפעו ממִנהגיהם. הקופטים התגוררו בשכונות נפרדות. חלקם עסקו במלאכה, אך עיקר התעסקותם היה בשטח הפקידות — ובייחוד בתחומי החשבונאות והמיסוי. בשל ידיעותיהם הרבות בענייני מינהל, שימשו הקופטים סוכני רישום קרקעות, יועצים ומזכירים של הבֵּיים הממלוּכּיים ונציגיהם בשלטון.

איור 273
נזירים קוּפְּטים במצרים

ה"סורים"

כינויים של הנוצרים שהיגרו מסוריה, ובעיקר מלבנון, החל מן המחצית הראשונה של המאה ה־18. ה"סורים" התעסקו ברובם בתפקידי מינהל ומסחר ודחקו את רגליהם של היהודים ושל בני מיעוטים אחרים ממִשׂרות של חוכרי המִסים במצרים.

היוונים

היוונים גרו בשכונות מיוחדות בקאהיר. נבדלו מאוכלוסי הארץ בשפתם ובמוצאם האירופי. השתייכו לכנסייה הנוצרית והיו מעורים בחיי הארץ יותר מאירופים אחרים. הם היו מעין קבוצת ביניים בין העדות המקומיות לבין הזרים. היוונים עסקו בעיקר במסחר ובימאות.

האירופים

החשובים שבהם היו האיטלקים, הצרפתים והאנגלים, שגרו בשכונות נפרדות. רבים מהם ייצגו גורמים מסחריים בארצותיהם.

אחרים

בני העדה הארמנית, שהיו בעיקר בעלי־מלאכה, והיהודים — שעסקו בעיקר במסחר ובגביית מִסים.

איור 274
ארמני ויהודי.
תחריט מן המאה ה־18.

תרומת "משלחת המדעים" ו"מכון מצרים" לחקר האגיפטולוגיה

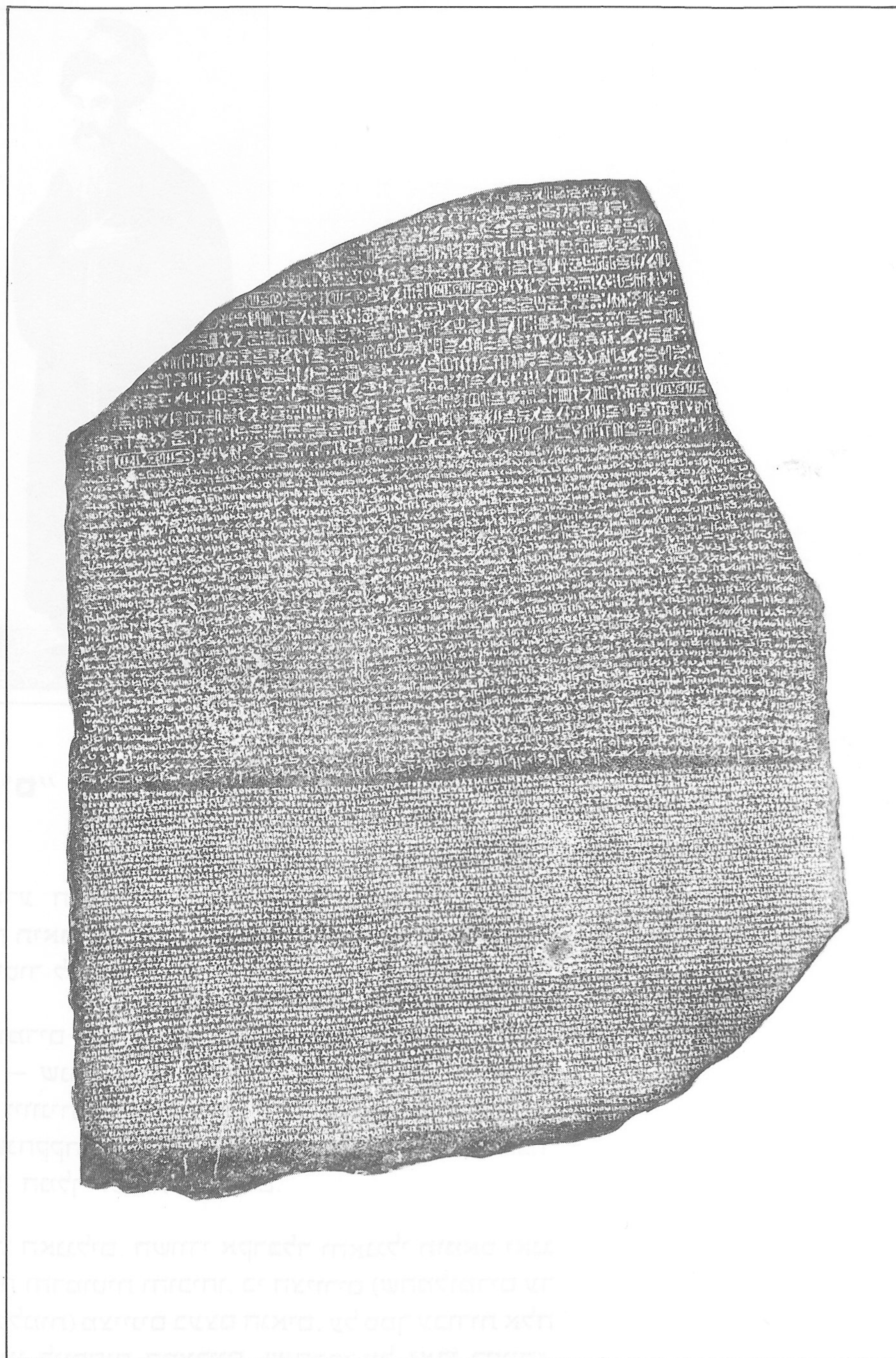
פֵּרוֹת עבודתם של אנשי המדע הצרפתיים, שהגיעו עם בונפארט למצרים, התפרסמו ביצירה המונומנטלית **תיאור מצרים** *(Description de l'Egypte)*. חיבור זה, הכולל 20 כרכים, הניח את היסוד למחקר המודרני של מצרים הקדומה.

הישגם החשוב ביותר של המלומדים הצרפתיים היה בשנת 1799 בּרַשִׁיד (רוֹזֶטָה). במקום זה נתגלתה מצבת־אבן — שנודעה מאז בשם **אבן רוזטה** — ועליה כתובת בשתי לשונות: מצרית עתיקה ויוונית, ובשלושה סוגי כתב: הירוגליפים, דֶמְיַאטִי (מצרי־עממי) ויווני. הכתובת, שנחקקה מטעם כוהני מף בשנת 196 לפסה"נ לכבוד תלמי החמישי, מונה את מעשי המלך לטובת הכוהנים.

בשנת 1801 הועברה האבן לידי האנגלים. השוודי **אקרבלד** והאנגלי **תומאס יאנג** חקרו את הכתובות ההירוגליפית והדמוטית והוכיחו, כי הציורים (שהמלומדים עד אז חשבו, שהם מציינים מלים שלמות) מציינים בעצם הגאים. על סמך עבודות אלה ובאמצעות הקבלת הנוסח היווני לנוסחים המצריים, שנחקקו על "אבן רוזטה", פיענח הצרפתי הצעיר **ז'אן פרנסואה שַמְפּוֹליון** את הכתובת שעל האבן ופיצח את **כתב החרטומים** (הירוגליפים).

עקב הישגו זה נחשב שמפוליון **לאבי האגיפטולוגיה החדישה**. לאחר שפיענח את כתב החרטומים שעל "אבן רוזטה", עלה בידו לקרוא כתובות רבות נוספת, שנחקקו בקברי הפרעונים. בסוף ימיו הצליח לתרגם בדיוק רב טכסטים במצרית־רעמססית ובמצרית־תלמיית. בעקבות פריצת דרך זאת קודם מאוד מדע האגיפטולוגיה והגיע לשיא פריחתו במחצית השנייה של המאה ה־19.

איור 276
שמפוליון

איור 275
אבן רוֹזֶטה